

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯЩУК АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 929.6(477.7)«17/20»

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ:
ТЕНДЕНЦІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРШЕ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ ХХІ СТ.)**

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Ящук А.В. _____

Науковий керівник:

Палієнко Марина Геннадіївна

Доктор історичних наук, професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Ящук А.В. Міська геральдика Південної України: тенденції та трансформації історичного розвитку (кінець XVIII – перше двадцятиріччя XXI ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2023.

Дослідження за темою дисертації виконувалось протягом 2017 – 2021 рр., відповідно до планів науково-дослідницької роботи кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Метою дослідження було встановлення загальних закономірностей становлення і розвитку міської геральдики Південної України.

Існування міського самоврядування, як однієї з форм суспільної влади, супроводжується використанням власної символіки, що представляє публічну владу міста перед його громадянами та уособлює внутрішню єдність громади перед зовнішніми суб'єктами. Південна Україна, як історико-географічний регіон України, має тривалу традицію міського самоуправління. Протягом своєї історії цей регіон ставав місцем взаємодії різних культур, тому його історія насичена побутуванням цілої низки різних емблематичних систем, частина з яких мала стосунок до міського самоврядування, виникла внаслідок взаємовпливів представників різних народів і культур й знайшла опосередковане відображення у міській емблематиці та геральдиці. Водночас для Південної України характерний доволі пізній час появи власне міської геральдики – з кінця XVIII ст. У країнах Європи на той час вже цілком відбувся перехід до «паперової геральдики», а процес створення гербів, дотримання геральдичних норм та практику використання гербів у Новий час бере під свій контроль держава. У підсумку, це призвело до широкого відображення у міській геральдиці регіону не стільки характерних особливостей окремого

міста, скільки уявлень про нього державного центру у відповідності до його ідеології. У даному дослідженні на основі системного розгляду історії міської геральдики Південної України кінця XVIII – першого двадцятиріччя ХХІ ст. зроблено спробу на матеріалах окремо взятого історико-географічного регіону встановити, якими за таких умов були основні тенденції розвитку його міської геральдики та яким чином активне втручання держави у процес створення гербів позначилось на їхній символіці.

На основі комплексу архівних та опублікованих джерел, виявлених та опрацьованих автором в архівних та бібліотечних установах України, Молдови та Росії, було проаналізовано історію розвитку міської геральдики Південної України, зокрема:

- Визначено, що витоки міської символіки у Південній Україні простежуються з часів Античності та Середньовіччя. Згадана символіка належала переважно до попередників геральдики – символічних систем догеральдичного часу, що передували появі власне міських гербів. Досліджено, що становлення міської геральдики у Південній Україні починається з кінця XVIII ст., після анексії Кримського ханства та завоювання регіону Російською імперією. Визначено особливості російського міського герботворення 1820-х – 1850-х років та виявлено, що емблематика гербів не відображала попереднього багатівікового розвитку регіону, натомість глорифікувала завоювання краю Російською імперією, трактуючи останнє як «велике благо», що принесло Північному Причорномор'ю та Приазов'ю мир, спокій та процвітання. З цією метою імперське герботворення безпідставно апелювало до античних традицій, намагаючись у такий спосіб довести свій історичний зв'язок з античною спадщиною Північного Причорномор'я. Значне місце у символіці гербів посідає тема завоювання краю, перемог російської зброї та військового значення міст. Частково у гербах відобразились також теми заселення краю, його господарського освоєння, природні

особливості. Фактично, тематика міської геральдики регіону стала одним з проявів ідеологічної політики з виправдання його завоювання Російською імперією;

- Розглянуто вплив геральдичної реформи Б. Кьоне на стан геральдики регіону у другій половині XIX – початку XX ст., виявлено, що встановлені нею правила слабо позначились на розвитку геральдики регіону, оскільки більшість напрацьованих у їхніх рамках проектів не були реалізовані;
- Проаналізовано хід румунського герботворення у Південній Бессарабії у 1920-х – 1930-х роках та встановлено, що створені у цей час герби відповідали передусім національним вимогам Румунії до Бессарабії, зосереджуючись на відображенні зв'язку краю з середньовічним Молдавським князівством;
- Розглянуто особливості трансформацій у сфері міської геральдики радянської доби, що позначились на герботворенні у Південній Україні, зокрема розкрито місце міської геральдики Південної України у планах радянського централізованого герботворення 1946 – 1947 рр. та 1967 р. та висвітлено процес радянського стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років на Півдні України;
- Виявлено, що символіка міської геральдики, що виникла протягом радянського стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років, вирізнялась одноманітним набором фігур та кольорів, які часто слугували відображенням вже існуючих, зовнішніх відносно міста, символів: державних (прапор, герб) та ідеологічних (заміна серпа і молота на тотожні за сенсом колос та шестерню). Характерною особливістю радянської геральдики стало вживання у гербах реалістичних зображень історичних пам'яток чи пам'ятників, які не стільки передавали характеристики міста, скільки просто використовували зображення вже відомого за його межами об'єкту. Серед інших фігур використання тематики промисловості переважало

у гербах міст Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей, а для міст Кримської та Одеської областей основний наголос залишався на історії краю, природі та оздоровленні;

- Визначено нормативно-правову, науково-методичну та організаційну основу сучасного міського герботворення у регіоні та охарактеризовано основні тенденції процесу створення сучасної міської геральдики Півдня України, що характеризується запереченням радянських експериментів у сфері символіки, частковим поверненням до історичної геральдики та тенденцією до включення міських гербів до загальнодержавного контексту.

Наукова новизна роботи: вперше здійснено комплексне дослідження історії розвитку міської геральдики Південної України, як окремого історико-географічного регіону загалом. Водночас, при опрацюванні джерельного комплексу дослідження до наукового обігу було введено нові джерела, що стосуються участі Одеського товариства історії та старожитностей у розробці міських гербів Таврійської губернії.

Основні положення, висновки та додатки дисертації мають теоретичне і практичне значення, оскільки можуть бути використані не лише для подальших досліджень з історії української міської геральдики, написання монографій, наукових статей, розробки навчальних курсів тощо, але й для цілей сучасного практичного міського герботворення – розробки та вдосконалення існуючої символіки місцевих громад Півдня України.

Ключові слова: геральдика, герб, символіка, історія України, Південна Україна, семіотика.

SUMMARY

Yashchuk A. Urban heraldry of the Southern Ukraine: tendencies and transformations of historical development (end of XVIII – first twenty years of XXI century). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for scientific degree of the Doctor of Philosophy in specialty 032 History and archeology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 2023.

Research on the topic of the dissertation was performed during 2017 – 2021, in accordance with the plans of research work of the Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The aim of the study was to establish the general patterns of formation and historical development of urban heraldry of the Southern Ukraine. The existence of city self-government, as one of the forms of public power, is accompanied by the use of own symbols, which represent the public power of the city to its citizens and embody the internal unity of the community to external actors. The Southern Ukraine, as a historical and geographical region of Ukraine, has a long tradition of urban self-government, which can be partly traced back to antiquity. Throughout its history, this region has become a place of interaction of different cultures, so its history is full of a number of different emblematic systems, some of which were related to urban self-government, some – belonged to nomadic peoples and indirectly influenced for urban`s coat of arms and heraldry. At the same time, Southern Ukraine is characterized by a rather late period of appearance of the actual urban heraldry – from the end of the XVIII century. In Europe at that time there was already a complete transition to «paper heraldry», and the process of creating coats of arms, compliance with heraldic norms and the practice of using coats of arms in modern times is under the close care of the state. As a result, this has led to a broad reflection in the urban heraldry of the region not so much the characteristics of a particular city, as a compact view of it from the state center within its ideology. In this study, based on a systematic review of the history of urban heraldry in the Southern Ukraine

during the XVIII – XXI centuries. an attempt was made to establish on the basis of the one historical and geographical region what were the main trends in the development of its urban heraldry in such conditions and how the active intervention of the state in the process of creating coats of arms affected their symbolism.

Based on archival and published sources from the archives of Ukraine, Moldova and Russia, the historical development of urban heraldry in the Southern Ukraine was analyzed, in particular:

- It is determined that the origins of urban symbols in Southern Ukraine can be traced back to the Antiquity and the Middle Ages. The mentioned symbolism belonged mainly to the predecessors of heraldry – symbolic systems of pre-heraldic times, which preceded the appearance of the actual city coats of arms. It is investigated that the formation of urban heraldry in southern Ukraine began at the end of the XVIII century, after the annexation of the Crimean Khanate and the conquest of the region by the Russian Empire. The peculiarities of the Russian urban emblem of the 1820 s – 1850 s are determined and it is found that the emblem of the emblems did not reflect the previous centuries-old development of the region, but glorified the conquest of the region by the Russian Empire, treating the latter as a peace, tranquility and prosperity. To this end, the imperial coat of arms unreasonably appealed to ancient traditions, thus trying to prove its historical connection with the ancient heritage of the Northern Black Sea. A significant place in the symbolism of the coats of arms is occupied by the theme of the conquest of the region, the victories of Russian weapons and the military significance of cities. The coats of arms of the region, its economic development, and natural features were also partially reflected in the coats of arms. In fact, the theme of urban heraldry in the region has become one of the manifestations of ideological policy to justify its conquest by the Russian Empire;

- The influence of B. Koehne`s heraldic reform on the state of heraldry in the region in the second half of the XIX – early XX centuries is considered, it is found that the rules established by it had little effect for the development of heraldry in the region, as most of their projects were not implemented;

- Analyzed the course of Romanian emblem formation in the Southern Bessarabia in the 1920s – 1930s and found that the emblems created at that time met primarily the Romanian national requirements for the Bessarabia, focusing on the connection of the region with the medieval Moldavian principality;

- The peculiarities of transformations in the field of urban heraldry of the Soviet era that affected the emblem in Southern Ukraine are considered, in particular the place of urban heraldry of Southern Ukraine in the plans of Soviet`s centralized arms creating process in 1946 – 1947 and in 1967 and is revealed proceeding of spontaneous arms creating process in 1960s – 1980s at the South of Ukraine;

- It was found that the symbolism of urban heraldry, which emerged during the Soviet spontaneous emblem of the 1960s – 1980s, was characterized by a monotonous set of figures and colors, which often served as a reflection of existing, external to the city, symbols: state (flag, coat of arms) and ideological (Replacement of the sickle and hammer with identical in meaning ears and gears). A characteristic feature of Soviet heraldry was the use in the coats of arms of realistic images of historical monuments or monuments, which not so much conveyed the characteristics of the city as simply used object. Among other figures, the use of industrial themes prevailed in the coats of arms of the cities of Zaporizhzhia, Mykolaiv, Kherson regions, and for the cities of the Crimean and Odessa regions the main emphasis remained on the history of the region, nature and health;

- The normative-legal, scientific-methodical and organizational basis of modern urban heraldry in the region is determined and the main tendencies of the process of creation of modern urban heraldry of the South of Ukraine are characterized, which is characterized by rejection of nationwide context. Scientific novelty of the work: for the first time a comprehensive study of the history of urban heraldry of Southern Ukraine, as a separate historical and geographical region as a whole. At the same time, during the development of the source complex of the research, new sources concerning the participation of the Odessa Society of History and Antiquities in the development of the city coats of arms of the Tavriia province were introduced into scientific circulation. The main results, conclusions and

appendices of the dissertation have theoretical and practical significance, as they can be used not only for further studies on the history of Ukrainian urban heraldry, writing monographs, scientific articles, developing training courses, etc., but also for modern practical urban emblem – development and improvement of the existing symbols of local communities of the South of Ukraine.

Key words: heraldry, coat of arms, symbolic, history of Ukraine, Southern Ukraine, semiotics.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Ящук А.В. Офіційні веб-сайти міських рад як джерело дослідження сучасної міської геральдики Південної України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія.* 2018. № 3(138). С. 71 – 75.
2. Ящук А.В. Участь Одеського товариства історії та старожитностей у створенні міських гербів Таврійської губернії першої половини ХІХ ст. *Архіви України.* 2019. № 2(319). С. 212 – 223.

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

3. Ящук А.В. Початковий етап радянського стихійного герботворення у Південній Україні (1967 – 1971 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz.* 2020. Svazek 6. Vydání 3. S. 103 – 113.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ЗМІСТ	10
ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукового вивчення проблеми	18
1.2. Джерельний комплекс та методи дослідження	35
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ МІСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ	
2.1. Витоки міської символіки та запровадження російської міської геральдики у регіоні (кінець XVIII – початок XIX ст.	51
2.2. Міська геральдика регіону другої половини 1820-х – середини 1850-х років	62
2.3. Зміни у міській геральдиці Південної України другої половини XIX ст.	81
2.4. Особливості румунського міського герботворення у Південній Бессарабії (1920-ті – 1930-ті рр.)	102
РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСИ МІСЬКОГО ГЕРБОТВОРЕННЯ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД	
3.1. Характеристика радянського герботворення та стан міської геральдики регіону у 1920-х – початку 1940-х років	114
3.2. Місце геральдики Півдня України у проектах централізованого радянського герботворення (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)	120
3.3. Загальні тенденції та регіональні особливості радянського герботворення на Півдні України (кінець 1960-х – 1980-ті рр.)	133
РОЗДІЛ 4. МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	
4.1. Нормативно-правові, методологічні та організаційні засади міського герботворення у регіоні	163

4.2. Провідні тенденції розвитку міського герботворення у Південній Україні (1991 – 2021 рр.)	176
ВИСНОВКИ	224
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	231
ДОДАТКИ	
ДОДАТОК А.	281
ДОДАТОК Б.	283
ДОДАТОК В.	319
ДОДАТОК Г.	326

ВСТУП

Актуальність теми. Існування міського самоврядування, як однієї з форм суспільної влади, супроводжується використанням власної символіки, що представляє публічну владу міста перед його громадянами та уособлює внутрішню єдність громади перед зовнішніми суб'єктами. Південна Україна, як історико-географічний регіон України, має тривалу традицію міського самоуправління. Упродовж століть цей регіон був місцем взаємодії різних культур, тому його історія насичена побутуванням цілої низки різних емблематичних систем, частина з яких мала стосунок до міського самоврядування, частина – виникла внаслідок взаємовпливів представників різних народів і культур й знайшла опосередковане відображення у міській емблематиці та геральдиці. Водночас для Південної України характерний доволі пізній час появи власне міської геральдики – з кінця XVIII ст. У країнах Європи на той час вже цілком відбувся перехід до «паперової геральдики», а процес створення гербів, дотримання геральдичних норм та практику використання гербів у Новий час бере під контроль держава. У підсумку, це призвело до широкого відображення у міській геральдиці регіону не стільки характерних особливостей окремого міста, скільки уявлень про нього державного центру у рамках його ідеології. У даному дослідженні на основі системного розгляду історії міської геральдики Південної України протягом XVIII – XXI ст. зроблено спробу на матеріалах окремо взятого історико-географічного регіону встановити, якими в таких умовах були основні тенденції розвитку його міської геральдики та яким чином активне втручання держави у процес створення гербів позначилось на їхній символіці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах наукової теми 16КФ046-07 «Розвиток архівознавства, джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін в Україні та світі» на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка і входить до наукових планів кафедри.

Мета дослідження: визначення загальних закономірностей процесу становлення та тенденцій історичного розвитку міської геральдики Південної України з кінця XVIII до першого двадцятиріччя XXI ст.

Завдання:

- Охарактеризувати стан наукових досліджень історії міської геральдики Південної України;
- Проаналізувати комплекс джерел, що розкривають історію становлення міських гербів регіону та тенденції їхнього розвитку;
- Дослідити процес становлення міської геральдики Південної України наприкінці XVIII – початку XIX ст.;
- Визначити особливості російського міського герботворення у Південній Україні у 20-х – 50-х роках XIX ст.;
- Розглянути вплив геральдичної реформи Б. Кьоне на стан геральдики регіону у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- Проаналізувати процес румунського міського герботворення у Південній Бессарабії у 1920-х – 1930-х роках;
- Розглянути особливості трансформацій у сфері міської геральдики радянської доби, що позначились на герботворенні у Південній Україні;
- Розкрити місце міської геральдики Південної України у планах радянського централізованого герботворення 1946 – 1947 рр. та 1967 р.;
- Встановити доміанти процесу радянського стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років на Півдні України;
- Визначити нормативно-правову, науково-методичну та організаційну основу сучасного міського герботворення у регіоні;
- Розкрити основні особливості міського герботворення 1991 – 2021 рр. та охарактеризувати символіку чинних гербів міст регіону.

Об'єкт дослідження: міська геральдика Південної України.

Предмет дослідження: процес створення та затвердження гербів міст Південної України, їхнє символічне значення, тенденції та трансформації історичного розвитку міської геральдики регіону.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця XVIII по перше двадцятиріччя XXI ст. Нижня межа характеризується часом фіксації існування та використання містами регіону власних гербів. Верхня межа обумовлюється часом розробки та функціонування сучасної міської геральдики досліджуваного регіону. Варто зазначити, що при розгляді сучасної (чинної) міської геральдики для тимчасово окупованих територій Автономної республіки Крим та міста Севастополь верхньою межею обрано початок 2014 р., оскільки всі зміни, що намагались вносити створені російською окупаційною владою так звані «органи місцевого самоврядування» у герби міст, розташованих на тимчасово окупованих територіях, не мають законної сили та у даній роботі не розглядаються. Для гербів міст Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей розгляд доведено до 2021 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють простір низки сучасних адміністративно-територіальних одиниць України: Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та тимчасово окупованих, внаслідок російської агресії, Автономної республіки Крим та міста Севастополь. Дослідження обмежено межами, що до завоювання регіону Російською імперією приблизно відповідали кордонам Кримського ханства, встановленим після Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р., і також охоплюють терени Південної Бессарабії (Буджаку), оскільки це простір, що майже не потрапляв до вольностей Війська Запорозького Низового та відповідно був слабо охоплений впливом європейської геральдичної традиції. Даний чинник став передумовою особливо потужного впливу державних ідеологій на формування геральдики регіону, герби міст якого з'являлись внаслідок цілеспрямованої розробки, а не через підтвердження давніх знаків (що було характерно для більшості інших історико-географічних регіонів України).

Методологічна основа дослідження спирається на принципи історизму, наукової об'єктивності, системності, логічності та діалектичного розуміння історичного процесу. Такий підхід передбачає всебічність розгляду процесу герботворення, з урахуванням всіх факторів, що могли вплинути на предмет

дослідження. Для досягнення мети та поставлених завдань було використано як загальнонаукові (системний аналіз і синтез, абстрагування та конкретизація, описовий та ретроспективний методи), так і спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний) методи дослідження. Зокрема важливим для дослідження є описовий метод, що застосовувався передусім для опису гербів (у формі блазонування). Оскільки існує у геральдиці правило першості опису перед зображенням дозволяє відтворювати герб, спираючись лише на його опис, без обов'язкового використання еталонного зображення; відповідно останнє уможливорює в геральдичних дослідженнях застосовувати і зворотню послідовність – коректне блазонування зображення герба можливе лише у випадку, якщо герб не порушує основні правила геральдики.

Наукова новизна роботи. Вперше здійснене комплексне дослідження історії розвитку міської геральдики Південної України з кінця XVIII по перше двадцятиріччя XXI ст. як окремого історико-географічного регіону. Проаналізовано вплив державних ідеологій на характер символіки гербів. Розкрито внесок Одеського товариства історії та старожитностей у створення геральдики Таврійської губернії у першій половині XIX ст. Подальшого розвитку набуло вивчення особливостей радянського періоду в історії міської геральдики України, здійснене на матеріалах окремого регіону. Вперше узагальнено досвід сучасного міського герботворення на Півдні України у період Незалежності.

Практичне значення одержаних результатів. Положення, висновки та додатки до дисертації можуть бути використані у дослідженнях з історії української міської геральдики, підготовці монографій, статей, навчальних курсів з цієї тематики. Додатково результати дослідження можна використовувати для формування державної політики у сфері міської геральдики, а також органами місцевого самоврядування у практиці створення власної символіки. У додатках до дисертації запропоновано практичні

пропозиції, що можуть бути використані при виправленні чинних міських гербів регіону та приведенні їхнього вигляду до правил геральдики.

Особистий внесок здобувача. Результати дослідження отримані особисто, шляхом аналізу історичних джерел та застосування обраних методик. Укладені додатки також є самостійним доробком і є повноцінним доповненням до основного тексту роботи.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації були представлені на засіданнях кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, а також у виступах, доповідях та тезах всеукраїнських і міжнародних конференцій: «Вісімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 100-річчю Української революції» (Київ, 15 листопада 2017 р.), Друга міжнародна наукова конференція «Україна – США: досвід та перспективи співпраці (присвячена 25-річчю встановлення дипломатичних відносин)» (Київ, 23 листопада 2017 р.), XVI міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна-2018», Секція «Історія» (Київ, 15 березня 2018 р.), Дев'ятнадцяті джерелознавчі читання «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів» присвячені 100-річчю від дня народження професора Марка Варшавчика (Київ, 5 грудня 2018 р.), 36-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство в системі історичного знання (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П.Т. Тронька)» (Харків, 7 грудня 2018 р.), Двадцяті джерелознавчі читання «Архівознавство в контексті історичної пам'яті та цифровізації суспільства», присвячені 75-річчю від дня заснування кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки (Київ, 28 листопада 2019 р.), 37-ма Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Сучасне краєзнавство в міждисциплінарному вимірі (присвячується 175-річчю з дня народження І.Ю. Репіна)» (Харків, 6 грудня 2019 р.), XVIII Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна» (Київ, 13 березня 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 3 статтях у фахових виданнях, 1 стаття опублікована у міжнародному виданні. Окремі положення відображено у 1 статті та 3 публікаціях тез і доповідей на конференціях.

Структура дисертації. Дослідження побудовано за проблемно-хронологічним принципом та складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на одинадцять підрозділів, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг дисертації – 332 сторінки, основний текст на 209 сторінках, загальний перелік використаних джерел та літератури складає 542 позиції.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

В історичній науці за поняттям «геральдика», за час його використання, закріпилось кілька значень. Першочергово геральдикою називають сукупність специфічних знаків, створених за визначеними для них правилами, що носять назву «гербів», та водночас систему знань про ці специфічні знаки (герби). Система знань про герби охоплює правила створення та опису гербів, а також правила і практики застосування теоретичних принципів. Сукупність перелічених понять і включає в себе *геральдика* як *спеціальна історична дисципліна*, що займається дослідженням історії появи, розвитку та функціонування гербів та вивченням комплексу особливих правил для створення гербів, що охоплюють сфери мистецтва, науки та права.

Власне герб – це умовний розпізнавальний знак, основою зображення якого є щит, а графічний вигляд обумовлений спеціальними правилами (правилами геральдики), що характеризується певною сталістю зображення та стабільно використовується власником для саморепрезентації (на позначення самого себе) та може передаватися у спадок. Виходячи з цього, міський герб – стабільний знак на позначення міста, складений відповідно до правил геральдики, що належить місту та спроможний ідентифікувати та репрезентувати його серед інших. Зважаючи на конкретні історичні обставини міські герби можуть бути самобутніми (створюватись безпосередньо міською громадою, чи з її ініціативи, на позначення самої себе) або надаватись місту вищою державною владою.

За тривалий час існування явища геральдики вона пройшла значний шлях розвитку, що включає трансформацію від практичної (прикладної) системи розпізнавальних знаків (передусім на полі бою) до теоретичної дисципліни із власною системою правил та практик. Користуючись визначенням дослідника

початку ХХ ст. Ю.В. Арсеньева, історію розвитку геральдики загалом доцільно розділити на три періоди:

1. З XI по XIII ст. – період, коли герб являв собою лише щит та зображення на ньому, це період становлення «живої геральдики», за якого не існувало суттєвої різниці між реальним гербовим щитом та його зображеннями;
2. З XIII по XV ст. – період, за якого до щита додався шолом зі своїми прикрасами (клейнод, корона, намет, бурелет) і геральдичне мистецтво досягло свого найвищого «живого» (практичного) розвитку;
3. З XVI ст. – гербовий щит виходить з вжитку як частина лицарського обладунку і герб перетворюється на умовний знак, не прив'язаний до форм реальних предметів. З цього часу у гербах з'являється більшість неважливих (другорядних) підвісок і добавок, що мають опосередковане відношення до основної суті знаку [355, с. 138].

Перехід геральдики від відображення реального бойового щита до появи умовного знаку, безпосередньо не залежного від його реальної форми зазвичай називають переходом від «живої» до «паперової» геральдики. З-поміж інших історико-культурних регіонів нашої держави процес виникнення міських гербів у Південній Україні розпочався найпізніше – наприкінці XVIII ст., що хронологічно припадає на час безумовного панування у Європі «паперової геральдики». Історію розвитку міської геральдики Південної України загалом доцільно розділити на три хронологічних періоди: 1) становлення міської геральдики, яке відбувалося під час входження українських земель до складу Російської імперії та королівства Румунії, 2) період радянських трансформацій, позначений нівелюванням класичних підходів до формування гербів та заміною їх новоствореною радянською символікою та 3) період Незалежності, за якого відбувається відновлення історичних традицій герботворення, що ґрунтуються на їхньому органічному поєднанні з сучасною символікою.

Наукових праць, що прямо чи опосередковано розглядають міську геральдику Південної України, небагато. Комплексні дослідження з цієї

тематики у сучасному історіографічному дискурсі відсутні. У даному підрозділі ми спробуємо розглянути основні напрями розвитку наукової думки щодо розробки та дослідження геральдики регіону у хронологічній послідовності. У зв'язку з тим, що про початок систематичного вивчення міської геральдики регіону можна говорити лише з 1990-х років, до огляду розвитку наукової думки ми маємо підійти не лише з позиції визначення дослідженості геральдики регіону, а й з точки зору поетапного впливу тогочасного наукового знання на процес створення міських гербів протягом історії розвитку геральдики Південної України.

Наукове осмислення геральдики у Російській імперії починається від середини ХІХ ст., нечисельні праці, створені до цього часу, переважно були спрямовані на потреби практичної геральдики (геральдичного мистецтва). Першочергово, до них належать перекладні зарубіжні видання – зібрання емблем та посібники з теоретичної геральдики. До перших відноситься кількомовне зібрання емблем «Символи й емблемата», вперше надруковане у 1705 р. в Амстердамі за наказом Петра І [487]. Перше видання використовувалось до початку ХІХ ст.; після переробки та доповнення Нестором Максимовичем-Амбодіком (він зокрема додав символічне тлумачення низки фігур та емблем, описи та пояснення гербів ряду держав тощо), ця збірка була надрукована ще двічі під назвою «Емблеми та символи вибрані» – у 1788 р. та 1811 р. (сучасні перевидання 1995 та 2000 рр.) [450]. Загалом ця праця слугувала також і своєрідним посібником з емблематики та джерелом для гербових фігур у російській геральдиці, що вплинуло і на розробку деяких міських гербів Південної України (проект князя Г. Потьомкіна для герба Сімферополя). До других належить перекладена з німецької Глібом Мальгіним у 1805 р. праця Йоганна Гаттерера «Накреслення гербознавства» [373]. Ця книга являє собою навчальний посібник з основних правил геральдики, які автор (Й. Гаттерер) викладав у Геттингенському університеті. У зв'язку з цим, правила геральдики та приклади їхнього практичного застосування у ньому викладено на основі німецької геральдичної

практики, що склалась на другу половину XVIII ст. До середини XIX ст. це були єдині видані у Російській імперії практичні посібники з геральдики, що мали достатньо широке поширення та використання (водночас відомо, що зусиллями Герольдмейстерської контори та Академії наук для подібних цілей ще у першій половині XVIII ст. було підготовлено посібник з геральдики, що у 1731 р. був написаний німецькою мовою Йоганном Бекенштейном, але так і не отримав поширення за межами цих установ) [441, с. 226; 493, с. 61 – 62].

Дослідження власне історії геральдики (зокрема – російської геральдики) у Російській імперії починається із середини XIX ст., з виходом праці Олександра Лакієра (1855 р., на сьогодні перевидана двічі: у 1990 р. та з доповненням і переробкою у 2001 р.) [439; 440; 441]. З її появою у російській історіографії загалом актуалізується напрямок із вивчення історії геральдики. Сама праця стосувалась переважно питань походження державного (царського) та дворянських гербів Російської імперії; історія міської геральдики автором була розглянута побіжно лише в одному з розділів. Виклад правил геральдики автор подає переважно на основі французької геральдичної термінології та практики. При цьому варто зауважити, що О. Лакієр не виділяє герботворення в Україні, як окреме цілісне явище, осмислюючи його лише як частину російської геральдики.

Водночас, з середини XIX ст., синхронно із зародженням інтересу до історії власної геральдики, в російській історіографії з'являється також й певний інтерес до дослідження емблематики Північного Причорномор'я. Він пов'язаний з вивченням старожитностей регіону, передусім нумізматики античних грецьких та середньовічних генуезьких колоній Північного Причорномор'я, монети з яких наповнювали як приватні колекції, так і зібрання Імператорського Ермітажу. На розвиток геральдики регіону найбільший вплив серед таких робіт справили дослідження історика, нумізмата Бернгарда Кьоне.

Стосовно вивчення Північного Причорномор'я йому належать праця з історії Херсонеса Таврійського [425], а також двотомний опис колекції монет археолога та нумізмата князя Василя Кочубея (1812 – 1850 рр.) [424; 425].

Зокрема, Б. Кьоне розглядає варіанти найдавніших зображень на монетах античних Херсонеса та Феодосії, а також порушує питання герба генуезької Кафи (середньовічної Феодосії). Щодо останнього автор притримувався думки, що «герб Кафи» існував, виводячи його зображення з деяких двомовних генуезько-татарських монет. Описуючи його вигляд, Б. Кьоне відмічав, що цей знак більше всього подібний до тамг монгольських ханів, проте також має риси схожості і з генуезьким порталом (знак у вигляді воріт у міському укріпленні з трьома баштами, що зазвичай зображувався на монетах Генуї протягом XII – XVII ст.). У другій половині XIX ст. до питання присутності «герба Кафи» на середньовічних генуезьких монетах з Феодосії звертались також історики О. Ретовський, В. Юргевич [474; 475; 476; 516].

Дослідницькі інтереси Б. Кьоне пізніше об'єктивно посприяли напрацюванню в очолюваному ним Гербовому відділі Департаменту герольдії оригінальних проектів гербів для Балаклави, Севастополя, Феодосії, символіка яких спиралась на зображення з монет античних грецьких колоній Херсонес та Феодосія, а також середньовічних двомовних генуезько-татарських монет кафського карбування (див. Додатки Б.2.9 та Б. 2.12).

Відзначимо, що уся історіографія XIX ст. переважно не торкається питань походження та наукового вивчення міської геральдики Південної України. Праці дослідників надаються до розгляду з точки зору визначення у них напрямків наукової думки щодо правил, якими потрібно керуватись при складанні гербів, вигляду майбутньої геральдики регіону та ідей, які намагались вкладати у герби міст творці цього часу – але не вивчення походження її символіки та емблематики. Певне виключення з цієї тенденції становить лише питання «герба» середньовічної Кафи, символіку якого намагались використовувати при створенні герба Феодосії.

У румунській історіографії яскравим проявом такої ж тенденції є праця Ш. Гречіану «Румунська геральдика» [535]. Створена на основі матеріалів спеціальної комісії з дослідження румунської геральдики, що діяла протягом 1892 – 1900 рр., вона являє собою огляд історії румунської геральдики, а також

конкретні пропозиції щодо вигляду міських гербів Бухаресту (столиця королівства та колишня столиця князівства Валахії) та Ясс (колишня столиця князівства Молдавії), а також проекти територіальних гербів 36 жудеців колишнього Об'єднаного князівства Молдавії та Валахії, більшість територій якого склали тогочасне Румунське королівство (серед них – колишні жудеці Болград та Ізмаїл, що у 1856 – 1878 рр. належали Румунії).

Наприкінці XIX ст. російська історіографія почала виходити на рівень комплексного осмислення історії геральдики. На цей час припадають публікації: енциклопедичного гербовника з російської міської геральдики – П. фон Вінклера, першого в Російській імперії комплексного курсу з викладання геральдики, як навчальної дисципліни, – Ю. Арсенєва, а також практичного посібника з геральдики – В. Лукомського та М. Тіпольта.

Найбільш цінною роботою з історії міської геральдики Російської імперії представляється праця Павла фон Вінклера «Герби міст, губерній, областей і посадів Російської імперії, внесені до Повного Зібрання Законів з 1649 по 1900 рік». Як і випливає із назви, вона являє собою гербовник міської та територіальної геральдики Російської імперії, укладений на основі текстів узаконень та зображень гербів, внесених до Повного Зібрання Законів (ПЗЗ) Російської імперії. Гербовнику передує розлогий теоретичний вступ, який складається з опису правил геральдики та короткого нарису історії міської геральдики у Російській імперії. Теоретичні положення геральдики, зокрема переліки фігур, супроводжені посиланнями на відповідні герби, у яких вони застосовані; при цьому далеко не всім з них надано символічне тлумачення. Готуючи гербовник, П. фон Вінклер вдосконалив метод типологічного впорядкування інформації про герби, раніше випробуваний ним при дослідженні дворянської геральдики (у трьох випусках «Русской геральдики» за 1892 – 1894 рр.). Серед вміщених до нього міських гербів, автор, відповідно до практики вже усталеної на той час у Департаменті Герольдії, виділяє так звані «старі герби». До «старих» належать герби, що вже існували та використовувались містами на момент їхнього узаконення Герольдією (тобто

лише проходили процес підтвердження центральною владою) або герби, що втратили силу після геральдичної реформи (замість яких були затвержені нові). Як дослідник, у вступі П. фон Вінклер пропонує також найперший з відомих поглядів на періодизацію історії розвитку російської міської геральдики, поділяючи її на два періоди – до початку реформи Б. Кьоне та після неї [377]. Оскільки автору не йшлося про вивчення особливостей герботворення у різних частинах імперії, він не виділяє у якості предмету особливого розгляду ні українську геральдику загалом, ні міські герби Південної України зокрема.

На початку ХХ ст. геральдика стала повноцінною частиною наукового знання у Російській імперії, в тому числі завдяки включенню її викладання для професійної підготовки археологів та істориків-архівістів у Петербурзькому та Московському археологічних інститутах. У 1908 р. викладачем Московського археологічного інституту Ю. Арсенєвим був виданий курс лекцій з геральдики, що став практично першим систематичним навчальним курсом геральдики у російській науці та освіті. Більша частина праці була присвячена західноєвропейській геральдиці Середньовіччя. У теоретичній та практичній площині Ю. Арсенєв першочергово спирається на французьку та німецьку геральдику. Російську геральдику автор бачив переважно як явище, похідне від західноєвропейської, тому розділ про неї займає у його роботі досить скромне місце – у чому його головна відмінність від праці О. Лакієра. Зазначимо, що систематизовані та викладені Ю. Арсенєвим положення теоретичної геральдики (визначення герба, його частин, правил блазону тощо) залишаються актуальними і прийнятними до використання, пізніше розглядалися у якості одного з можливих орієнтирів для формування української геральдичної термінології у 1990-х роках та послужили основою для тогочасних посібників з геральдики [422; 499].

З падінням Російської імперії докорінно змінюються напрямки дослідження геральдики на її колишніх теренах. Оскільки в СРСР дослідження дворянської геральдики опиняється під фактичною забороною (за винятком

використання у музейній експертизі), фокус досліджень тогочасної історіографії переміщується на геральдику міську та територіальну. На відміну від історіографії Російської імперії, у радянській науковій думці відбувається зміщення понять «герб» і «геральдика» цілковито до площини історії, до поступового перетворення їх на історичні концепти, явища минулого, що не мають практичної цінності. Характер цього процесу яскраво ілюструють зміни у смислового наповненні відповідних статей у трьох виданнях «Большой советской энциклопедии» (БСЭ).

У першому виданні енциклопедії (видана протягом 1926 – 1947 рр.) стаття «Геральдика» (том 15, 1929 р.), написана В. Лукомським, колишнім (останнім) керівником Гербового відділу Департаменту герольдії, містить наступне визначення: «Геральдика или гербоведение, вспомогательная историческая дисциплина, занимающаяся составлением и изучением гербов. Гербами называются особые, составленные по известным правилам, отличительные знаки, присвоенные государствам и частям их территорий, сословиям и цехам, родам и отдельным лицам» [377, стлб. 423]. Далі поданий стислий виклад появи геральдики та її розвиток у Росії. Завершується стаття інформацією стосовно створення перших радянських гербів (герби РСФРР, СРСР, Москви). У наступному, другому, виданні енциклопедії (1949 – 1958 рр., том 10, 1952 р.) визначення зазнають змін. Статті про герб і геральдику розділяються. Геральдика визначається як «вспомогательная историческая дисциплина, изучающая гербы. Гербы государств и городов были еще в рабовладельческом обществе. В феодальном обществе каждый царствующий дом, дворянский род, город, цех, братство и т.п. имели свой герб т.е. отличительный знак или комбинацию знаков и изображений» [479, с. 595]. Геральдика тут визначається лише як допоміжна історична дисципліна, що вивчає герби. При цьому геральдика та герби трактуються у широкому розумінні, оскільки енциклопедія стверджує, що герби були вже у рабовласницьких державах. Власне герб у другому виданні визначається як «эмблема, присвоенная государству, городу, дворянскому роду и т.п., изображаемая на печатях, монетах, щитах, флагах и

др.» [479, с. 602]. Головним недоліком такого визначення є відсутність пояснення ключової відмінності герба від емблем – створення за особливими правилами (на що вказувалось у першому виданні енциклопедії). Далі наводиться низка прикладів, причому перші герби виводяться з Шумеру (що є дуже вільною інтерпретацією поняття «герб»), але більша частина статті стосується історичних гербів російських міст. У третьому виданні енциклопедії (1969 – 1978 рр., том 6, 1971 р.) геральдика продовжує пояснюватись як дисципліна, зосереджена суто на вивченні минулого: «геральдика, гербоведение, вспомогательная историческая дисциплина, изучающая гербы как специфический источник. Играет важную роль при определении происхождения ист. памятников, снабжённых гербом» [379, с. 342]. Саме ж поняття герба дещо уточнюється: «эмблема, наследственный отличительный знак, сочетание фигур и предметов, которым придаётся символическое значение, выражающее исторические традиции владельца» [379, с. 348]. Прикметно, що у другому виданні (1978 – 1985 рр.) «Української радянської енциклопедії» (УРЕ), майже синхронному до третього видання «БСЭ», визначення геральдики більше відповідає загальноновизнаним у європейській традиції підходам – у розумінні геральдики як дисципліни, що спрямована не лише на вивчення гербів, але й на встановлення правил їх складання. Так, написана В. Стрельським стаття дає наступне визначення: «Геральдика – допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження й соціальні функції символів, емблем і гербів, закономірності їхнього графічного зображення та особливості композиції їхніх окремих елементів, значення останніх як своєрідних наукових джерел» [503, с. 538]. Загалом аналіз трактування гербів та геральдики в енциклопедичних статтях дає можливість простежити зміни у її осмисленні та сприйнятті радянською науковою думкою: від більш цілісного розуміння геральдики, як сфери, що поєднує знання наукової теорії та практики створення – у першому виданні, до перенесення геральдики у суто історичну площину, як дисципліни з вивчення минулого, позбавленої практичної цінності – репрезентованого у визначеннях другого та третього видань.

Окрім типологічного прирівнювання гербів до емблем та символів (поєднання у єдине ціле геральдики, емблематики та символіки), характерною ознакою трактування геральдики у радянській історіографічній традиції стала тенденція до хронологічного «задавнення» походження територіальних та міських гербів (намагання віднайти або винайти глибше хронологічне коріння походження міських та територіальних гербів), яка простежується з післявоєнного періоду (другої половини 1940-х – 1950-х рр.). На хвилі патріотизму, викликаного перемогою над нацистською Німеччиною, державна ідеологія намагалася роздмухувати будь-які явища минулого, як перші або унікальні досягнення народів СРСР. Початки даного напрямку можна простежити від публікації статті археолога А. Арциховського «Давньоруські обласні герби», опублікованої у 1946 р. [356]. У ній автор намагався поєднати у цілісну послідовність різноманітні явища – емблематику з архітектури часів Київської Русі із земельними гербами XVI–XVII ст., тобто вибудовуючи «наступництво» між такими явищами як архітектурний декор та герби.

Згодом цю думку розвинув А. Ураносов у дисертації 1953 р. «Російські обласні печатки і герби в період утворення Російської централізованої держави (XVI–XVII ст.)» [350]. Він спробував довести, що міські герби на Русі існували вже у XII ст., тобто російська міська геральдика у давності походження нічим не поступається західноєвропейській. Якщо наукове обґрунтування цієї ідеї було проблематичним, то в науково-популярній літературі вона дала поштовх цілому напрямку – ототожнення давнішої символіки та емблематики з пізнішими гербами шляхом вибудовування між ними «наступництва». Цей підхід дозволив окремим авторам, таким як М. Сперансов та В. Драчук штучно удавнювати походження реально відомих гербів без достатнього фактологічного підґрунтя [403; 495]. З іншого боку, такий «патріотичний» дискурс об'єктивно посприяв зростанню інтересу до геральдики, її популяризації та підвищення уваги до вивчення догеральдичної емблематики.

Тенденції до змішування геральдики та емблематики, а також до хронологічного подовження походження міських та територіальних гербів мали практичний вияв у реальному міському герботворенні 1960-х – 1980-х років. Автори міських гербів цього періоду, спираючись на поширені уявлення про походження української міської геральдики з часів Київської Русі (але не маючи точних її зразків) вдавались до власної творчості у спробах її відтворення та «переймання традиції», зокрема через винайдення фантазійної форми давньоруського геральдичного щита (серед південних міст застосований у гербах Запоріжжя та Токмака). Змішування сенсу понять «геральдика» та «емблематика» у єдине ціле, а також відсутність структурованих уявлень про геральдику, як практичну дисципліну, що встановлює правила не лише вивчення історії, але й створення гербів, призвели до ототожнення емблем, що не мають визначених правилами форм, з гербами, оскільки наукова література цього часу переважно проводила думку, що гербом міста називається присвоєна йому емблема (див. вище), не визначаючи критеріїв розрізнення.

Проте сама геральдика Південної України так само не стала предметом дослідження у радянській історіографії, окремі аспекти її історії лише побіжно відображались у дотичних дослідженнях. У перші роки радянської влади в Україні дослідження у сфері геральдики проводилися переважно лише щодо історії герба Києва, а після нищення української історичної науки у 1920-х – 1930-х роках – повністю припиняються [342, арк. 7]. У радянській історіографії перші спроби дослідження української міської геральдики як окремого і цілісного явища припадають на кінець 1950-х – 1960-ті роки, коли з'являється ряд статей зі спеціальних історичних дисциплін та з ініціативи кафедри архівознавства КДУ імені Т. Г. Шевченка видається перший університетський посібник «Допоміжні історичні дисципліни», що містив, зокрема і виклад курсу з геральдики [369]. Іншою особливістю історіографії цього періоду стало активне обговорення істориками шляхів розвитку нових радянських гербів та реальних результатів герботворення, яке особливо активізується з 1960-х років (хоча окремі прояви присутні і раніше [504]), зокрема у статтях А. Бабенка,

А. Введенського, В. Рум'янцевої, Н. Соболевої, В. Стрельського та інших [357; 358; 368; 492; 480; 505].

Потрібно відзначити, що у 1960-х роках спроби вивчення української міської геральдики робилися й в українській діаспорі, у рамках досліджень членів Українського геральдичного та генеалогічного товариства (УГГТ) [345, с. 10 – 12]. Так, окремі статті Р. Климкевича про історичні герби різних історико-географічних регіонів України були присвячені й Південній Україні, зокрема таким її частинам, як Запоріжжя, Крим та Помор'я (Північно-Західне Причорномор'я) [427; 429; 430]. Через об'єктивну неможливість для автора отримати доступ до архівних джерел, дані публікації мали оглядовий характер і зводились до опису історичних гербів міст регіону та коротких коментарів щодо їхньої символіки (що у якості основного джерела спиралась на гербовник П. фон Вінклера).

Наприкінці 1980-х років, через накопичення значного обсягу фактичного матеріалу щодо тогочасного стихійного герботворення, з'являється тенденція до аналізу його результатів, що виливається у ряд газетних та журнальних статей [360; 438; 492]. Водночас, на рівні Академії наук СРСР, при відділі історії, утворюється спеціальна Координаційна комісія по створенню та пропаганді нових гербів, що мала на меті впорядкування міської геральдики з боку науковців на загальносоюзному рівні (раніше, у другій половині 1940-х та у середині 1960-х років, невдалі спроби організувати та очолити процес міського герботворення в УРСР вчиняло радянсько-партійне керівництво (докладніше – у пункті 3.2). Однак суттєвого впливу на хід реального процесу створення нових гербів робота комісії не мала [326; 398, с. 138 – 139].

Серед тематичних публікацій 1980-х років окремо варто виділити видану у 1987 р. брошуру В. Рум'янцевої «Історія, карбована у гербах» [479]. Маючи науково-популярний характер, вона водночас намагається узагальнити у певну схему хід та наслідки сучасного їй процесу стихійного міського герботворення в Україні. Автор наводить також ряд довільних описів тогочасних гербів, у тому числі й міст із південних областей (Запоріжжя, Миколаїв, Одеса,

Севастополь, Херсон, Феодосія, Ялта). Брошура написана з пануючих у радянській історіографії позицій – радянські міські герби (як і будь-яке тогочасне суспільне явище) апріорно оголошуються набагато прогресивнішим вираженням самопрезентації міста, аніж у попередні епохи. У зв'язку з цим, критичні зауваження до окремих гербів, які автор висловила наприкінці, виглядають суперечливими до всього попереднього викладу. В. Рум'янцевій належить також комплексне дослідження земельної та міської геральдики Лівобережної України (перша монографія з міської геральдики окремого регіону в українській радянській історіографії), проте поставлені нею задачі не поширювались на географічний простір нашого дослідження [481].

Роботою подібного типу на загальносоюзному рівні стала книга В. Поцелуєва, написана на основі його дисертації [469]. На відміну від В. Рум'янцевої, міській геральдиці він приділяє мало уваги, обмежившись у даному питанні тільки описом найбільш поширених способів організації конкурсу на створення герба та прикладів використання затвердженого герба міста у наочній пропаганді, агітації та повсякденному житті – характерних для переважної більшості міст СРСР.

Після проголошення Незалежності з'являється ряд цінних досліджень з української міської геральдики та її регіональних особливостей – зокрема роботи А. Гречила, В. Панченка, Ю. Савчука. Об'єктивною причиною їхньої появи стала потреба тогочасного герботворення у науковому підґрунті – становлення сучасної міської геральдики спиралося на заперечення спадку радянської символіки, що вимагало звернення до історичної геральдики, а отже і її вивчення.

До загальних монографій з історії української геральдики належать передусім роботи А. Гречила «Українська міська геральдика» (1998 р.) та «Українська територіальна геральдика» (2010 р.), у яких розкрито та проаналізовано основні тенденції розвитку історії міської та територіальної геральдики України [398; 399]. У них, фактично, було вперше запропоновано загальну схему розвитку історії української міської геральдики від XIV до кінця

XX ст., що спиралась на співвіднесення історії міської геральдики зі змінами у характері реального самоврядування українських міст. Одиницею розгляду було обрано герб, як цілісний об'єкт, а основної уваги приділено процесу його створення та офіційного затвердження. Основним напрямком досліджень А. Гречила стало створення науково-методичної основи для сучасної міської геральдики України та її впровадження у практику герботворення. Окрім зазначених монографій, цьому слугують також складені ним гербовники сучасних міських та сільських гербів, які є не лише фіксацією чинних гербів, але й містять стислу оцінку допущених у символах помилок та пропозиції до їх виправлення [393; 394]. Взяв участь А. Гречило й у створенні офіційного видання державної та місцевої символіки – «Україна: герби та прапори» (2010 р.) [511].

Невдовзі після появи загальної схеми розвитку, з'являються також спроби напрацювати гербовник української історичної міської геральдики. Одним з перших досліджень у цьому напрямі стала робота В. Панченка «Міські та містечкові герби України» (2000 р.) [464]. Вочевидь, ідеєю було структурувати в одній книзі весь комплекс відомої дорадянської геральдики українських міст за XIV – початок XX ст. у форматі гербовника, із вміщенням зображень гербів у щитах уніфікованої форми та з коротким описом до них. На жаль, видання містило низку фактичних помилок, що суттєво знизило його інформаційну цінність (ряд проектів міських гербів другої половини XIX ст., створених у Гербовому відділі Департаменту герольдії наводилися автором як затвердені, у деяких гербах на зображенні та в описі помилково вказані кольори тощо). У перевиданні 2018 р. зазначені хиби було усунуто, що робить його корисним з точки зору популяризації знань про геральдику [465].

Більш вдалою спробою створення гербовника історичної міської геральдики стало випущене у 2004 р. науково-популярне видання «Герби міст України XIV – I пол. XX ст.» авторства А. Гречила, Ю. Савчука та І. Сварника [400]. Книга складена у формі довідника – кожному місту присвячена окрема стаття, що коротко окреслює історію міста, розкриває історію створення та

використання його герба (або печатки, якщо герб відомий лише за нею), а також містить посилання на джерела та літературу. Зображення історичного герба міста подається на початку статті про нього в уніфікованому вигляді – у чотирикутному, заокругленому знизу щиті (відповідно до рекомендацій УГТ для сучасної міської геральдики). З усіх гербів, вміщених у виданні, повністю видалено символіку Австрійської та Російської імперій (як із зображень, так і з описів). Основний текст доповнює докладна бібліографія досліджень з української геральдики. З огляду на це, видана у 2004 р. праця могла виконувати також роль довідника при створенні нових міських гербів України (або відновленні історичних); щонайменше для потенційних герботворців видання надавало наукову базу та зразок для наслідування.

Менш популярним напрямком сучасної історіографії стало вивчення радянської міської геральдики в Україні. Період стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років висвітлюється переважно побіжно, його цілеспрямоване вивчення провадила лише Я. Іщенко. Предметом розгляду у її статтях [413 – 420] та дисертації [344] виступає саме джерельне значення символіки та емблематики міської геральдики, передусім радянського періоду. Важливою заслугою Я. Іщенко є введення до наукового обігу значного обсягу фактичного матеріалу з історії радянського стихійного герботворення. Розміщені у додатках до її дисертації зображення та описи гербів та гербоїдів 1960-х – 1980-х років являють собою своєрідний гербовник радянської геральдики України, придатний до використання у подальших дослідженнях. Загалом Я. Іщенко розглядає радянські герби у різних аспектах: у порівнянні з історичними, за тематикою фігур, за авторством проектів тощо. Їй належить також спроба порівняння символіки радянських та історичних гербів на матеріалах геральдики Південної України (а саме міст Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської та Запорізької областей); проте обраний матеріал вона використовує лише у якості прикладів, без спроб розкриття регіональних особливостей [420].

У сучасній історіографії міська геральдика Південної України починає розглядатись не лише у контексті прикладів для вивчення ширших або суміжних тем (наприклад, у роботі Ю. Савчука з історії геральдики Поділля, дисертації Є. Максименко з історії геральдики Донбасу та статтях А. Гедьо, А. Гречила, І. Сварника, Я. Іщенко, Є. Максименко, І. Міськова [346; 375; 392; 413 – 416; 420; 447 – 449; 452]), але й як безпосередній предмет дослідження (публікації М. Ємельянова, Я. Іщенко, О. Ковальова, В. Нерубенка, В. Шевченка [407; 431; 455; 515]). Однак варто зазначити, що взята до розгляду окремо від інших тем, міська геральдика Південної України на рівень теоретичного дослідження виходила переважно лише при розгляді історії герба окремо взятого міста.

З останніх найбільший інтерес становить брошура І. Калмакана та М. Ємельянова з історії герба Одеси, створена на основі серії статей авторів в одеській періодиці про історію та сьогодення міського герба [421]. Видана у 1996 р., вона стала проміжним результатом «геральдичної полеміки», що тривала в Одесі протягом 1994 – 1999 рр. навколо питання створення нового герба міста. Обґрунтовуючи свою думку щодо бажаного вигляду герба міста, що відповідав би правилам геральдики та не суперечив існуючим традиціям герботворення, автори надають короткий огляд історії розвитку одеської геральдики, а у якості висновка наводять власні пропозиції щодо майбутнього герба Одеси. Прикметно, що хоч і написана у полемічному стилі, але ця робота стала фактично першим науковим дослідженням, що стосувалося виключно історії міської геральдики Південної України.

Відсутність комплексного наукового дослідження геральдики регіону окрім фахових статей компенсується також науково-популярними виданнями, що мають цінність з точки зору фактографії. До них належить «Ілюстрована історія символіки Автономної республіки Крим» (2012 р.) В. Терещенка та О. Черняка, що має описовий характер, без визначеної наукової концепції; основним завданням її авторів було представити чинну символіку місцевих громад АР Крим [507]. Хоч автори і простежують витоки кримської символіки

від Античності, вони не намагаються приписати до геральдики емблеми з античних монет або з архітектурних пам'яток. Подібним до цього видання, але структурованим у форматі гербовника є праця О. Маскевича та В. Надикти «Кримський гербовник», що представляє собою найбільш повне зібрання міської геральдики Криму – історичної, радянської та української [437]. Не зважаючи на те, що праця була видана вже у тимчасово окупованій росіянами АР Крим, представлений у ній комплекс гербів фактично відображає стан кримської геральдики на початок 2014 р. до розгортання російської агресії та змін, які окупанти намагались внести до неї протягом 2015 – 2018 рр.

У напрацюваннях зарубіжних учених геральдики Південної України, а саме Буджаку (Південної Бессарабії), стосуються передусім праця румунської дослідниці М. Догару з історії румунської геральдики (зокрема наводить зображення та описи міських гербів Буджаку доби Великої Румунії) та комплексне дослідження історії територіальної геральдики Бессарабії та Придністров'я молдовського геральдиста С. Андрієша-Табака [528]. Останній у контексті вивчення бессарабської геральдики XVIII – кінця XX ст. аналізує історію гербів міст Буджаку, зокрема Білгород-Дністровського (Акерману), Болграду, Вилкова, Ізмаїлу та Кілії. Окремі герби міст регіону (а також питання, дотичні до їх вивчення) розглядаються також у публікаціях К. Богатова, М. Догару, Є. Пчолова [361; 471; 472; 473; 532; 533].

Окрім того, для порівняння загальних тенденцій, правил геральдики та практик їх застосування у різних країнах Європи, що могли ставати зразком для наслідування у міському герботворенні регіону у минулому та сучасності, було використано ряд загальних праць з геральдики – Дж.-П. Брук-Літтла, М. Пастуро, О. Нойбеккера, Дж. Санті-Мадзіні, С. Слейтера, Д. Черноводяну, А. Фокс-Дейвіса, К.А. фон Фольборта [466; 484; 491; 530; 531; 534; 536; 537; 538; 542].

Аналіз наукової розробки теми показав відсутність комплексного дослідження міської геральдики Південної України. Історія міської геральдики регіону належить до малодосліджених проблем як вітчизняної, так і зарубіжної

історіографії. До початку 1990-х років вона не була предметом окремого розгляду; герби деяких міст регіону фігурували у рамках ширших або суміжних тем дослідження, але не були предметом окремого комплексного вивчення.

1.2. Джерельний комплекс та методи дослідження

Розгляд історичного розвитку міської геральдики Південної України, виходячи зі складності побудови та багатоманітності можливостей використання гербів, неможливий без залучення широкого кола писемних, зображальних та речових джерел. Незважаючи на те, що у сфері практичного застосування герби зустрічаються переважно у якості зображень, нанесених на різні поверхні (матиці та відтиски печаток, рисунки у гербовниках та на бланках документів, архітектурні рельєфи, посадові знаки, медалі тощо), ключову роль у дослідженні геральдики відіграють писемні джерела. Дана особливість впливає з властивого геральдиці правила першості опису (блазону) герба перед його зображенням, згідно з яким правильно складений герб можливо відтворювати спираючись лише на його опис, без потреби у наявності еталонного зображення.

Джерельний комплекс дослідження, залучений нами для виконання поставлених завдань, включає в себе сукупність архівних, опублікованих документів та електронних ресурсів, що складаються з законодавчих та нормативно-правових актів Російської імперії, королівства Румунії, радянської влади та незалежної України; документів діловодства установ Російської імперії, зокрема Третього департаменту Сенату, установ Бессарабської області та Новоросійського генерал-губернаторства; документів діловодства установ радянської України, зокрема Управління у справах архітектури при Раді міністрів УРСР та Українського республіканського відділення Всесоюзної торгової палати; матеріалів радянської та української місцевої та загальнодержавної періодики, предметів з музейних колекцій України та офіційних веб-сайтів органів місцевого самоврядування.

Зважаючи на походження різних типів джерел значну інформаційну цінність для геральдичного дослідження становлять законодавчі та нормативно-правові акти, що безпосередньо стосувались створення, затвердження та використання гербів, а також документи офіційного діловодства, що торкалися розробки, використання гербів або збору даних щодо існуючих гербів. Інформація отримана з періодичної преси, довідкових та статистичних видань в силу своєї неповноти вимагала порівняння та додаткової перевірки.

Залучення джерел до джерельного комплексу дослідження відбувалося у результаті цілеспрямованої роботи із пошуку, виявлення та опрацювання документів Національного архівного фонду, що зберігаються у ряді центральних та обласних архівних установ України, зокрема у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву-музея літератури і мистецтв (ЦДАМЛМ України), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ) та Державних архівів Запорізької, Одеської та Херсонської областей. Через тимчасову окупацію Російською Федерацією територій АР Крим та м. Севастополя, державні архіви цих двох адміністративно-територіальних одиниць не могли бути залучені нами для підготовки дослідження.

Так у ЦДАВО України були використані документи внутрішнього діловодства центральних республіканських установ середини 1940-х років (Ф. 4670 – Українська торгово-промислова палата, Ф. 4906 – Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР), що розкривають наміри відновити герби для міст наприкінці Другої світової війни та під час післявоєнної відбудови України. Додаткову інформативну цінність для вивчення даної проблеми мають документи особового походження з особових фондів українського художника-графіка А. Середи у ЦДАМЛМ України (Ф. 375) та ІР НБУВ (Ф. 70).

Документи Державного архіву Одеської області були використані для виявлення особливостей регіонального герботворення у другій чверті XIX ст. та

на межі ХХ і ХХІ ст. Протягом короткого періоду у другій чверті ХІХ ст. процес розробки міських гербів у Російській імперії повністю перейшов з відання Герольдії до компетенції міністерства внутрішніх справ. Внаслідок цього, при дослідженні створеної у цей час геральдики особливої ваги набувають документи місцевих установ, що займались практичною розробкою проектів майбутніх гербів. У Південній Україні на зазначений період припадає розробка гербів цинутів Бессарабської області, повітів Таврійської та Херсонської губерній та міст, що знаходились у віданні військового відомства. Особливої цінності для дослідження цього періоду набувають документи Ф. 1 – Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. Його справи розкривають загальний контекст тогочасного процесу міського герботворення, зокрема містять службове листування генерал-губернатора графа М. Воронцова з чиновниками Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній у справах збору інформації про існуючі герби міст генерал-губернаторства [16] та з розробки нових [17; 18]. До них, зокрема, належить справа 1834 р. «Про герби шести повітів Таврійської губернії», яка містить листування М. Воронцова та чиновників Таврійської губернії щодо розробки міських гербів. Справу складають документи за 1834–1838 рр., що розкривають початок процесу створення гербів для губернії. На жаль, справи з подальшим листуванням з цього питання «Про герби Таврійської губернії та міста Керчі» за 1838 – 1844 рр. та «Про проекти гербів містам Херсонської губернії» (почата у 1841 р.), були втрачені і відомі лише за архівним описом.

Нестачу листування генерал-губернатора щодо створення повітових гербів Таврійської губернії здатні частково компенсувати документи Ф. 93 – Одеського товариства історії та старожитностей, зокрема справа 57 «Створення проектів гербів для міст Новоросійського краю» [21]. Справа складається з листування Товариства – внутрішнього (між його членами та канцелярією) та зовнішнього (з генерал-губернатором М. Воронцовим), у якому містяться як подані на розгляд Товариства та М. Воронцова пропозиції М. Мурзакевича та А. Скальковського щодо проектів гербів, так і чернетка їхньої розробки. Окрім

листування, у справі є кольорові зображення проекту герба міста Бердянська (див. Додаток Б.2.4, рис. 2–3). У фонді ОТІС, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ (Ф. 5), наявні документи, що демонструють приклади використання цинутального герба Акерману у місцевому діловодстві [8; 9].

Окрему цінність представляють собою документи Держархіву Одеської області з Ф. 8239 за 1998 – 2002 рр., що висвітлюють діяльність Геральдичної колегії при Одеській обласній раді [22 – 25]. Вони включають у себе матеріали діловодства: протоколи засідань, стенограми, розпорядження, рішення, що розкривають початковий етап її роботи – створення та розробку герба області, внаслідок успішного завершення якого пізніше Колегія перейшла до впорядкування сучасної міської геральдики в Одеській області загалом.

Документи Державних архівів Запорізької та Херсонської областей переважно слугують для висвітлення особливостей періоду радянського стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років, за якого процес створення та затвердження гербів повністю переноситься на місцевий рівень і ключове значення для його вивчення набуває документація міських рад та їхніх виконавчих комітетів – протоколи сесій міських рад, засідань виконавчих комітетів, прийняті рішення та супровідна документація [27; 28 – 30; 31 – 35].

Оскільки значна частина матеріалів з історії геральдики Південної України зберігається також в архівних установах інших держав, зокрема Російської Федерації та Республіки Молдова, документи з них також складають частину джерельного комплексу дослідження та залучались нами у міру можливості. Потенційно найбільшу цінність для дослідження міського герботворення регіону XVIII – XIX ст. становлять фонди Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі (Ф. 1343 – Департамент Герольдії та Ф. 1411 – Колекція гербів, жалуваних грамот, дипломів та патентів), проте повноцінна робота з ними не представляється можливою через триваючу російську агресію проти України. У зв'язку з цим, нами було залучено лише частину справ з Ф. 1343, що здатні ілюструвати напрямки геральдичної реформи Б. Кьоне на матеріалах міської геральдики Таврійської

губернії [37 – 41]. Документи Національного архіву Республіки Молдови доповнюють відомості з документів Державного архіву Одеської області щодо створення гербів цинутів Бессарабії, розкриваючи процес їхньої попередньої підготовки (Ф. 2 – Канцелярія бессарабського цивільного губернатора та Ф. 3 – Верховна рада Бессарабії), а також демонструють приклади використання цих гербів у діловодстві місцевих установ (опис-каталог Ф. 2122 – Колекції печаток і штампів установ Бессарабії XIX – XX ст.) [42 – 44; 45; 46].

Джерельну інформацію архівних документів доповнюють матеріали фондів музейних установ: Одеського археологічного музею [47–60], Одеського історико-краєзнавчого музею [61–68], Херсонського обласного краєзнавчого музею [69–76], Мелітопольського міського краєзнавчого музею [77–83]. Разом вони репрезентують приклади застосування міських гербів у різних сферах життя міст: на печатках, посадових знаках, пам'ятних медалях, сувенірах, документах, виданих місцевими установами тощо.

Окрім суто архівних документів було використано також значний масив опублікованих джерел. До них належать, передусім, Повне зібрання законів Російської імперії, збірки декретів радянської влади та збірки архівних документів з історії Миколаєва, Сімферополя, Херсона, видані до 200-літніх ювілеїв від дат заснування цих міст.

Повне Зібрання Законів (ПЗЗ) Російської імперії є найбільшим зібранням законодавчих актів доби Російської імперії та охоплює період з 1649 по 1917 рр. Окрім власне актів узаконення «Височайшого затвердження» гербів містам цивільного та військового підпорядкування, повітам, цинутам та областям, з ПЗЗ у нашій роботі було використано також ряд актів, що стосуються правового статусу міста, порядку створення, затвердження міського герба, сфер його застосування тощо [84; 94; 97; 103].

За час існування імперії було випущено три зібрання ПЗЗ. Перше, підготовка та випуск якого проходило під керівництвом М. Сперанського, являло собою одномоментно виданий цілісний комплекс законодавчих актів, структурованих за хронологічним принципом з окремими додатковими томами

показчиків, рисунків та штатів. У зв'язку з цим усі герби, затверджені актами включеними до 1-го зібрання ПЗЗ ввійшли до окремо виданої до текстів узаконень книги креслень та рисунків гербів, наданих містам російськими царями (прикметно, що частина з них не згадується у текстах узаконень – як герби Григоріополя та Одеси) [108, л. 110]. Оригінальна книга рисунків міських гербів у 1843 р. була перевидана окремим кольоровим виданням, у єдиному екземплярі [224]. Томи 2-го та 3-го зібрань ПЗЗ випускалися щорічно, тому рисунки гербів розміщені у тому ж томі, у якому публікувались тексти узаконень Височайшого затвердження; рисунки міських гербів могли бути видані у додаткових томах зібрання, якщо з певних причин раніше не були включені до потрібного тому [104, л. 2 – 10; 90, с. 60, л. 35 – 40].

Збірки перших декретів радянської влади цікавлять нас у контексті представлення у них законодавчих актів, що прямо вплинули на існування та шляхи розвитку геральдики у створеній більшовиками державі. До них належать декрети: про скасування станового поділу (що означало також скасування всіх притаманних йому проявів – включно з гербами – серед громадян колишньої Російської імперії) [112, с. 71 – 72] та про пам'ятники республіки (який вперше висував вимогу заміни старих символів, емблем та гербів новими – «...отражающими идеи и чувства революционной трудовой России», законодавчим шляхом вводячи ідейний напрямок для нової символіки) [113, с. 95 – 96].

Збірки архівних документів, підготовлені до святкування 200-річних ювілеїв Херсона (1978 р.) [117], Сімферополя (1984 р.) [116] та Миколаєва (1989 р.) [114] мають загалом однакову структуру наповнення. Вони представляють собою видання найбільш прикметних документів (цілих або витягів з них) з історії цих міст, переважно взятих із фондів державного архіву відповідного обласного центру. Документи з фондів інших архівних установ у таких збірках представлені досить обмежено. У зв'язку з цим, зазначені три збірки, видані у 1978 – 1989 рр., інформації щодо історичної міської геральдики майже не мають; документи з історії радянських гербів також представлені

обмежено, хоча у збірці присвяченій 200-літньому ювілею Херсона рішення міської ради про затвердження радянського герба міста наводиться цілком.

Оскільки зображення герба (або символів, що пізніше були використані для створення герба) зустрічаються також на різноманітних предметах – монетах, знаках, медалях, печатках, паперових грошах та цінних паперах (бонах) тощо, окремою групою варто також виділити наукові та науково-популярні видання-каталоги таких речових джерел, що належать до суміжних із геральдикою дисциплін або містять інформацію геральдичного характеру – боністики, нумізматики, медальєрики та фалеристики та інших, що залучались у якості довідкової літератури [353; 354; 367; 408; 433; 540].

Джерельний комплекс архівних та опублікованих документів доповнюють ряд видань статистично-географічного та історико-краєзнавчого характеру, що розкривають історичний контекст створення та використання у Південній Україні міських гербів та їхньої символіки, передусім історію заснування міст регіону, основні природні та географічні особливості тих місцевостей, у яких міста розташовані тощо. До них належить ряд робіт написаних як у ХІХ – на початку ХХ ст., так і за радянської доби. До перших належать багатотомне видання «Міські поселення у Російській імперії» [382; 383; 384; 385], пам'ятні книги Таврійської та Херсонської губерній [462; 463], статистичний опис Південної Бессарабії або Буджаку [500]. Близькими за значенням та інформативністю є історико-краєзнавчі праці А. Скальковського та Г. Ге, присвячені історії Одеси та Миколаєва [374; 488]. Певний інтерес для дослідження геральдики представляє також праця О. Вісковатова з історії обмундирування та озброєнь російської армії, у частині п'ятій якої наводиться зображення герба Херсонського пікінерського полку [372]. Тематично подібною до згаданих вище краєзнавчих робіт за радянської доби виступає багатотомна серія «Історія міст і сіл Української РСР», відповідні томи якої присвяченими південним областям України [409; 410; 411].

Окремою категорією джерел, особливо важливих для дослідження міської геральдики ХХ – ХХІ ст. є періодична преса. На відміну від поширених у

Російській імперії та Румунському королівстві практик герботворення, за яких місто отримувало герб через його надання центральною владою, починаючи з 1960-х років, в УРСР, процес створення міських гербів повністю переноситься на місцевий рівень. Внаслідок цього основними матеріалами для дослідження радянського стихійного герботворення виступають документи місцевих рад та їхніх виконавчих комітетів, а також різко зростає важливість місцевої преси у якості джерела геральдичного дослідження.

Використані нами місцеві газети 1960-х – 1980-х років належали до офіційних друкованих органів міських рад та комітетів компартії різного рівня (міських, районних, обласних). На їхніх шпальтах, окрім поточних новин, публікувались повідомлення про роботу міської ради: проведення сесій та засідання виконавчого комітету, офіційні оголошення та окремі рішення тощо. Газети слугували офіційним джерелом інформування громадян з боку міської радянської та партійної влади. У періодиці цього часу можна знайти відомості щодо оголошення конкурсів на створення герба, їхні умови (вимоги до зображення, термін проведення, розміри винагород тощо), іноді хід проведення та результати; публікувались також новини про прийняття нового герба. Інформація наведена у таких газетних публікаціях могла дуже різнитись за повнотою – від детального опису герба з коментарями від його авторів, до короткої замітки, що містить лише зображення та фіксує факт затвердження [281 – 284; 287; 288; 296; 313; 314; 317; 324; 327; 336; 339].

Певний інтерес становлять також матеріали республіканської та загальносоюзної періодици 1960-х – 1980-х років, зокрема і науково-популярні та громадсько-літературні журнали. Розміщенні у них матеріали цінні передусім як відображення існуючих у суспільстві знань про геральдику та думок про можливість її практичного застосування у тогочасному житті [291; 293; 294; 298; 310; 326; 337; 340]. У цьому аспекті найбільш цінною виступає серія публікацій про міський герб, як «візитну картку міста» у журналі «Україна», випущених протягом 1964 – 1966 рр., що дала поштовх до обговорення геральдики у суспільстві та продемонструвала також ряд

можливих пропозицій до зовнішнього вигляду нових радянських міських гербів [273; 275; 286; 308; 333; 338] (докладніше див. пункт 3.2 та Додаток Б.3.2).

З певними відмінностями від 1960-х – 1980-х років місцева преса початку доби Незалежності зберігала своє джерельне значення для геральдичних досліджень. Міські та обласні газети перестали виконувати роль «офіційного органу» місцевого самоврядування, але залишились одним з основних джерел поширення новин. Зокрема періодика стала також місцем для публічного розгортання «геральдичної полеміки» навколо створення сучасного герба Одеси [271; 272; 274; 279; 280; 299; 301; 302; 303; 305; 306; 331; 332], та меншою мірою – щодо розробки герба Херсона [277; 320]. В іншому характер геральдичних публікацій у пресі 1990-х – 2000-х років залишився тематично подібним до періоду стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років: оголошення про конкурси та їхні умови, обговорення поданих робіт та процесу проведення конкурсу, публікація його результатів та затвердженого міською радою герба [289; 290; 315; 325; 329]. Окрім висвітлення конкурсів на створення нових гербів, у місцевих та центральних газетах та журналах публікувались замітки та статті з історії геральдики міста (переважно історичної, однак окремі публікації зачіпали також герби радянського періоду) [304; 318; 319; 321 – 323; 328]. У 2000-х роках інформативність місцевої преси дещо змінюється, що пов'язано з поступовими змінами у процесі створення герба. Замість оголошення відкритих конкурсів із залученням усіх бажаючих (які все менше визнавались ефективними [365]), міські ради починають частіше звертатись до фахівців. З цього часу газетні повідомлення спрямовані переважно на інформування про прийняття герба чи висвітлення історії міської геральдики [269; 276; 277; 278; 295; 297; 300; 309; 311; 312; 332; 334; 335].

В огляді періодики варто згадати також такий спеціалізований часопис, як вісник УГТ – газету «Знак», що почала виходити з 1994 р. «Знак» став місцем як для стислих наукових повідомлень з історії геральдики, емблематики, сфрагістики, так і для оприлюднення поточних новин щодо створення та затвердження нової символіки, включно з міськими гербами. Вміщені у

«Знаку» повідомлення про затвердження нових гербів цінні тим, що готувалися зазвичай їхніми (гербів) безпосередніми авторами, тому окрім опису та зображення нового герба містять авторське пояснення закладеного сенсу та символіки [363; 364; 388; 389; 456; 518; 519]. Публікувались у «Знаку» і замітки з історії геральдики та емблематики Південної України [366; 431; 434; 455].

Починаючи з 2010-х років інформативність місцевої преси щодо геральдичної тематики поступово зменшується, що пов'язано з розвитком мережі Інтернет та перенесення значної частини офіційної інформації та поточних новин до офіційних веб-сайтів органів місцевого самоврядування, а також місцевих новинних інтернет-видань [202 – 205; 208; 210; 211; 214 – 219; 221; 223; 225; 226; 229].

Завдяки стрімкому розвитку науково-технічного прогресу починаючи з кінця 1990-х – початку 2000-х років, відбулося поступове поширення мережі Інтернет в Україні, що відкривало перспективу до загальної інформатизації життя суспільства. Веб-сайти стали одним з можливих засобів комунікації органів державної влади та місцевого самоврядування з громадянами і ця їх функція продовжує розширюватись – від розміщення новин до можливості звернутись з запитанням або розмістити / підписати електронну петицію. Використання веб-сайтів органами місцевого самоврядування як місця публікації прийнятих нормативно-правових актів та засобу поширення офіційної інформації, фактично перетворює їх на специфічне джерело, що може бути використане для дослідження сучасного герботворення в Україні.

Наповнення веб-сайтів органів державної влади регулюються Законами України «Про доступ до публічної інформації» та «Про інформацію» [134]. Перший у статті 15 визначає 12 категорій публічної інформації, які є обов'язковими для оприлюднення. При цьому закон однозначно вказує, що у разі наявності у розпорядника інформації офіційного веб-сайту, така інформація оприлюднюється на ньому. Другий наводить характеристику типів інформації та вказує, які з них обов'язкові для публічного оголошення. На ці закони спираються нормативно-правові акти, що безпосередньо регулюють

оприлюднення інформації органами влади та місцевого самоврядування. Інформаційне наповнення веб-сайтів органів виконавчої влади регулюється відповідним порядком, прийнятим Кабінетом міністрів України [122]. Окремого документа, що вирішував би подібні питання для сайтів органів місцевого самоврядування, ухвалено не було, тому їхнє інформаційне наповнення не має такого ж чіткого нормативного регулювання.

Характеристика офіційних веб-сайтів, як історичного джерела, раніше вже привертала увагу дослідників; проте переважно це стосувалось веб-сайтів архівної галузі або установ, пов'язаних зі збереженням і представленням історико-культурної спадщини, зокрема у публікаціях Л. Божук [362], А. Кисельової [427], М. Палієнко [460], А. Рудюка [478], І. Тюрменко [510]. Важливий внесок у розробку методики аналізу наповнення офіційних веб-сайтів органів державної влади зробила також Л. Чекмарьова [514], розглядаючи законодавчу основу та процес створення у мережі веб-порталів органів державної влади України [514, с. 301 – 302] та проаналізувавши наповнення офіційних веб-сайтів державних адміністрацій та Кабінету міністрів відомостями щодо історико-культурної спадщини [514, с. 304 – 310].

До комплексу джерел дослідження було залучено офіційні веб-сайти 50 міст обласного та районного підпорядкування Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. З огляду на спробу анексії та тимчасову окупацію Російською Федерацією АР Крим та м. Севастополь, веб-сайти створених на окупованих територіях так званих «органів місцевого самоврядування» не можуть бути використані, оскільки не діють на підставі українського законодавства та представляють незаконні утворення.

Наявність або відсутність інформації певного типу у наповненні веб-сайту може служити критерієм його джерельної цінності. До таких критеріїв належать: використання герба в оформленні сайту, наявність у структурі сайту підрозділу з інформацією про міську символіку, розміщення опису герба та тлумачення його символіки, характер відомостей про затвердження герба, наявність документів, що містять відомості про міський герб (рішення про

затвердження герба, статут територіальної громади, положення про символіку міста тощо). Наповнення веб-сайтів (контент) характеризується гнучкістю, тобто може бути безперешкодно змінене без можливості пізнішого повного відтворення, тому відмітимо, що збір інформації проводився у період з грудня 2017 р. по січень 2018 р.

Зображення герба використовується в оформленні 48 з 50 розглянутих сайтів, за винятком сайтів Болграда та Берислава. В оформленні 10 з 48 сайтів герб міста подається разом з символами району, області, облцентру; у частині випадків (8 з 48) сайт не містить жодної іншої інформації про герб міста, окрім його використання в оформленні.

Підрозділ з інформацією про міську символіку присутній у 35 сайтів, на 26 з них описи чинних гербів подаються відповідно до правил блазонування, на інших 9 – опис довільний, у 3 випадках у такому підрозділі відсутній опис герба і наводиться лише його зображення. Підрозділ може безпосередньо присвячуватись символіці міста, або представляти різноманітну краєзнавчу інформацію (у такому випадку він носить назву «Про місто», «Наше місто», «Історія міста» тощо). В останньому випадку герб представлено як частину історії міста, а інформація про чинний герб може бути супроводжена історією міської геральдики взагалі. Якщо символіці виділяється окремий розділ – подається описова інформація та зображення герба і прапора, або наводяться тексти офіційних документів (чи витяги з них). Виключеннями з цієї схеми слугують веб-сайти Херсону (представлено відомості лише про історію герба, інформація про сучасний герб відсутня), Чорноморська (на якому інформація про герб є лише у новинному повідомленні про затвердження), Енергодару та Подільська (замість описаних методів рубрикації до ознайомлення надається буклет із загальною інформацією про місто, що містить також і його герб).

Найбільшу інформаційну цінність у наповненні веб-сайтів становлять розміщені там офіційні документи – рішення про затвердження герба, положення про символіку або статут територіальної громади. Документи розміщуються на сайтах у формі атрибутованого тексту (повного чи у витягу)

або у формі файлів (для перегляду чи завантаження). Документи можуть бути різного типу та якості – скановані, завірені підписами та печаткою, набрані у текстових редакторах, деякі навіть викладені з пропусками для обов’язкових реквізитів (дата, номер, номер сесії тощо). Тексти рішень про затвердження представлені на 7 сайтах, ще на 6, у розділах про символіку міста, наведено лише реквізити документів про затвердження, без тексту; положення про символіку, представлене самостійно, не в складі інших документів, розміщено на 3 сайтах; статут територіальної громади наведено на 16 сайтах, але опис муніципальної символіки присутній лише у 9 з них (у 6 статутах опис герба включений безпосередньо в текст документа, ще у 3 – опис подається в окремих додатках до статуту). На інших 7 сайтах статут лише формулює право громади на власну символіку, але без жодних згадок про її існування, випадки використання або опис. Окрім цих видів документів, на сайтах двох міст Одеської області – Балти і Татарбунарів, можна також знайти ще один – сертифікати Геральдичної колегії при Одеській обласній раді про внесення міської символіки до спеціального реєстру (що ведеться даною колегією), які містять кольоре зображення, опис і дату затвердження герба (див. Додаток Б.4.4).

Загалом, наповнення офіційних веб-сайтів міських рад Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей неоднорідне та суттєво відрізняється між собою. Основною причиною цього стала відсутність нормативно-правових актів, які б регулювали інформаційне наповнення сайтів місцевого самоврядування, тому на цих веб-ресурсах вміщена інформація різного типу та повноти. Як джерело, веб-сайти надають кілька можливостей. За їхньою допомогою можна безпосередньо ознайомитись з зображеннями міських гербів, оскільки майже на всіх веб-сайтах (48 з 50) герб використовується при оформленні головної сторінки. Найбільшу джерельну цінність становлять веб-сайти, на яких доступні також і офіційні документи про затвердження та використання герба, проте це стосується лише 16 з 50 переглянутих веб-ресурсів. Тому, попри загалом значні потенційні можливості

у представленні інформації, веб-сайти міських рад для розгляду сучасної міської геральдики можуть слугувати скоріше допоміжним джерелом інформації.

Важливим джерелом для розгляду сучасного герботворення слугує також розділ «Законодавство України» у структурі офіційного веб-порталу Верховної Ради України, який вміщує акти, затверджені вищими органами влади – Закони України, укази Президента, постанови Верховної Ради та Кабінету міністрів тощо. Разом вони розкривають правову основу існування сучасної міської геральдики, дії державної влади щодо її упорядкування та унормування, зокрема особливості роботи Комісії державних нагород та геральдики та зміни у її складі [118 – 147].

Окрім офіційних веб-сайтів, частину джерельного комплексу склала група українських та російських сайтів геральдичного спрямування. До неї належать: офіційний сайт Українського геральдичного товариства, що містить інформацію про його членів та їхню діяльність, методичні рекомендації товариства у сфері геральдики [228]; «Загальний гербовник дворянських родів Всеросійської імперії», що містить як опубліковані та неопубліковані герби із Загального Гербовника, так і дипломні герби, що до Гербовника внесені не були [220]; віртуальні виставки на геральдичну тематику [222; 224]; а також тематичні сайти «Українська геральдика» [227] та розділ сайту «HERALDICUM», що стосується геральдики України [230]. Останні два з названих сайтів фактично слугують агрегаторами різноманітної інформації з геральдики, що не завжди підкріплена посиланнями на вихідні дані, тому залучатись можуть лише у якості додаткових джерел інформації, переважно зображального характеру.

Окремий блок джерельного комплексу, що стосується дослідження чинної міської геральдики регіону склала інформація, отримана через письмові запити до органів державної влади (обласних державних адміністрацій Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей та до Офісу Президента України [232; 234; 235; 238]) та місцевого самоврядування (міських рад та їхніх

виконавчих комітетів міст Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей [236; 237; 239 – 268]; а також до Одеської обласної ради [233]). Запити до органів місцевого самоврядування надсилались у випадках якщо: інформацію про чинний герб міста неможливо отримати з інших джерел; наявна у відкритих джерелах інформація неповна, неточна або вимагає перевірки її достовірності. Збір відомостей у такий спосіб відбувався з червня 2020 по червень 2021 року.

Предмет нашого розгляду – міська геральдика – для повноцінного використання джерельної інформації вимагає застосування комплексного застосування ряду загальнонаукових (системний аналіз і синтез, абстрагування та конкретизація, описовий та ретроспективний методи) та спеціально-історичних (джерелознавчий аналіз, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний методи) методів дослідження [412; 496; 497]. Такий підхід обумовлює всебічність розгляду процесу герботворення, з урахуванням різних факторів, що могли вплинути на предмет дослідження.

Використання історико-генетичного методу дозволило виявити та простежити причинно-наслідкові зв'язки появи та еволюції символів та емблем, що використовувались у міських гербах Південної України, а також історію розвитку власне комплексу міської геральдики регіону. Історико-порівняльний метод застосовувався при розгляді змін, які зазнавала міська геральдика регіону протягом різних періодів її існування. Проблемно-хронологічний метод було застосовано передусім для поділу розгляду дослідницької проблеми на ряд окремих частин. Метод періодизації дозволив розділити історію розвитку міської геральдики регіону на три періоди та виокремити найсуттєвіші характеристики кожного з них.

Зважаючи на особливості предмету дослідження – комплексу міської геральдики – важливим для повноцінного використання різних типів джерел, стало використання методів атрибуції, співвіднесення інформації зображальних та речових джерел з писемними при послідовній джерельній критиці. Особливо важливим для дослідження геральдики є описовий метод, що застосовувався

передусім для опису гербів (у формі блазонування). Оскільки існує у геральдиці правило першості опису перед зображенням дозволяє відтворювати герб, спираючись лише на його опис, без обов'язкового використання еталонного зображення, це дозволяє при дослідженні геральдики застосовувати і зворотню послідовність – коректне блазонування зображення герба можливе лише у випадку, якщо герб не порушує основні правила геральдики.

Аналіз наукової розробки теми показав відсутність комплексного дослідження міської геральдики Південної України. Історія міської геральдики Південної України належить до малодосліджених проблем, як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. До початку 1990-х років вона не була предметом окремого розгляду; герби деяких міст регіону фігурували у рамках інших (ширших або суміжних) тем дослідження, але не були предметом окремого комплексного вивчення.

Джерельний комплекс дослідження утворений широким колом матеріалів різного походження та ступеня інформативності, для створення якого було залучено кілька типів джерел. Їхню основу склали матеріали діловодства місцевих та центральних установ Російської імперії, Української РСР та України, представлені документами з фондів архівних установ України, Молдови та Росії. Їх доповнюють акти узаконень Повного Зібрання Законів Російської імперії, публікації місцевої та центральної преси 1960-х – 2010-х років, низка праць статистичного та історико-краєзнавчого характеру, наповнення (контент) офіційних веб-сайтів органів міського самоврядування, а також листування з органами місцевого самоврядування. Для комплексного та всебічного опрацювання джерел були застосовані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Загалом, утворений комплекс джерел є достатньо репрезентативним для встановлення загальних закономірностей становлення та історичного розвитку міської геральдики Південної України кінця XVIII – першого двадцятиріччя XXI ст.

РОЗДІЛ 2.

СТАНОВЛЕННЯ МІСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

2.1. Витоки міської символіки та запровадження російської міської геральдики у регіоні (кінець XVIII – початок XIX ст.)

Витоки міської символіки у Південній Україні простежуються з часів Античності та Середньовіччя. З різною мірою подібності до неї можна зарахувати: зображення на монетах грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я (Ольвії, Пантікапею, Тіри, Херсонесу та ін.) що володіли певною повторюваністю та сталістю існування (повторюваність певних зображень на античних монетах дозволяє розглядати їх як своєрідних попередників міської символіки; окрім того, частина античних емблем пізніше була використана при розробці гербів міст регіону); зображення двоголових орлів на закладних плитах з князівства Феодоро (які іноді трактуються і як династичний символ, і як символіка Мангуп-Кале); тамгоподібний знак із закладних плит середньовічної генуезької Кафи, що іноді розцінюється як «герб Кафи»; палацову емблему Бахчисараю, як столиці Кримського ханства. Поруч з переліченими символічними зображеннями існував значний обсяг символіки кочових народів (до найвідоміших зразків якої належать ханські родові тамги Джучідів та Гіреїв), який водночас здійснював вплив і на формування міської символіки. Перелічена символіка належала переважно до попередників геральдики – символічних систем догеральдичного часу, що передували появі власне міських гербів.

Зародження міської геральдики у Південній Україні припадає на доволі пізній період в історії європейської геральдики загалом. Про появу міських гербів у регіоні можна стверджувати від кінця XVIII ст. У масштабі історії розвитку геральдики загалом, у цей час остаточно відбувся перехід від «живої» до «паперової» геральдики; герби стали умовними знаками, що користуються певною символічною самодостатністю та не мають залежності від реальних речових еталонів.

З кінця XVIII ст. створення та використання містами Південної України гербів пов'язано з процесами герботворення у Російській імперії. Зазвичай, поява гербів у міст України була тісно пов'язана зі становленням самоврядних міських громад, що задля самоідентифікації починали користуватися власними знаками, складеними відповідно до певних геральдичних правил. За визначенням А. Гречила, говорити про наявність міських гербів можливо за трьох умов: достатнього рівня самоуправління міста, використання ним стабільного знаку на власне позначення та певного рівня геральдизації такого знаку (його відповідність правилам геральдики) [398, с. 173]. Вищеописане значною мірою характерне для більшості міст інших історико-географічних регіонів України, у тому числі для Гетьманщини, поглинутої протягом XVIII ст. Російською імперією, тобто перед розширенням імперії на південь. На відміну від територій Гетьманщини, де царська влада стикалась з геральдикою як давнім та укоріненим у міську культуру явищем, оскільки даний регіон знаходився під прямим впливом західноєвропейської (у тому числі – геральдичної) культури, Південною Україною, після завоювання Північного Причорномор'я та включення його до складу Російської імперії (внаслідок перемоги у війні 1768 – 1774 рр. над Османською імперією [109] та анексії Кримського ханства у 1783 р., російська геральдика поширюється цілком вільно, не зустрічаючи будь-якої сторонньої конкуренції. Відповідно, ключовою відмінністю міської геральдики Південної України від інших історико-культурних регіонів України стала саме роль центральної державної влади у розробці, створенні, затвердженні та ідейному наповненні міських гербів. У даному регіоні процес герботворення від кінця XVIII ст. знаходився під контролем центральних органів влади, а самі герби з'являлись не через підтвердження давніх (самобутніх) знаків, а через розробку нових.

Адміністративно-територіальний устрій новоутвореного регіону кілька разів змінювався після його завоювання Російською імперією. Остаточні кордони поділу на області та губернії у регіоні унормувались на початку XIX ст. Протягом 1822 – 1874 рр. більша частина Південної України

адміністративно належала до складу Новоросійського генерал-губернаторства (з 1828 р. – Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство), з центром в Одесі. Для ґрунтовнішого огляду, розглядати цей період розвитку міської геральдики Південної України доцільно ретроспективно, спираючись на сучасний адміністративно-територіальний устрій регіону.

Зважаючи на такий погляд на проблему, ареал дослідження охоплює простори тогочасних Таврійської та більшої частини Херсонської губерній, частину Бессарабської області (саме Південну Бессарабію або Буджак) та частину Катеринославської губернії, які у незалежній Україні відповідають кордонам Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей, АР Крим та м. Севастополь. Надалі для позначення всього ареалу дослідження ми будемо послуговуватись переважно терміном «Південна Україна», а не «Новоросійський край», оскільки останній охоплює менший хронологічний період (до ліквідації генерал-губернаторства у 1874 р.) та більший територіальний простір (включаючи усю Бессарабію, Катеринославщину та Землі Війська Донського). Водночас маємо зауважити, що використання терміну «Новоросія» на позначення регіону від самого початку його вжитку носило політизований характер, оскільки мало довести, ніби новоприєднані землі ніколи не мали відношення до України [521, с. 112-113; 522, с. 85-87].

Істотною обставиною становлення міської геральдики Південної України став час її появи. У 1780-х роках російська міська геральдика остаточно виділяється зі сфери вузько спрямованого військового вжитку (як полкових емблем) і відбувається її становлення, як цілком окремого явища [493, с. 88]. Для Південної України це має значення у тому сенсі, що герби міст регіону (на відміну від деяких, створених росіянами міських гербів Лівобережної України та Слобожанщини) не мають попередників у російській військовій емблематиці XVIII ст. Частковий виняток становлять лише територіальні герби, створені російськими геральдистами для Новоросійського краю: фігури гербів Таврійської та Бессарабської областей походять від гербів Херсонського та Молдавського полків.

Для зручності аналізу доцільно розділити історію російського міського герботворення у Південній Україні на три етапи. Основними критеріями для поділу взято характер організації процесу герботворення та системність правил при створенні гербів:

- Становлення російської геральдики в регіоні, поява перших гербів (кінець XVIII – початок XIX ст.) – герби створюються окремо для кожного міста;
- Масове герботворення, пов'язане передусім з діяльністю новоросійського генерал-губернатора графа М. Воронцова (1820-ті – 1850-ті рр.) – герби створюються та затверджуються для всіх або щонайменше одразу для кількох повітових центрів окремої губернії;
- Геральдична реформа Б. Кьоне та її наслідки – перегляд існуючих гербів, спроби їхнього «виправлення» та створення нових гербів за новими правилами (друга половина XIX ст.) – герби створюються на основі єдиної чіткої системи, що сформувалася внаслідок реформи.

Така схема дозволяє детальніше розглянути процес герботворення у Південній Україні з точки зору регіональних тенденцій, а не Російської імперії загалом та краще адаптувати дослідження геральдики регіону до загальної схеми розвитку української міської геральдики, розробленої А. Гречило. Схеми періодизацій, які російські дослідники застосовують для розгляду російського міського дореволюційного герботворення, виявляються або надто загальними для регіонального аспекту дослідження (Н. Соболева), або навпаки занадто детальними (Є. Пчолов).

Перші спроби створення гербів розпочалися майже одразу з включенням Північного Причорномор'я до складу Російської імперії. У першому проекті адміністративного устрою майбутньої Таврійської області граф Г. Потьомкін, пропонуючи створити обласний центр Сімферополь (що мав розміститися на місці вже існуючого міста Ак-Мечеть), вказував, що у якості герба цього міста варто затвердити вулик з бджолами, який супроводжується зверху написом «Корисне». Як зазначав С. Тройницький, зображення бджоли, яка несе мед до вулика, Катерина II вважала своїм особистим «девізом» [508, с. 35 – 37], про що

було вказано, наприклад, у листі Катерини II про затвердження статуту Вільного економічного товариства (1765 р.) [110, с. 373]. З цієї ж причини, на період її правління загалом припадає розквіт бджолої емблематики у Росії [473, с. 221 – 222]. Символічно така композиція (бджола біля вулика) позначала корисну працю, що не завдає шкоди. Очевидно, пропонуючи подібний герб, фаворит намагався відобразити особливе ставлення імператриці до Сімферополя, як центра щойно інкорпорованої території, обігравши при цьому нову назву міста (Сімферополь – «місто користі»). Проте, до затвердженого плану устрою Таврійської області герб обласного міста не ввійшов, залишившись лише у проекті.

У 1784 р. був прийнятий герб Таврійської області, утвореної у 1783 р. з земель анексованого Кримського ханства (див. Додаток Б.2.1). Він належав до числа міських та територіальних гербів, створених за правління Катерини II для новоприєднаних до імперії земель. До цього ж типу належать герби Могилівського та Полоцького намісництв, затверджені у 1781 р., та герби Мінського, Волинського, Брацлавського та Подільського намісництв, затверджені у 1796 р. [88]. Герби перелічених вище новоутворень об'єднувала подібність композиції – включення у верхню частину щита чорного двоголового російського орла у золотому полі: для перших двох – виникаючого, для наступних чотирьох – цілого, із щитком на грудях. Зазначимо, що загалом для російського герботворення 70-х – 80-х років XVIII ст. були характерні швидкі темпи створення гербів, причому затвердження гербів відбувалось масово та невдовзі після створення нових намісництв [493, с. 89].

Герби з виникаючим орлом у верхній частині поля, вочевидь були проявом тенденції включати у герб фігуру, що мала б позначати милість верховної влади до міста (у контексті завойованих земель це мало означати, що міста «милостиво прийняті под високою руку самодержици Всероссийской»). Дана тенденція, як зазначає Н. Соболева [493, с. 186 – 187], бере свій початок від міських гербів, створених Герольдмейстерською конторою у 70-х – 80-х роках

XVIII ст. та міських полкових гербів, розроблених князем Михайлом Щербатовим для Військової колегії.

Герби із цілим орлом, що несе у щитку на грудях певну територіальну емблему, з'являються дещо пізніше, у 1790-х роках, а їх характер був більш продуманий. Місцева територіальна емблема у щитку на грудях орла, мала символізувати приєднання регіону до Російської імперії. При цьому зображення такого орла зі щитком ставало одночасно гербом намісницького (губернського) міста. Для решти міських гербів намісництва (губернії) типовий орел виводився у верхнє поле щита, нижнє ж залишалось для емблеми, що позначала безпосередньо саме місто.

Герб Таврійської області являв собою: у золотому полі чорний двоголовий орел, на грудях якого у синьому щитку зображений восьмираменний золотий хрест – на знак того, що саме звідси християнство поширилося до Русі [96, с. 69] (правонаступницею якої позиціонувала себе Російська імперія). Таврійський орел, хоч і створений у 1784 р., типологічно ближче до гербів, затверджених у 1796 р., оскільки так само у щитку на грудях несе емблему, що має позначати регіон. Емблема у щитку – золотий шестираменний хрест у блакитному полі – бере свій початок від герба створеного М. Щербатовим для Херсонського пікінерського полку. Однак, у полковому гербі, затвердженому у 1776 р. золотий хрест розміщувався на зеленій основі у червоному полі щита [372, с. 29 – 30, 650-е]. Заміна червоного поля на синє, що відбулась у гербі Таврійської області, створила сталу і доволі лаконічну емблему на позначення православ'я у Північному Причорномор'ї – шестираменний православний хрест у синьому полі. У такому значенні емблема згодом використовувалась у гербах Херсону (1803 р.), Маріуполя (герб 1811 р. – на позначення греків-християн, що вийшли з ісламського Кримського ханства), Сімферополя (1844 р.) та Таврійської губернії (1856 р.).

У 70-х – 80-х роках XVIII ст., внаслідок появи нового законодавства міста Російської імперії отримали певні права самоуправління. Ключовим актом, що гарантував права міст на самоуправління була видана у 1785 р. «Грамота на

права і вигоди містам». Важливо, що однією з норм, встановлених цим актом, містам належало мати герб та використовувати його в усіх своїх справах [84, с. 361]. Одночасно міська геральдика остаточно виходить з вузько спеціалізованої військової сфери застосування, оскільки відтепер герб першочергово мав позначати права та привілеї отримані містом від імперської влади, а не слугувати символікою окремого полку [493, с. 110 – 111].

Прикметно, що на практиці, замість ознаки самоуправління, міський герб в Російській імперії став вказувати на положення міста у адміністративно-територіальному устрої держави. Прояви цього могли носити різноманітний характер: у самому факті наявності міського герба, у формі його опису в акті узаконення та безпосередньо у гербовому зображенні. До 1917 р., тобто до кінця існування Російської імперії, власними гербами володіли не всі міста регіону, затверджувались переважно герби губернських та повітових центрів. До того ж місцеве чиновництво до середини ХІХ ст. при створенні нових знаків не проводило суттєвої межі між гербами міськими та територіальними. Стосовно Південної України дане явище мало подвійне пояснення.

З одного боку, у Російській імперії загалом, місто зазвичай виступало центром певного територіального утворення (губернії, області, повіту), тому міський герб автоматично використовувався усіма відповідними територіальними (губернськими, повітовими тощо) установами. При зміні територіального центру така практика породжувала плутанину у правах користування гербом. У контексті української територіальної геральдики загалом, на це явище та плутанину, що воно породжувало у геральдичній практиці, звернув увагу А. Гречило, конкретніше проілюструвавши його на прикладі спроб розробки герба Бердичева [399, с. 93 – 94]. Подібна тенденція була виявлена і нами (наприклад, для Бессарабської області за офіційним формулюванням були затверджені герби цинутів, для Таврійської губернії – повітів та окремо герб міста Керч, через його статус градоначальства). Герби Ананьїва та Балти прямо містили зображення гербів губернських центрів

(Кам'янець-Подільського та Херсону), що вказувало на їхню адміністративно-територіальну приналежність.

З іншого боку, на особливості герботворення регіону суттєво впливав і характер заселення території Південної України. У першій половині XIX ст. у зв'язку з поступовою колонізацією регіону та відповідною зміною адміністративного поділу (розміри повітів залежали від характеру їхньої заселеності) повітові центри часто переміщувались з одного населеного пункту до іншого, при цьому часто розміщуючись навіть не у містах, а селах (на момент надання їм статусу повітового центру Ананьїв та Ялта були селами, а Мелітополь став повітовим центром та отримав статус міста набагато пізніше від створення однойменного – Мелітопольського – повіту). Тому, з точки зору чиновництва Новоросійського генерал-губернаторства, офіційне створення гербів для повітів, а не міст, мало долю раціональності – навіть у разі зміни розташування адміністративного центру не зникали підстави до використання герба на печатках повітових установ.

На загальноімперському рівні, починаючи з 1770-х років, з'являються спроби до створення уніфікованої моделі герботворення. Перша така модель, запропонована товаришем (заступником) герольдмейстера І. фон Енденом, передбачала відображення у гербі статусу міста в адміністративно-територіальному поділі імперії. За його пропозицією це досягалось розміщенням у верхньому полі щита герба губерньського міста – цілком або його значущої частини. Вперше цей принцип був застосований для міст Ярославського намісництва у 1778 р. [493, с. 102, 104]. Проте більшість міських гербів Південної України кінця XVIII – середини XIX ст. були створені без врахування цього принципу. З 20 гербів міст (з них для Феодосії двічі – у 1811 та 1844), створених за період з 1798 по 1852 рр., (до геральдичної реформи Б. Кьоне), безпосередньо або подібно до цього принципу було створено лише 4 герби. Усі решта гербів були розроблені без застосування будь-яких уніфікаційних схем.

Безпосередньо міське герботворення у регіоні розпочалось з міст Херсонської губернії. Найпершими серед них свої герби отримали Григоріополь, у 1794 р., (нині – місто у республіці Молдова, на території Придністров'я) та Одеса, у 1798 р. Герб був наданий у відповідь на звернення іноземної частини міської громади до імператора Павла I. У зверненні йшлося про надання Одесі прав і привілеїв подібних до тих, що вже мали Рига та Ревель, дарування охоронної грамоти та герба, статусу порто-франко, скасування винного відкupu на користь міста та ряд інших. Російський імператор підтримав більшість пунктів звернення, зокрема дарувавши місту герб [488, с. 68, 70]: щит перетятий, у верхньому золотому полі виникаючий двоголовий російський державний орел, у нижньому червоному – срібний якір-кішка (див. Додаток Б.2.2, рис. 1 – 2).

Очевидно, що описана вище тенденція позначати через виникаючого двоголового орла «милість верховної влади» зберіглась й у гербах, створених за правління Павла I. Синхронний з Одесою приклад – герб Гатчини, затверджений у грудні 1800 р. – містив у верхньому золотому полі чорного двоглавого орла, на грудях якого на срібному мальтійському хресті розміщено червоний щиток з золотим вензелем Павла I; у нижньому синьому полі – золотий сигль «G». Гатчина була власною резиденцією Павла як цесаревича і залишалась його улюбленим містом також після інтронізації. Тому вміщення двоголового орла не могло бути нічим іншим, як ознакою милості імператора до цього міста.

Основна фігура герба Одеси (якір-кішка) вказує, що місто слугувало портом для гребного флоту. Пояснюється це тим, що якорі подібного типу використовується переважно на малих судах, у тому числі у річковому судноплавстві, оскільки характеризуються легкістю та компактністю. Щонайменше, на користь цього твердження вказує те, що порт Одеси було розбудовано у якості бази для Чорноморської гребної флотилії. Якір-кішка має доволі обмежене застосування у якості геральдичної емблеми. Безпосередньо у

російській міській геральдиці XVIII ст. його можна зустріти лише у гербі Санкт-Петербурга (де якір-кішку задіяно разом із двозубим морським якорем).

Особливістю одеського герба став вигляд зображеного російського державного орла. Оскільки герб був прийнятий за правління Павла I, виникаючий чорний двоголовий орел у верхньому золотому полі, зображувався зі щитком накладеним на мальтійський хрест на його грудях. Відповідне зображення державного двоголового орла зокрема можна зустріти у дещо пізніше затверженому законі про новий російський герб [98, с. 755] та Маніфесті про повний герб Всеросійської імперії [222]. Останній однак повністю не набув чинності, після смерті Павла I був скасований, а державний герб був поновлений у тому вигляді, який він мав до 1797 р. [444, с. 19]. Після вбивства царя і з початком правління Олександра I такі зображення зникають. У Книзі гербів та малюнків до першого зібрання Повного зібрання законів Російської імперії двоголовий державний орел на гербі Одеси був зображений взагалі без будь-яких предметів на грудях. При цьому акт затвердження (відповідно й опис) герба у зібранні законів відсутній, представлене лише зображення міського герба та дата його прийняття. Проте, як стверджував А. Скальковський у своїй «Історії першого тридцятиліття міста Одеси» (1837 р.), саме у такому вигляді – у верхньому полі двоголовий орел з мальтійським хрестом, на його грудях у червоному щитку святий Георгій Змієборець – наданий Одесі герб зберігся у використаних ним документах міського архіву.

Наступними, у хронологічному порядку, були прийняті у жовтні 1803 р. герби Херсона та Миколаєва [89, с. 918–919] – губернського та повітового міст, обидва з яких представляли надзвичайний інтерес як нові порти та суднобудівні верфі (див. Додаток Б.2.2, рис. 3–4). Герб Херсона (губернського міста) представляв собою дещо видозмінений герб Таврійської області 1784 р. Відмінності між ними були у деталях: на херсонському гербі у щитку на грудях орла зображено шестираменний хрест, зі свіченням навколо верхньої перекладини, а у лапах державного орла замість скіпетра і держави – лаврова

гілка та блискавиці. Такий вигляд російського орла був загалом характерний для гербів та емблем часу правління імператора Олександра І. Герб Миколаєва містить зображення архієрейської мітри, посоху та кадила. Такі фігури вочевидь мали символізувати покровителя військового флоту імперії, святого Миколая, іменем якого було названо місто і перший спущений на воду корабель, збудований на миколаївській верфі. Попри те, що усі використані фігури слугують для передачі одного значення, поле щита розбито на три частини перегорнутим вістрям (трикутником). Ймовірна причина, чому одночасно у 1803 р. були затверджені герби обох цих міст, криється у їх адміністративному статусі. У жовтні 1802 р. Новоросійська губернія була розділена на три – Катеринославську, Миколаївську та Таврійську з губернськими центрами у Катеринославі, Миколаєві та Сімферополі відповідно. Тим же указом Одеса, Херсон, Таганрог та Феодосія отримали статус градоначальств, що виводило їх з прямого підпорядкування губернських властей та давало право на пряму звертатись у торгівельних та управлінських справах до міністрів комерції та внутрішніх справ, а в судових – до генерал-прокурора [102, с. 272 – 273]. Однак, розміщення губернського управління у Миколаєві скоро було визнано незручним і вже у травні 1803 р. губернський центр було перенесено до Херсона і відповідно назва губернії змінена на Херсонську [99, с. 603]. У зв'язку з тим, що впродовж такого короткого часу губернський центр був перенесений з одного міста до іншого, цілком ймовірно, що герби були підготовлені та передані на затвердження імператором для обох міст одночасно.

Очевидно, що з цієї ж причини у 1811 р., був затверджений герб Феодосії [95, с. 648], Таврійської губернії. Феодосія, яка з 1802 р. мала статус градоначальства з відповідними привілеями, виділялась серед інших міст губернії та отримала свій герб навіть раніше, ніж губернський центр – Сімферополь. За зображеними фігурами герб мав відбивати значення міста як торгового порту (перехрещені жезл Меркурія та тризубець Нептуна) та багатство краю угіддями та худобою (золоті сніп та овече руно, що

супроводжують попередні фігури). Золоте овече руно, яке пов'язує символіку герба із мотивами міфу про аргонавтів, мало позначати зв'язок античної Феодосії з Колхідою (тобто східним Причорномор'ям). Наголос на торгівельно-морському значенні міста за допомогою античних алегорій додатково підкреслює античне походження Феодосії. Єдиним недоліком герба можна назвати непропорційність його фігур (сніп та руно значно меншого розміру, аніж жезл та тризубець), що жодним чином не було відображено в описі.

У тому ж 1811 р. були затверджені герби міст Катеринославської губернії [92, с. 821 – 822]; на відміну від Херсонської та Таврійської губерній, розробка гербів тут проводилась Катеринославським губернським правлінням централізовано, для всіх повітових міст одночасно [493, с. 128]. Серед них нашого дослідження стосується лише герб Олександрівська. Він відбиває історію заснування міста та завоювання краю – схрещені рушниці з багнетами у верхньому полі позначають перемогу російської зброї над татарською, зображеною у нижньому полі (обернені донизу лук з трьома стрілами). У такому ж ключі можна розглядати застосовані кольори полів – зелений, на якому покладена російська зброя може позначати мир та спокій, а червоний, з татарським луком відповідно – війну. За такого тлумачення герб додатково підкреслював ідею, що завоювання краю імперією принесло мир та спокій на ці терени.

Загалом, простежується кілька особливостей появи та становлення міської геральдики у Південній Україні. Герби протягом цього періоду створюються переважно окремо для кожного міста (за виключенням суміжної до Новоросійського краю Катеринославської губернії) і дійсно відображають його привілейоване становище. У більшості випадків надання герба пов'язується зі статусом міста у адміністративно-територіальному устрої імперії – герби надавались, в першу чергу, губернським центрам та градоначальствам. Виняток становить Одеса, яка не мала навіть статусу повітового центру – для неї герб був «виявом царської милості» та уособлював надані Павлом I права та привілеї.

2.2. Міська геральдика регіону другої половини 1820-х – середини 1850-х років

У 1820-х роках підготовка та створення міських гербів у Російській імперії остаточно переходить з безпосереднього відання Герольдії до компетенції Міністерства внутрішніх справ. Н. Соболева пояснює цей процес особливостями функціонування центральних установ імперії: Герольдія не мала можливостей реально займатися створенням міських гербів, поступово перекладаючи цю діяльність на місцеві органи влади; останні знаходились у підпорядкуванні міністра внутрішніх справ. Відповідно до іменного указу Миколи I від 3 травня 1829 р. розробка міських гербів потрапляє до компетенції поліції виконавчої; за новою процедурою проекти надходили на розгляд до Комітету міністрів, після чого подавались на затвердження імператором. Оскільки у штаті міністерства не існувало відділів, що безпосередньо б створювали герби, практично завдання підготовки проектів повністю покладалося на місцеві органи влади. Відтепер роль Герольдії зводилась щонайбільше до перевірки відповідності створених гербів правилам геральдики. Так, у листопаді 1836 р. Міністерство розсилає циркуляр цивільним та військовим губернаторам з вимогою надати відомості про наявність гербів у міст підвідомчих їм губерній; у разі їхньої відсутності губернська влада мала створити проекти та передати їх до МВС для подальшого затвердження імператором [493, с. 129].

Найбільш активний період російського міського герботворення у Південній Україні припадає на 1820-ті – 1840-і роки. Він розгортається після 1825 р. та пов'язаний з діяльністю графа Михайла Воронцова на посаді новоросійського генерал-губернатора та намісника Бессарабії (1823 – 1854 рр., з 1828 р. – генерал-губернатор Новоросійський та Бессарабський). За його прямої участі були розроблені герби міст Бессарабської області, Таврійської та Херсонської губерній.

У 1825 р. М. Воронцов надає доручення зібрати у підпорядкованих йому губерніях відомості про існуючі герби та переслати їх копії та описи до власної

канцелярії. За відповідним запитом до нього надійшли герби міст Григоріополя, Миколаєва, Херсона, міст Катеринославської губернії та герб Таврійської губернії [16]. Прикметно, що канцелярія генерал-губернатора не отримала жодних відомостей про герб Феодосії. Така непоінформованість пізніше призвела до певних непорозумінь при підготовці гербів для міст Таврійської губернії. Водночас, збір інформації дозволяв окреслити коло завдань для подальших геральдичних розробок.

У листопаді того ж 1825 р., управління бессарабського обласного землеміра Богдана Ейтнера отримує від бессарабського віце-губернатора Ф. Вігеля розпорядження підготувати проекти гербів цинутів області – Хотинського, Яського, Оргіївського, Бендерського, Ізмаїльського та Аккерманського [44, арк. 7–7-зв.], у доповнення до обласного герба, створеного ще у 1817 р. [45; 539, р. 36, 86]. У грудні відповідні проекти (разом з рапортом Б. Ейтнера) від правління Бессарабської області надійшли на розгляд до М. Воронцова [18, арк. 1–1-зв., 2]. Створені герби генерал-губернатор через посередництво міністра внутрішніх справ виніс на розгляд Комітету міністрів для подальшого затвердження імператором. 2 квітня 1826 р. Микола I затвердив пропонувані герби, про що було оголошено на наступному засіданні Комітету міністрів. Невдовзі міністр внутрішніх справ повідомив про це М. Воронцова [18, арк. 4–5, 7–7-зв.].

Новостворені герби для Бессарабської області [87, с. 332–333] затверджувались як територіальні (для цинутів, тобто відповідників повітів); розробка гербів відбувалась фактично без участі Герольдії, за розпорядженням місцевої влади; на затвердження ці герби надходили через міністра внутрішніх справ. Власне тому у символіці зазначених гербів не застосовувався «підхід І. фон Ендена» (внесення до верхнього поля міського герба частини або цілого герба губерньського центру, що мало вказувати на територіальну приналежність міста; отримав таку назву в історіографії за іменем товариша герольдмейстера І. фон Ендена, що вперше застосував цей підхід при створенні міських гербів Ярославського намісництва у 1778 р. [493, с. 104]) – зображення губерньського

(обласного) герба у верхньому полі щита – тому що проекти гербів розроблялись не Герольдією, а безпосередньо на місці, у Бессарабській області. Серед усіх нових бессарабських гербів, російський державний орел присутній тільки в гербі міста Бендери. Він розташований у верхньому полі, як означення сили російської зброї, що змусила шведського короля Карла XII (лежачий лев у нижньому полі) переховуватись тут, тобто має не «технічне», а символічне значення. Всі інші бессарабські герби – включно з гербами Ізмаїлу та Аккерману, які нас цікавлять – «технічних елементів» не мають, уся їхня символіка прямо стосується особливостей відповідних цинутів, тобто гербовласників. Оглянемо їх (див. Додаток Б.2.3, рис. 3 – 4).

Герб Аккермана являє собою у червоному полі виноградну лозу, на знак поширеності виноградарства у цьому краю. Герб Ізмаїла має складнішу символіку та типологічно поєднується з гербом Хотину (якщо також завважити, що автор проектів був один, землемір Б. Ейтнер) – щит поділено навкіс, у верхньому правому червоному полі срібний хрест, під ним півмісяць, а між ними шабля лезом донизу, що позначає перемогу росіян під Кагулом (1770 р.), у нижньому лівому срібному полі зображено ніс корабля з якорем, що пристає до берега – це мало позначати нововідкритий порт. Символічне зображення Кагульської битви перегукується з символікою герба Хотину, де подібним чином (перехрещені шаблі під хрестом, але над півмісяцями) було відображено взяття росіянами цієї фортеці у турок.

Розробка гербів для Таврійської губернії розпочалась з березня 1834 р., також з ініціативи генерал-губернатора М. Воронцова, що можна прослідкувати за його тогочасним листуванням з таврійським губернатором та керченським градоначальником. У даному випадку питання так само стосувалось створення територіальних гербів, оскільки обговорювались проекти гербів повітів губернії, а не міст. У першому варіанті, підготованому канцелярією графа Воронцова, планувалось скласти проекти гербів для шести повітів Таврійської губернії, підбравши символіку гербових фігур «відповідно до статистики тих місць» [17, арк.1-2, арк.2-зв.]. За адміністративним поділом губернії це мали

бути повіти: Дніпровський (центр – м. Олешки), Перекопський, Мелітопольський, Сімферопольський, Євпаторійський та Феодосійський. Останній потрапив до цього списку через те, що наявність затвердженого герба Феодосії була невідома генерал-губернатору. Опис та малюнок феодосійського герба надійшов до канцелярії М. Вороноцова вже разом з відповіддю таврійського губернатора Олександра Казначеева на запропонований новоросійським генерал-губернатором проект [17, арк.3-3-зв.]. Між іншим, О. Казначеев запропонував ввести до новоствореного герба Феодосії зображення «герба Кафи у часи генуезців». У даному випадку ми маємо перед собою зразок уявлень про герб Кафи, яким слугувала ханська тамга і зображення якого зустрічається на генуезьких закладних плитах міста протягом XIV ст. Це питання потребує певного додаткового пояснення.

Використання ханської тамги, хоч і в дещо видозміненому вигляді зустрічається у Феодосії на генуезьких закладних плитах 40-90-х років XIV ст. Однак однозначного пояснення присутності тамги на кафських плитах не існує. Найбільш авторитетною вважається точка зору О. Нойбеккера, В. Ренцманна, О. Скржинської, які розглядають таку тамгу в якості можливого герба Кафи. При цьому надійних підтверджень ця теорія немає, оскільки не збереглося ні жодного достовірного зображення, яке б можна було однозначно визначити як герб комуни, ні точних свідчень про його використання. За статутом Кафи (від 1449 р.), консул мав послуговуватись у справах печаткою комуни – яка могла би містити відповідний герб. Проте не відоме жодне її зображення. Зображення «герба Кафи», надіслане О. Казначеевим і яке зберіглось в архівній справі [17, арк. 6-зв.], було явно зняте з однієї із закладних плит, що зберігались у Феодосійському музеї. Подібне зображення тамги з півмісяцем, вписаної у підтрикутний щит, сьогодні зустрічається на кількох плитах із зібрання Феодосійського музею старожитностей; на деяких тамга розміщена у ряду щитів посередині, на місці, де зазвичай розташовувався герб консула та фланкована з боків щитами з гербом Генуї [367, с. 312 – 313]. Прикметно, що Б. Кьоне, розглядаючи цей знак як «герб Кафи», дійшов висновку, що він є

видозміненим генуезьким порталом, який при цьому дуже подібний до зображення ханської тамги [424, с. 295, 311].

У липні 1834 р., у процесі листування щодо справи гербів, до генерал-губернатора з власною ініціативою звернувся також керч-єнікальський градоначальник Захар Херхеулідзе – з пропозицією надіслати на затвердження імператором також герб для міста Керч (див. Додаток Б.2.4). На його думку, герб мав базуватись на емблематиці античного Пантікапею – «в золотом поле, черный скачущий грифон, служивший и прежде гербом некогда процветавшей столицы Царей Восфорских – Пантикапеи» [17, арк. 10].

Зображення грифона у проекті герба відрізняється від типу, що переважно зустрічається на монетах античного Пантікапея. Зображення грифонів зазвичай поділяють на левоголових та орлиноголових. Перший тип являє собою крилатого лева з довгими рогами на голові, зверненого в анфас до глядача [490, с. 212]. Саме цей тип притаманний монетам античного Пантікапею – на них грифон зображений над колосом, з розвернутою головою та списом у пащі; він же зустрічається, з невеликими перервами, на монетах полісу протягом 370 – 283 рр. до н.е. та 165 – 155 рр. до н.е. (за каталогом В. Анохіна №№ 1001, 1003, 1006, 1008, 1013, 1021, 1023, 1027, 1028, 1032, 1064) [353, с. 149, 151, 155]. На гербі Керчі було використане інше зображення грифона, загальноприйняте у геральдиці – істоти з тілом лева, але з головою та крилами орла.

Якщо фігура грифона була взята з античних монет Пантікапею та позначала історію Керчі, то використання корони у гербі в описі ніяк не пояснено. Загалом, використання корон у міських гербах Російської імперії до другої половини ХІХ ст. не мало обов'язкового характеру та зустрічається рідко. Можемо лише припустити, що в даному випадку корона символізує історичну роль Керчі у минулому, в якості центру Боспорського царства.

Сформовані в результаті листування з чиновниками Таврійської губернії пропозиції щодо гербів 6 повітів та Керчі, М. Воронцов виклав у рапорті Сенату від 28 серпня 1834 р. У порівнянні з першим його проектом, зміни були внесені до герба Мелітополя (докладно розглянемо їх нижче) та до загального

списку був доданий герб Керчі. Однак надіслані пропозиції не отримали подальшої перевірки та затвердження і фактично зникли в столичному документообігу. Процес створення гербів призупинився до 1837 р.

Поштовхом до поновлення роботи над гербами став наказ Миколи I від 15 квітня 1837 р., який зобов'язував градоначальників носити мундир із зображенням герба підвідомчого міста на гудзиках [100, с. 239]. Керчєнікальський градоначальник З. Херхеулідзе повторно звернувся до генерал-губернатора М. Воронцова з проханням сприяти скорішому затвердженню раніше надісланого герба «... дабы исполнить в точности вновь последовавший указ о пуговицах для Градоначальников, еще до приезда в Крым Августейшего посетителя» [17, арк. 19]. Протягом травня 1837–1838 рр. у процесі листування між М. Воронцовим, Міністерством внутрішніх справ та З. Херхеулідзе виявилось, що надіслані ще у 1834 р. проекти гербів МВС невідомі та не поступали ані на розгляд Комітету міністрів, ані на затвердження до імператора [17, арк. 20–21-зв.]. М. Воронцов запевнив керченського градоначальника, що докладе зусиль, щоб довести справу затвердження гербів до якнайшвидшого кінця [17, арк. 30–30-зв.]. Згодом у міністерстві змогли розібратись із геральдичною справою, а попередній проект надіслали генерал-губернатору на доопрацювання. Однак поки тривало листування між губернськими чиновниками, генерал-губернатором та Санкт-Петербургом, частково змінився адміністративно-територіальний устрій самої Таврійської губернії. У 1839 р. було утворено Ялтинський повіт, згодом до нього додався виділений із Мелітопольського Ногайський (після перенесення повітового центру до Бердянська – змінив назву на відповідну), які також потребували гербів [463, с. 160 – 161]. У січні 1841 р. Бердянському порту було надано статус міста з певними привілеями та правом на герб [97, с. 1]. Враховуючи усі зміни, М. Воронцов звертається за допомогою у розробці гербів для нових повітів до щойно створеного Одеського товариства історії та старожитностей.

Одеське товариство історії та старожитностей – перше наукове товариство Південної України, що займалось вивченням історії та охороною пам'яток

майже всього європейського півдня Російської імперії. Товариство було створено у 1839 р. в Одесі за сприяння М. Воронцова, який став його почесним президентом. Завдяки зусиллям членів товариства на наукову основу було поставлено дослідження античної та середньовічної історії Північного Причорномор'я, виявлено та опубліковано великий масив джерел з історії та етнографії регіону. Проте участь членів товариства у створенні гербів міст регіону до цього ще не була предметом окремого наукового вивчення.

Загалом у справах геральдики Таврійської губернії генерал-губернатор звертався до Товариства тричі. Першим листом, від жовтня 1839 р., він просить товариство розглянути вже існуючі проекти гербів для шести повітів та Керчі, внести зміни до малюнків Мелітопольського та Сімферопольського гербів та розробити герб для міста Ялти та його повіту [21, арк. 2]. Другим, у травні 1840 р., канцелярія генерал-губернатора надсилає завдання підготувати герб для новоутвореного Ногайського повіту, який був виділений зі складу Мелітопольського. У зв'язку з чим генерал-губернатор пропонував взяти за основу фігуру ногайської кибитки з мелітопольського герба, доповнивши її емблемою, що вказувала на прилеглисть повіту до моря [21, арк. 11–11-зв.]. Останнім, третім листом, у червні 1841 р., Товариству доручається підготувати проект герба Бердянська, оскільки останньому було надано статус міста та серед привілеїв значилось право на герб [21, арк. 14–14-зв.].

До підготовки проектів гербів долучились історики Микола Мурзакевич та Аполлон Скальковський. Їхніми зусиллями були підготовлені герби Ялти та Ногайського повіту, які були пізніше затверджені у запропонованому вченими вигляді (про що свідчить майже повний збіг описів у звіті до Товариства [21, арк. 7] із пізніше затвердженими та внесеними до Повного зібрання законів [105, с. 162]). Переглянувши надані пропозиції, вони залишили герби для Мелітополя та Сімферополя майже незмінними, лише уточнивши для першого кольори фігур та полів; при цьому сформувавши свої пропозиції щодо змін у гербах Перекопу, Феодосії та Євпаторії. Вчені мали зауваження також і до герба Дніпровського повіту (тобто Олешок), але ця пропозиція не ввійшла до

їхнього звіту Товариству і зберіглась тільки у чернетці. Прикметно, що знаючи правила та практики геральдики, автори допускали суміщення однокольорових полів у щиті. У двох випадках вони пропонували розмістити поруч поля однакового кольору – у проектах для Мелітополя та Феодосії. У першому випадку, це мали бути дві однаково зелених нижніх чверті щита (у першій мало бути розміщене Євангеліє з хрестом на позначення менонітів, у другій – срібна ногайська кибитка), у другому – щит загалом поділявся навпіл, проте обидва поля мали бути синіми. Іншим цікавим моментом було рішення помістити у нижнє синє поле бердянського герба трьохзубий залізний якір.

Залізний або сіро-залізний (eisengrau) колір належить до негеральдичних і його використання характерне передусім для німецької геральдичної практики. Залізний колір, як припустимий у геральдиці, згадується також у праці Й. Гаттерера «Начертание гербоведения» [373, с. 32]. Перекладена у 1805 р. секретарем Герольдії Глібом Мальгіним, це була одна з небагатьох праць по геральдиці у Російській імперії того часу. Разом із залізним, у німецькій геральдиці застосовуються також попільний (auschfarb), земляний (erdumberfarb), коричневий (braun), сталевий (stahlblau) та помаранчевий (rothgelb) – другорядні кольори, які не можна назвати геральдичними у повному розумінні [355, с. 154 – 155]. Можна обережно припустити, що М. Мурзакевич та А. Скальковський найкраще були знайомі саме з німецькою геральдикою, або щонайменше з правилами, які у ній застосовувались.

Останнє завдання від новоросійського губернатора, що стосувалось герба Бердянська виконував вже особисто М. Мурзакевич. Для можливого герба міста вже існував один проект, розроблений у канцелярії керченського градоначальника, який також був пересланий до Товариства з проханням надати йому оцінку (див. Додаток Б.2.4). Розроблений у Керчі проект був представлений у двох варіантах, які відрізнялись лише характером поділу щита; головними фігурами мали би бути золотий пшеничний сніп, дельфін та грифон у польоті [21, арк. 14–16-зв.]. Цікавою рисою у другого з проектів герба виступає поділ полів щита кроквою (шевроном) з трьома палаючими

гренадами, супроводжений двома маленькими зірками. Дуже схожий геральдичний тип (кроква з трьома гренадами супроводжений трьома зірками) вже раніше у російській геральдиці використовувався при розробці гербів Лейб-Кампанії [509, с. IX] і був присутній також у гербі самого графа М. Воронцова. Щоправда в останніх шеврон супроводжувався трьома зірками, а не двома як у даному проекті і вся композиція загалом виносилась в окреме поле (для офіцерів – у главу щита, для нижніх чинів – у праве поле). Залишається незрозумілим, що саме він мав відображати у гербі нового міста, оскільки в описі пояснення цьому немає. Разом з тим, розглянутий проект слабо відображав особливості Бердянська та не влаштував М. Воронцова і навіть у якості зразка М. Мурзакевич його не використав.

Для герба Бердянська М. Мурзакевич підготував проект, що мав вказати на господарські особливості та нещодавнє запровадження мореплавства, разом з наданням міського статусу імператором Миколою І, враховуючи «особливості етнографії та топографії краю». Проект виглядав наступним чином: «Щит разделенный на две половины. В верхней части, в голубом поле железный якорь, с сидящим наверху его двуглавым орлом со щитом на груди; в щите этом, на красном поле начальная буква имени Царствующаго Государя Николая I. В нижней части щита, разделеннаго на две половины, в правой – среди зеленого поля, серебряная Ногайская войлочная кибитка, а в левой, тоже среди зеленого поля золотой сноп» [21, арк. 18–18-зв.]. Тут ми знову стикаємось із невиправданим суміщенням однокольорових полів у новоствореному гербі. Однак, розроблений М. Мурзакевичем герб не був затверджений і за межі проекту не вийшов.

Загалом, процес герботворення для Таврійської губернії завершився імператорським затвердженням лише у листопаді 1844 р., розтягнувшись на 10 років (1834–1844 рр.). У результаті були прийняті герби восьми повітів та міста Керч (див. Додаток Б.2.5). Той факт, що герб повіту одночасно слугував гербом повітового міста досить своєрідно відобразився у Повному зібранні законів. Акт затвердження розглядав новостворені герби, як повітові, тобто

територіальні (за винятком Керчі), але в книзі креслень та малюнків вони ж позначались як герби міст. Найбільш показовим у цьому видається приклад повіту, назва якого не співпадала з назвою міста – Дніпровського; у тексті акту звучить назва повіту, у книзі креслень – його центру, Олешок.

Тематика гербів Таврійської губернії поруч з історією завоювання та заселення краю охоплювала також військове та торгівельне значення міст. Поруч з цим у тематиці виразно простежується намагання довести зв'язок тогочасних імперських міст з античним минулим регіону. Розглянемо їх у порядку наведення у тексті закону [105, с. 162-163].

Герб губернського міста Сімферополя відображає статус краю загалом у складі Російської імперії (у верхньому синьому полі – золотий восьмираменний хрест, він же патріарший) та природні особливості сімферопольського повіту зокрема (зовнішнє пасмо Кримських гір, передане зображенням хребта Карадаг, який названо найвищою точкою). Разом, у пересіченому щиті поєднання цих двох емблем нагадує композицію з хреста, поставленого на гору, що додатково виражає основну ідею – поширення християнства до Русі розпочалось саме звідси. Слід додати, що у першому варіанті 1834 р. хрест мали оточувати 6 зірок, на знак того, що місто є центром губернії з 6 повітів [17, арк. 2-зв.]. У рекомендаціях М. Мурзакевича та А. Скальковського пропонувалось оточити хрест сяйвом. Проте до остаточного варіанту обидві ідеї не ввійшли.

Герб Перекопу вказував на військово-стратегічне значення міста. Перекопська фортеця (Ор-Капу) була частиною Перекопського валу, що перекриває єдиний сухопутний шлях до Криму і, відповідно до цього, була центром особливого намісництва у складі Кримського ханства. Після анексії останнього, Перекопська фортеця ще тривалий час зберігала своє військове значення – до 1835 р. тут перебувала російська залога – після чого місто залишило за собою лише функції повітового центру [209]. Затверджений герб і передавав ідею значення Перекопу, як «ключа до Криму»: у зеленому полі розміщена срібна Перекопська фортеця, у червоній главі золотий ключ. М. Мурзакевич та А. Скальковський пропонували дещо ускладнити герб:

пересікти щит надвоє, залишивши у першій частині фортецю, у другій, в зеленому полі зобразити «... земляной вал Тафрос, по преданию Иродота ископанный Скифами в отдаленные времена» [21, арк. 7-зв.]. Таким чином можна було б передати спадковість перекопського укріплення від античного скіфського валу.

Герб Ялти, створений М. Мурзакевичем та А. Скальковським, мав подвійне значення, позначаючи одночасно і природні особливості повіту й пов'язані з місцевістю історичні події, що відображали завоювання Криму Російською імперією; і при цьому зберігав лаконічність композиції. Для кращого порівняння проекту з результатом, вважаємо доцільним навести опис з листа авторів до Товариства, оскільки у тексті узаконення [105, с. 162] він залишився майже незмінним: «герб Ялты изображает щит, в голубом поле коего изображены крестообразно положенныя две ветви – Лавровая и Виноградная, обе золотые. Виноградная ветвь с гроздом обозначает виноделие, которое преуспевает на всем южном берегу Крыма, теперь составляющем Ялтинский уезд, Лавровая же ветвь припоминает единственное место в России, где на открытом воздухе может расти Лавр. Равным образом ветвь припоминает и победу одержанную в 1774 году, в близи Алушты, при деревне Шумы, генералом Михаилом Илларионовичем Кутузовым, над Турецким десантом, и здесь получившим знаменитую в медицине рану позади глаза» [21, арк. 7]. За чернеткою авторів відомо, що іншим варіантом кольорів для герба могли бути перехрещені зелені гілки у золотому полі [21, арк. 6].

У гербі Євпаторії відбилась господарське значення міста та повіту, центром якого воно було. У щиті, розсіченому на зелене і червоне поля, розміщені бараняча голова і жезл Ескулапа з чашею (емблема медицини). Ці емблеми мали вказувати на зручність місцевості для розведення овець та цілющі властивості сакської грязі, що також розміщена у цьому повіті. Одночасно маємо зауважити прикметну деталь – емблема баранячої голови вже раніше використовувалась на позначення поселення у цій місцевості – на монетах грецької колонії Керкінітіди. Прямих підтверджень того, що дані

монети були відомі тогочасним геральдистам немає, тому на цьому прикладі бачимо скоріше одну з вдалих характеристик краю, що залишалась актуальною дуже довгий час.

У гербах міст материкової частини губернії (Мелітополь, Бердянськ, Олешки) мотиви завоювання та освоєння краю імперією проглядаються більш чітко. Так, герби Бердянська та Мелітополя відображають державну політику щодо заселення регіону. Серед інших таврійських гербів, герб Мелітополя найбільш прискіпливо редагувався – через додавання різних деталей, їх зміни або вилучення. У першому проекті, у березні 1834 р., він мав включати лише два елементи – російського двоголового державного орла та ногайську кибитку, що позначало б підкорення краю імперією та намір прикріпити ногайців до землі [17, арк. 2]. У рапорті Сенату (серпень 1834 р.) М. Воронцов додає до герба розгорнуте Євангеліє з хрестом та руки у потиску, на знак поселення у повіті менонітів [17, арк. 11]. Після розгляду проектів у Санкт-Петербурзі, Міністерство внутрішніх справ у березні 1839 р. запропонувало залишити книгу з хрестом, вилучивши з герба руки в потиску, вважаючи цю емблему надмірною [21, арк. 3-зв.]. При розгляді герба в Одеському товаристві історії та старожитностей, М. Мурзакевич та А. Скальковський залишили його таким само, лише запропонували розділити нижнє поле на два зелені із емблемами кибитки та Євангелія з хрестом; двоголовому орлу у верхньому полі вони пропонували вкласти в лапи перун (блискавку) та державу – на знак того, що край був здобутий збройною силою. При цьому в чернетці вони підготували своєрідний проект герба, що відображав різноманіття поселенців Мелітопольського повіту. До емблем, що позначали ногайців та менонітів у двох нижніх чвертях щита, додавався золотий хрест у синьому полі, що мав замінити російського двоголового орла [21, арк. 6]. Але останній варіант не був включений у доповідну записку товариству.

Герб Бердянська спочатку призначався для Ногайського повіту, з центром у Ногайську. Проте після перенесення з нього основного порту до Бердянська та надання останньому статусу міста, підготовлений герб перейшов до нього.

Він був розроблений на основі взятої з герба Мелітополя емблеми ногайської кибитки, з додачею до неї ще кількох елементів: щит перетятий, у верхньому зеленому полі чорні кибитка та плуг, у нижньому синьому чорний якір – вказує на спробу оселити кочовиків-ногайців і при цьому підкреслює важливість Бердянська як нового порту. Прикметно, що у затвердженому описі були змінені кольори основних фігур – ОТІС радило зробити кибитку срібною, а якір в описі був вказаний залізним.

Герб Олешок (Дніпровського повіту) прямо відсилає нас до античної спадщини регіону, оскільки під «эмблематическое изображение реки несущей в красном поле золотой скипетр государства» [105, с. 163] легко розпізнається бог ріки Борисфен. Таким чином цей герб стає промовистим щодо назви повіту, але не міста і також, як і два попередні приклади, вказує на підкорення цього регіону імперією (інакше підкреслення того, що Дніпро перебуває «под благотворною защитою Российской Державы» втрачає сенс). При цьому зображена у гербі композиція – бог ріки та глек з якого тече вода – алегорично позначає скоріше витік ріки, а не гирло, біля якого і знаходився повіт. На останнє звернули увагу М. Мурзакевич та А. Скальковський, які спробували підготувати інший проект герба, що включав би золоту кінбурзьку цитадель у червоному полі та синю хвилясту балку на позначення Дніпра [21, арк. 6]. Проте у донесення Товариству це зауваження не ввійшло.

Новий герб Феодосії носив суттєво відмінне зображення і тематичне навантаження у порівнянні з гербом 1811 р. Автори знаку явно прагнули відобразити середньовічну історію Феодосії (Кафи), особливо генуезького періоду, який залишив по собі наочні пам'ятки. Оскільки саме Кафа (Caffa) у XIII – XV ст. була центром генуезької колонії Велика Газарія, що охоплювала простір південного берегу Криму від Балаклави (Чембало) до Судака (Солдайя) та відігравала ключову роль у морській торгівлі Північного Причорномор'я. Усе це і отримало вираження у новому гербі: у синьому полі зверху чорний російський орел, знизу червона генуезька башта з-поза якої виникає срібний корабельний ніс. Його символіка відображає історію міста та його торговельне

значення як для минулого (поєднання башти та корабля вказує на важливість цього міста у генуезькій морській торгівлі), так і для сучасності (російський орел зверху означає зверхність імперії над містом). Затверджений варіант повністю відповідав першому проекту, розробленому у канцелярії Воронцова у 1834 р., не зважаючи на те, що протягом його обговорення пропонувався ряд змін. Так, губернатор О. Казначеев, ознайомившись з проектом герба запропонував включити до нього «герб Кафи часів Генуезців» – тамгу з закладної плити XIV ст., мова про яку йшла вище. Схожої думки притримувались М. Мурзакевич та А. Скальковський, які запропонували Товариству власний варіант герба Феодосії: синій щит розтятий надвоє, у першій половині срібна генуезька вежа з червоним щитком на ній, «изображающим тамгу Золотой Орды, хан которой Менгли-Гирей в XIII веке, дал изволение Генуэзцам поселиться в Крыму» [21, арк. 7-зв.]; у другій половині – золотий якір, на позначення важливості феодосійського порту для мореплавства у давнину. Проте, до акту затвердження герб ввійшов без змін.

Герб Керчі мав уособлювати зв'язок міста з його античним минулим (грифон з монет Пантікапею) та сучасне військово-стратегічне положення (ключ) – як міста що запирає вхід до Азовського моря. Проект, запропонований З. Херхеулідзе ще у 1834 р. надійшов на затвердження без змін.

Хронологічно, затвердження таврійських гербів майже співпало з затвердженням гербів для міст Військового відомства, у 1845 р., які належали до Новоросійського (Херсонського) кавалерійського поселення, розміщеного переважно у Херсонській губернії: Єлисаветграда, Умані, Ольвіополя, Вознесенська, Новомиргорода та Новогеоргіївська. Серед них до теми нашого дослідження належать останні два. Принципова відмінність від звичайних повітових міст – пряме підпорядкування військовому міністерству, минаючи місцевих цивільних чиновників, оскільки дані міста утворені навколо фортець, були центрами полків або військовими поселеннями. У гербах це відбилось через включення у верхнє поле герба Російської імперії, що дещо нагадує принцип І. фон Ендена щодо губерньських міст. Проте вважати таке його

застосування – позначення міст військового підпорядкування – у якості загальноприйнятої норми не доводиться. Одеські дослідники І. Калмакан та М. Ємельянов нарахували загалом 100 міських гербів, по всій території Російської імперії, з зображенням двоголового орла у верхній частині щита [418, с. 10-13]. Серед них 5 належить південноукраїнським містам, які у військовому підпорядкуванні не були – це Ананьїв, Балта, Феодосія, Мелітополь та Одеса.

Тематика гербів цієї групи міст відображала їх військове значення – актуальне або в у недалекому минулому. Так, герб Ольвіополя вказує на походження міста від укріплення на кордоні з Османською імперією та Польщею. Нижнє поле щита розсічене на дві чверті: у правій у синьому полі срібний півмісяць; у лівій – у червоному полі срібний орел. Прикметно, що для кращого розуміння, тлумачити герб потрібно у зворотному напрямі від його прочитання. Срібний орел виступає промовистою фігурою, що вказує на Орликівський шанець, зведений російською армією на місці запорозького укріплення Орлик. Срібний півмісяць у синьому у нижній правій чверті вказує на турецький кордон, який проходив по Південному Бугу безпосередньо біля Орликівського укріплення. Згадане укріплення стало основою для майбутнього міста, що 1781 р. отримало назву Ольвіополя [207]. Одночасно з цим, герб Ольвіополя можна трактувати й іншим чином: оскільки укріплення, що дало початок місту було сплановане на місці перетину кордонів Росії, Туреччини та Польщі [455, с. 120], відповідно й символи трьох країн були відображені у гербі. Герб Вознесенська не менш промовистий: нижня права чверть позначає попередню назву поселення та переправи через Південний Буг – Соколи та Соколина переправа [407, с. 309] (сокіл, ширяючий над Південним Бугом), ліва вказує на розташування тут військового поселення уланського полку (перехрещені піка та коса, супроводжені уланською шапкою зверху та серпом знизу). Схожа символіка присутня також і в інших гербах затверджених у тому ж указі: Єлисаветград утворився навколо фортеці Святої Єлисавети (і у нижньому полі розміщено зображення її бастионних мурів), Новогеоргіївськ на

той момент був військовим поселенням кірасирського полку (що відображено у нижній лівій чверті, у правій чверті – промовиста фігура Святого Георгія).

У 1847 р. одним актом були затверджені герби решти повітових центрів Херсонської губернії – Ананьїва, Бобринця, Олександрії та Тирасполя [93, с. 131]. Усі прийняті за цим актом герби мали уніфікований вигляд, з виділенням у главі щита губернського герба. Офіційний опис гербів незручний для геральдичного використання, оскільки замість визначення верхнього (меншого) поля, як глави, акцент робиться на нижньому «просторому» полі. Варто підкреслити, що на відміну від зразків «підходу І. фон Ендена» у цьому випадку губернський герб справді прочитується, як «технічний елемент», оскільки його було розміщено на геральдичній фігурі (главі), а не в окремому полі. Герб Ананьїва описується так: «В верхней части щита, в золотом поле, губернский герб. В нижней, пространной, в голубом поле стоящие, каждый на своем гнезде, два рядом и один между ними ниже, три аиста». Ця деталь вказує на те, що унормування блазону у російській геральдиці середини XIX ст. було явно не завершене. Тематика герба Ананьїва неоднозначна. Зображені у «просторому» синьому полі три срібних лелеки у гніздах певно що вказують на природні особливості регіону та мотиви з реального життя міста. Використання тематики природи краю простежується і в затверджених тим же указом гербах Бобринця (дрофа у щитку, оточеному 8 снопами) та Тирасполя (два жолудя обабіч фортечного муру). Існує й інше, доволі суперечливе, пояснення В. Похльобкіна, що у місцях компактного співіснування християн з юдеями, лелека підкреслював їх протиставлення, оскільки для перших він уособлював очистителя від скверни, захисника та провісника щастя, а другими вважався не провісником щастя, а нечистим птахом. Як приклад подібного застосування емблеми у міській геральдиці він наводить герб Ананьїва [465, с. 14-15]. Проте, жодних підтверджень такого трактування немає.

Прикметно, що у затверджених 1847 р. гербах повітових міст Херсонської губернії вже присутні «технічні елементи» (глава щита з гербом губернського міста), які позначали лише територіальну приналежність міста. Тенденція до

уніфікації, що проглядається у цих гербах частково пов'язана з поверненням справи герботворення від Міністерства внутрішніх справ до прямої компетенції Герольдії, перетвореної на той момент у департамент Сенату. Діяльність МВС в області геральдики прямо призводила до певної децентралізації процесу, оскільки герби створювались на місцях, а їх авторство повністю залежало від волі та компетентності у геральдиці місцевих урядовців. З іншого боку, це оберігало новостворені герби від шаблонності.

Герб Балти 1852 р. – останній серед міських гербів Південної України, затверджений до геральдичної реформи. Завдяки дослідженням Ю. Савчука відомо, що на початку ХІХ ст. Балтський повіт користувався гербом, що не мав затвердження або підтвердження від російського імператора: «пів-поля ораного і пів – степового; серединою поля ораного проходить якийсь вал, подібний до того, який римляни називали “*vallum locatotum*” (захисні вали)». Графічне зображення цього герба зустрічається на «Дипломах Подільської губернії» 1801 та 1804 рр., а опис герба наводить В. Марчинський у «Статистиці губернії Подільської» 1823 р. [480, с. 68-69]. Проте, під час збору існуючих міських гербів до МВС, у відповідь на вище згаданий циркуляр міністерства від 12 листопада 1836 р. Подільське дворянське депутатське зібрання повідомило, що у їхній губернії Ольгопіль, Балта та Стара Ушиця ще не мають затверджених гербів, а в якості пропонованого герба для Балти був надісланий не описаний вище знак, а цілком новий проект: на зеленому полі навстоячки два золоті пшеничні снопи, над ними Меркурій в жезл. Внаслідок тривалої бюрократичної тяганини новий герб Балти (доопрацьований та з губернським гербом у верхній частині) був остаточно затверджений лише у 1852 р. Тематика його доволі промовиста та вказує на господарське значення міста, як важливого центра хліборобства та хлібної торгівлі: у пересіченому щиті верхнє золоте поле займає виникаючий орел з подільським гербом, у нижньому синьому полі розташований золотий сніп з покладеним посередині його таким само кадуцеєм [106, с. 547, л. 13].

Прикметно, що герб Балти єдиний з-поміж гербів міст регіону дореформеного періоду, який затверджувався з використанням міської (мурованої) корони. Поясненням цьому стало виражене у 1851 р. побажання Миколи I, щоб нові герби губерній, областей та губернських міст обов'язковим елементом мали імператорську корону, а повітових – міську (тобто муровану). Через це, у Повному зібранні законів, затверджений опис герба Балти 1852 р., містить згадку, що щит увінчано короною, на відміну опису герба Керчі 1844 р., у якому корона не згадується взагалі, хоча і присутня на малюнку.

Загалом, становлення міської геральдики регіону починається з кінця XVIII ст., після анексії Кримського ханства та остаточного завоювання регіону Російською імперією. Значна частина міст регіону (особливо розташованих у Приазов'ї та Північно-Західному Причорномор'ї) була новозаснована і отримала свої герби невдовзі після їх заснування. Через це від самої їх появи символіка міських гербів знаходилась під значним впливом державної ідеології. На момент завоювання регіону міське герботворення у Російській імперії вже проявляло тенденції до централізації. Це безпосередньо проявилось і в процесі їх створення, і у тематиці нових гербів.

Тематика більшості міських гербів регіону дореформеного періоду прямо чи опосередковано мала антитатарський зміст. Їх ідейною основою було уявлення про завоювання краю Російською імперією, як про велике благо, що принесло Північному Причорномор'ю та Приазов'ю мир, спокій та процвітання. При цьому символічно завоювання регіону виправдовувалось також його давнім історичним зв'язком з імперією – саме звідси християнство поширилось до Русі (відображено у гербах Херсона, Сімферополя). На практиці це зокрема втілювалось у зверненні до символіки грецьких античних колоній Північного Причорномор'я (Аккерман, Керч, Євпаторія) або алегоричних відсилок до античності (Олешки та перший герб Феодосії), що також мало підкреслювати правонаступництво імперії від них. Значне місце у тематиці гербів посідає тема завоювання краю, перемог російської зброї (Олександрівськ, Ізмаїл, Мелітополь, Ялта) та військового значення міст

(Перекоп, Керч, Вознесенськ). Частково у гербах відобразились також теми заселення краю, його господарського освоєння, природні особливості. Єдиний герб з промовистою символікою належить Миколаєву.

Слід зазначити, що наявність у міста герба переважно пояснювалась не самоврядуванням, а його положенням в адміністративно-територіальному устрої імперії. Тому процес герботворення охоплював саме губернські та повітові центри, а також міста з особливим статусом (зокрема міста військового підпорядкування та градоначальства). Аналізуючи процес герботворення у регіоні, слід окремо відзначити послідовність, за якою міста отримували герби. Першими герби надавалися містам, які мали важливе значення для імперії – у випадку Південної України це були портові міста (Одеса, Феодосія) та адміністративні центри (Миколаїв, Херсон). За правління Миколи I герби все частіше затверджуються не окремо для кожного міста, а групами. Прикладами такого підходу стали герби Бессарабської області (1825 – 1826 рр.), Таврійської (1834 – 1844 рр.) та Херсонської губерній (1841 – 1847 р.), створені завдяки діяльності новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова, а також герби Військового відомства (1845 р.).

2.3. Зміни у міській геральдиці Південної України другої половини XIX ст.

За умовами Паризького мирного договору 1856 р., укладеного внаслідок поразки Росії у Кримській (Східній) війні, частина південної Бессарабії – у нижній течії Дунаю – була передана зі складу Російської імперії до Молдавського князівства. У результаті цього у Молдавії було створено два нових жудеця (județ) або повіти: Ізмаїл і Кагул, з центрами у відповідних містах. Після об'єднання у 1859 р. Молдавії та Валахії у єдине князівство, ці повіти стали частиною об'єднаної Румунії, а у 1864 р. з частини територій перших двох було утворено третій повіт – Болград. До складу Російської імперії території у пониззі Дунаю повернулись відповідно до умов Берлінського мирного договору 1878 р. Територія повіту Кагул належить до

сучасної Республіки Молдова, тому у контексті нашого дослідження доцільно зосередитись на розгляді геральдики Болграду та Ізмаїлу.

У 1859 р., через особисту унію відбувається об'єднання дунайських князівств під владою князя Олександра Іоана Кузи; разом з підготовкою герба Об'єданого князівства Валахії та Молдавії, у Бухаресті було зініційовано пошук старих та створення нових знаків для адміністративно-територіальних одиниць князівств. У результаті, у січні 1861 р. на розгляд до Бухаресту були надані малюнки молдавських повітових знаків. За фінальним проектом, знаком Ізмаїлу передбачався прямо стоячий лев з хрестом у лапі направо [528, р. 61-62]. Проте, у підсумку гербом повіту Ізмаїл стала фігура фортечної вежі. Як зазначає молдавський дослідник С. Андрієш-Табак, на сьогоднішній день невідоме оригінальне зображення затвердженого герба повіту; проте саме фортечна вежа, як герб, використовувалася у діловодстві місцевих установ та присутня в інших тогочасних джерелах.

Зображення цього знаку (вежі) зустрічається на тогочасних гравюрах 1859, 1860 та 1874 рр. з гербом Об'єданого князівства [531, р. 474-475], а також на печатках міських установ Ізмаїлу та Вилкова. До останньої групи належать печатки муніципалітетів міста Ізмаїл та посаду Вилків, а також окремі печатки примарія та касира комуни Ізмаїл [528, р. 63].

У 1864 р. декретом князя Олександра Іоана Кузи було утворено новий повіт, Болград, який об'єднував у собі землі переважно заселені болгарськими та гагаузькими колоністами. Для розробки його герба місцева адміністрація отримала від міністра внутрішніх справ Михаїла Когельнічану доручення надати необхідну інформацію стосовно основних особливостей повіту та існування старих знаків, що могли б бути використані для створення нового герба. У червні 1864 р. префектура Болграду надала відповідь, що раніше ця округа не послуговувалась власними сталими символами; разом з тим префектура пропонувала плуг на землі у якості знаку повіту, що має якнайкраще відображати заняття місцевого населення.

Історія заснування Болграду пов'язана з переселенням болгар та гагаузів до Бессарабії внаслідок російсько-турецьких війн 1806 – 1812 рр. та 1828 – 1829 рр. Під час війн болгари зазвичай надавали допомогу російській армії, сподіваючись на звільнення від турецького панування. Водночас, царський уряд заохочував переселення південних слов'ян до Північного Причорномор'я заради залюднення малонаселеного краю. З цією метою, у 1818 р. було створено опікунський комітет болгарських поселенців на чолі з намісником Бессарабії генералом Іваном Інзовим. Болгарським колоністам надавалися привілеї, у тому числі звільнення від військової служби та ряд економічних пільг. Також, за рекомендацією опікунського комітету у 1821 р. за 3 км. від с. Табаки було засноване нове місто – Болград – що мало стати адміністративним центром болгарських колоній. За Паризьким мирним договором 1856 р. територія, на якій знаходився Болград та 40 болгарських та гагаузських колоній (з 83 існуючих у Південній Бессарабії), була передана до складу Молдавського князівства. Молдавський уряд скасував частину привілеїв, якими раніше користувались колоністи, в тому числі звільнення від рекрутського обов'язку; це спровокувало хвилю переселення болгар з Південної Бессарабії до Приазов'я, на територію тогочасної Таврійської губернії [411, с. 360-361].

На основі отриманих від префектури Болграду даних, М. Когельнічану подав рапорт князю з пропозиціями стосовно нового повітового герба. Він підтримав пропозицію префектури Болграду, пояснюючи це тим, що оскільки до юрисдикції цього повіту належать колонії (маються на увазі болгарські поселення), то плуг буде найкращим знаком, що символізує заняття мешканців. У серпні 1864 р. знак було затверджено князівським декретом [528, р. 67–68].

Згадані вище знаки Болграду та Ізмаїла зокрема було відтворено серед гербів 16 молдавських повітів Румунії, присутніх у складі алегоричної гравюри, Г. Венріха під редакцією Д. Паппасоглу в 1878 р., створеної на честь законодавчого корпусу країни, що 9 травня 1877 р. проголосив незалежність Румунії. На гравюрі вони розміщені поруч. Зображення, зокрема, було

опубліковано у 1977 р. Д. Черноводяну у додатках до його книги «Наука і мистецтво геральдики Румунії» [531, р. 476-477, fig. 2].

Остання згадка про геральдику бессарабських повітів Румунії у ХІХ ст. належить до 1890 – 1900 рр., коли території у нижній течії Дунаю вже були повернуті Російській імперії. У 1890 р. Голова Ради міністрів та міністр внутрішніх справ Румунії Георге Ману призначив спеціальну комісію у складі Штефана Гречіану та професорів Васіла Урекія та Грігора Точілеску для дослідження державної, територіальної та міської геральдики королівства (тобто гербів країни, повітів, комун, єпископів тощо). Комісія розпочала свою роботу у 1892 р. і завершила до 1900 р. [528, р. 90]. За підсумками її роботи Ш. Гречіану (голова комісії) підготував та видав у 1900 р. працю «Геральдика Румунії», що вміщувала у собі історію румунської геральдики та виклад її основних правил. Окремою і значною частиною книги став звіт комісії.

Окрім державної та церковної геральдики, до звіту ввійшли запропоновані комісією проекти гербів для 2 міст: Бухаресту і Ясс (колишні столиці князівств Валахії та Молдавії), а також усіх повітів Румунії, що належали їй на момент проголошення незалежності (тобто включаючи Болград та Ізмаїл). У напрацьованих комісією варіантах, міські герби відрізнялись від повітових наявністю позащитового оточення. Герби міст увінчано п'ятибаштовими мурованими коронами, вони мають щитотримачів або девізні стрічки [535, р. 141]. Повітові герби натомість складаються лише зі щита, без додаткових елементів; поле щита одноманітно розсікалось національними кольорами Румунії – на синій, золото та червоний. Фігури, що позначали повіт розміщувались переважно у середньому, золотому, полі.

У книзі Ш. Гречіану наведені 36 проектів гербів повітів та їхні кольорові зображення. Інформація про герби подана у вигляді короткого опису. Тлумачення символіки або походження використаних фігур відсутнє. Створені за цією схемою герби двох повітів Південної Бессарабії мали наступний вигляд:

Болград – «Destreit în par de lăzuriu, d'auriu, de ghiurghiuliu, încărcat la 2 d'un Delfin, de ghiurghiuliu, asuprit de o Cruce d'asemenea smalt» (щит розсічений на

синій, золото та червоний, у 2-й частині розміщений червоний дельфін та над ним хрест тієї ж емалі) [535, р. 147];

Ізмаїл – «Destreit în par de lăzuriu, d'auriu, de ghiurghiuliu, încărcat la 2 d'un leu ținend in dextra o cruce, tote de ghiurghiuliu» (щит розсічений на синій, золото та червоний, у 2-й частині – лев, що тримає хрест, вправо, обидва червоні) [535, р. 148].

Напрацювання Ш. Гречіану пізніше мали вплив на деякі проекти гербів бессарабського геральдиста Поля Горе, створені у міжвоєнний період, та на затверджену геральдику Бессарабії періоду румунської окупації 1918 – 1940 рр.

Загалом, румунська геральдика, яка існувала у 1856 – 1878 рр. у Південній Бессарабії, формально належить до територіального типу. Завважимо, що російська геральдика Бессарабії формально також належала до територіальної, оскільки імператором затверджувались герби цинутів, а не міст. Проте румунські повітові герби Болграду та Ізмаїлу заклали основу для пізніших гербів відповідних міст, створених у період міжвоєнної окупації (1918 – 1940 рр.): у випадку Ізмаїлу, повітовий герб XIX ст. був взятий за основу та доповнений, для Болграду зовні цілком новий герб було створено на схожій до старого ідейній основі (див. Додатки Б.2.7, Б.2.13 та Б.2.14).

У Російській імперії на другу половину XIX ст. припадають суттєві зміни у державній, територіальній та міській геральдиці, що було пов'язано з посиленням загальних тенденцій до її уніфікації та геральдичною реформою Б. Кьоне. Масштаб змін виявився настільки значним та важливим, що це дало підстави П. фон Вінклеру стверджувати у передмові до своєї праці «Герби міст, губерній, областей і посадів Російської імперії...» (1900 р.): «И, изучая русские гербы, пришлось убедиться, что все они, за малыми только быть может исключениями, могут быть разбиты на две резко различающиеся группы: гербы, составленные до половины настоящего столетия и гербы позднейшего времени. Хотя и составленные на основании правил геральдической науки, гербы первой группы заключают в себе часто сочетание строгого геральдического ритуала с совершенно случайными – поражающими иногда

своей наивностью – объяснениями и изображениями; даже и существование каких-то определённых правил, на основании которых составлялся герб, обнаруживается лишь путём сличения ряда гербов, а мало или почти незаметно в отдельных случаях. При составлении же гербов в последнее пятидесятилетие, принята за основание точная и строгая немецкая геральдика, являющаяся в настоящее время наиболее разработанной и законченной» [377].

Тенденції до уніфікації у російській міській геральдиці чіткіше проявляються після перетворення Герольдії на повноцінний департамент Сенату (1848 р.) та передачі до її відання усіх справ, пов'язаних з герботворчістю. У 1857 р. у складі Департаменту герольдії для безпосереднього виготовлення гербів було утворено окремий гербовий відділ, що займався виготовленням гербів, який очолив історик, дослідник античної та західноєвропейської нумізматики Бернгард Кьоне (нім. Bernhard Karl von Koehne, за російською традицією – Борис Васильович Кьоне) [493, с. 123-124]. Своїми науковими інтересами, вже на момент призначення, він частково був пов'язаний з історією та нумізматиною Північного Причорномор'я, зокрема завдяки працям «Історія та старожитності Херсонеса Таврійського» (1848 р.) та «Опис музеума покійного князя Василя Вікторовича Кочубея» (1857 р.). До Герольдії Б. Кьоне перейшов зі служби у першому відділі Ермітажу (пізніше перетворений на Мюнц-кабінет).

Початок геральдичній реформі було покладено прийняттям у 1857 р. нового герба Російської імперії та особистих гербів імператора і членів царської родини (кожен герб у трьох формах – великий, середній, малий). При їхній розробці Б. Кьоне продемонстрував послідовність та системність підходів, що загалом було притаманно його діяльності у галузі геральдики. Державний герб мав відповідати титулатурі імператора, у зв'язку з чим створювався у трьох формах – як Великий, Середній, Малий (відповідно до повної, скороченої та короткої титулатури імператора). З поміж шести царських титулів з повної та скороченої форм титулатури російського імператора: «Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Польский, Царь Сибирский, Царь Херсониса

Таврического, Царь Грузинский», п'ятий – «Царь Херсониса Таврического», вказував на володіння колишніми землями Кримського ханства, основу яких складала Таврійська губернія. При створенні Великого та Середнього гербів імперії, Б. Кьоне здійснив кілька змін серед титульних гербів – у їх вигляді, розміщенні навколо основного щита тощо. Новий «герб царства Херсонеса Таврійського» відповідав гербу, прийнятому для Таврійської області у 1783 р., проте зі змінами. Так, зображення двоголового орла з «російського» типу перетворено на «візантійський»: крила обернені донизу, замість трьох імператорських голови орла увінчують дві зубчаті корони, щиток на грудях залишився незмінним. Щит увінчаний другою царською шапкою (друга царська шапка – подібна до шапки Мономаха – створена під час сумісного правління братів Івана V та Петра I) [469, с. 178-179]. Титульні герби, що ввійшли до композиції Великого герба Російської імперії у подальшому були використані Б. Кьоне для розробки гербів губерній та губернських центрів, представлених у рапорті імператору у травні 1857 р.

Схвальне сприйняття Олександром II державного та династичних гербів, створили сприятливі умови для задуманого Б. Кьоне реформування територіальної та міської геральдики імперії загалом. На основі його пропозицій у липні 1857 р. були затверджені нові правила для складання гербів губерній, областей, градоначальств, міст та посадів [94, с. 580-581].

В основу нової системи російської міської геральдики було покладено принципи загальної уніфікації герба, вперше застосовані у французькій геральдиці Першої імперії, у 1808 – 1815 рр. Головними нововведеннями «наполеонівської» геральдики стало обов'язкове внесення у поле щита знаків, що вказували на титул власника або на його роль у державній ієрархії, та широке використання для цього у поділі щита вільного кута або вільної чверті (*franc-quartier*). Суворі класифікація стосувалась як гербів дворянства, так і міст (останні розділені на три класи). Зокрема, структура міських гербів мала відповідники серед дворянських: герби міст першого класу були композиційно подібні до гербів найвищої знаті (князів та герцогів) Імперії, другого класу –

графів, третього – баронів. Міста першого класу виділялись червоною главою (chef), обтяженою трьома золотими бджолами; для позначення другого та третього класів використовувалася вільна чверть (franc-quartier). Якщо у дворянських гербах у вільний кут виносились емблеми для позначення певної групи (для військових – меч, духовенства – хрест, мерів та префектів – мур, суддів – терези тощо), то для міст (другого та третього класу) у вільне поле виносився лише сигль «N» із зіркою [538, р. 92-93]. При цьому, для кожного типу герба встановлювались відповідні поза щитові атрибути – корони, вінки та стрічки.

Закладена у наполеонівській геральдиці ідея цілісної системи, з використанням вільних полів та чітко визнаного типу позащитового оточення була використана Б. Кьоне при розробці правил для російської міської геральдики. Подібні зміни у російській геральдиці, з орієнтацією на західноєвропейський зразок, цілком вкладались у загальний процес модернізації імперії, що його намагався провадити шляхом державних реформ Олександр II. Докладно діяльність Б. Кьоне у проведенні реформи на загальноімперському рівні була розглянута у праці Н. Соболевої [493, с. 135-141], а загальний вплив реформи на українську міську геральдику проаналізував А. Гречило [398, с. 100-103]. Ми ж коротко охарактеризуємо привнесені реформою зміни у правилах герботворення та проаналізуємо її вплив на геральдику Південної України.

Реформа призвела до використання у міській геральдиці цілого ряду елементів позащитового оточення, які раніше у російській практиці або не використовувались взагалі, або вкрай обмежено (і без чіткої системи). Характерний приклад – запроваджені типи корон: імператорська, баштова, шапки Казанського та Астраханського ханів, а також винайдена Б. Кьоне давня царська корона. У дореформенній геральдиці корони використовувались спорадично та їх значення могло бути різним; за новими правилами корона стала обов'язковим елементом та вказувала на статус міста в адміністративному устрої імперії. Основним принципом геральдичної реформи стала системність

герботворення та остаточне впровадження територіальних гербів, як відмінних від міських. Запроваджувалась єдина цілісна система позащитового оточення: кожен герб супроводжувався визначеним типом корони та предметів (останні могли замінятись вінком), перевитих визначеною для цього орденською стрічкою. За характером оточення можна було визначити адміністративне положення міста, особливості його економічного розвитку та кількість мешканців. Міські герби відрізнялись від територіальних (губернських та обласних; передбачені указом повітові герби на практиці не з'явилися) передусім оточенням – дубові вінки використовувалось лише для територіальних гербів, баштові корони – лише для міст та посадів. У внутрішньому просторі щита обов'язковим елементом для повітових і безповітових (заштатних) міст, а також для посадів, передбачалось розміщення губерньського герба – у вільному куті (кантоні); таким чином вирішувалась проблема відображення підпорядкованості міста у його гербі. Герби губерньських та обласних центрів мали збігатись із відповідними територіальними в усьому, окрім позащитового оточення. Особливого вигляду набували герби міст-фортець – окрім відповідних щитотримачів (знамена), корону такого герба мав увінчувати срібний двоголовий орел; водночас, для фортець, що героїчно витримали облогу, передбачались вертикально поставлені штандарти з вензелями царя, за правління якого облога відбулась.

Разом зі створенням гербів за новими правилами, реформа передбачала також перегляд вже існуючих гербів на відповідність правилам геральдики та новим, законодавчо закріпленим, вимогам. Очолюваний Б. Кьоне Гербовий відділ розгорнув масштабну роботу у цьому напрямі. Проте, як зазначала Н. Соболева, значна частина цієї роботи залишилась у проектах і фактично не вийшла за межі відділу. Останнє повною мірою стосується і геральдики міст Південної України.

Загалом, реформа розгорталась у трьох напрямках: створення територіальних гербів – для губерній та областей, що тепер були чітко відділені від гербів губерньських та обласних центрів; перегляд існуючих міських гербів

та приведення їх у відповідність до норм класичної геральдики і запроваджених законом вимог; розробка гербів для міст, які раніше їх не мали.

До «першої хвилі» новоствореної територіальної геральдики потрапив і герб Таврійської губернії, затверджений 8 грудня 1856 р., розроблений на основі описаного вище титульного земельного герба «Царства Херсонеса Таврійського». Таким само мав бути герб губернського міста – Сімферополя, проте його проект не був затверджений. Єдиною відмінністю від територіального герба слугувало позащитове оточення – герб міста увінчувала золота баштова корона та обвивали виноградні лози, перевиті Олександрівською стрічкою.

Натомість, Бессарабська, Катеринославська та Херсонська губернії отримали свої герби набагато пізніше, у липні 1878 р. На особливу увагу заслуговує герб Херсонської губернії, оскільки планований для Херсону міський герб мав бути ідентичним в усьому, крім позащитового оточення. Новий герб мав зберігати одну з ідей попередника – поширення християнства на Русі розпочалось саме з цих теренів; при цьому мотив підкорення краю збройною силою імперії зникав. Герб являв собою у синьому полі срібний патріарший хрест, супроводжений трьома золотими імператорськими коронами; щит було увінчано імператорською короною та прикрашено дубовим вінком, перевитим Андріївською стрічкою. Проект міського герба Херсону не був затверджений.

У справі перегляду та виправлення існуючих міських гербів Гербовий відділ протягом 1862 – 1875 рр. приділив достатньо уваги і Новоросійському краю. За цей період були створені проекти «виправлених» гербів для всіх міст Катеринославської, Бессарабської, Таврійської та Херсонської губерній, які ми розглянули у попередньому підрозділі. Винятком став лише герб Ізмаїлу, оскільки з 1856 по 1878 роки, як ми розглянули вище, місто перебувало у складі Молдавського князівства (згодом об'єднаної Румунії) та послуговувалось румунською геральдикою.

У розробці «виправлених» гербів (тобто проектів, створених у Гербовому відділі) простежується ряд закономірностей:

- Спрощення поділу – за можливості кількість поділів щита зменшується; іноді щит загалом залишається без розбивки на поля (Вознесенськ, Ольвіополь, Олександрівськ, Бердянськ, Феодосія, Миколаїв);
- Лаконічність емблем – заміна складних фігур простішими та менш притаманних класичній геральдиці на типовіші та поширеніші у західноєвропейській практиці (Олександрівськ, Бердянськ, Євпаторія, Феодосія, Олешки);
- Винесення зі щита емблем, що вказували на підпорядкованість міста, його адміністративний статус, тобто таких, що відображали не саме місто, а його зовнішні зв'язки (Ананьїв, Вознесенськ, Ольвіополь, Мелітополь, Феодосія, Балта);
- Загальне надання гербам більш правильного «геральдичного вигляду», зручного для блазонування – композиції фігур, що в гербі зображувались як малюнок з перспективою, замінювались простішими емблемами, легшими для зображення та прочитання (Бердянськ, Вознесенськ, Феодосія).

Вважаємо необхідним зупинитися на більш докладному аналізі окремих проектів гербів південноукраїнських міст, яких безпосередньо торкнулась реформа Б. Кьоне (див. Додаток Б.2.8).

Проект нового герба Бердянська (1868 р.) містив у блакитному полі золотий якір, супроводжений двома срібними лемішами; у вільному куті – герб Таврійської губернії [38, арк. 23-24]. Оскільки місто було повітовим, щит увінчувала срібна мурована корона; навхрест покладені за щитом золоті якорі, перевиті Олександрівською стрічкою вказували на його портовий статус. У даному проекті, на відміну від герба 1844 р. було усунуто поділ щита та приведено кольори фігур до класичних правил геральдики. При цьому відбулась заміна самих фігур – тризубий якір-кішку замінили на двозубий адміралтейський, а фігури, що вказували на осілих ногайців замінили лемішами. Завдяки цьому герб мав отримати більш зручний для блазонування

вигляд, проте його символічне наповнення спрощувалось та ставало менш виразним.

Характерний приклад «виправлення» герба через спрощення являв проект герба, розроблений для Мелітополя (1868 р.) [38, арк. 29-30]. Герб: у зеленому полі розгорнуте Євангеліє та православний хрест над ним, обидві золоті; у вільному полі – герб Таврійської губернії. Щит увінчано срібною мурованою короною та оточено пшеничним колоссям, перевитим Олександрівською стрічкою. У новому проекті з герба 1844 р. було вилучено верхнє поле з російським двоголовим орлом – оскільки використання державної символіки у міському гербі було визнано недоречним. Отриманий у результаті проект вирізнявся лаконічністю композиції та позбувся символічного елементу, що вказував на приєднання збройною силою земель, на яких розташовано місто (що і позначав російський орел у гербі Мелітополя).

За схожою логікою у гербовому відділі підготували і проект герба для Ольвіополя (1868 р.): у червоному полі срібний орел, супроводжений зверху таким само перекинутим півмісяцем; у вільному полі – герб Херсонської губернії. Щит увінчаний червоною мурованою короною та оточений золотим колоссям, перевитим Олександрівською стрічкою; елементи оточення позначали заштатне місто хліборобського регіону. Фактично, з герба 1845 р. було прибрано верхнє поле з російським двоголовим орлом (яке в даному випадку виконувало суто технічну роль) та об'єднано фігури двох нижніх полів у безподільному щиті. Символіка герба стала простішою та лаконічнішою – він вказував на назву укріплення Орлик, поглинутого пізніше Ольвіополем; новий герб виразніше позначав, що укріплення було збудоване, у першу чергу, для оборони від польських каральних рейдів супроти гайдамаків, які втікали до володінь Запорозького Кошу [385, с. 107]. Історія виникнення міста на перетині кордонів з Польщею та Османською імперією, з нової композиції була менш очевидною.

Незважаючи на те, що за новим проектом (1875 р.) герб м. Олешок мав повністю змінити вигляд, він відображав ту ж ідею, що і його попередник

1844 р. – характеристику міста, розташованого на березі ріки (Дніпра). При цьому композиція надзвичайно спрощувалась – у золотому полі синя хвиляста перев'язь вліво; позащитове оточення вказувало на повітове місто хліборобського краю – срібна мурована корона, золоте колосся, перевите Олександрівською стрічкою [38, арк. 59-60]. Однак цей проект, як і розглянуті нами вище, не був затверджений. Проте, у 1887 р. міська дума запропонувала власний варіант проекту герба міста для затвердження імператором [39, арк. 35]. Внаслідок нього було підготовлено інший герб, який набув затвердження у 1893 р. разом з гербом Севастополя (про нього нижче).

Найбільш оригінальний вигляд серед усіх запропонованих Гербовим відділом для Таврійської губернії проектів мав герб, створений для Феодосії (1875 р.): у блакитному полі золота бичача голова з червоним язиком та очима, прикрашена червоним вінком (що разом утворює букраній), під нею золота дерев'яна рамка з трьома зубцями (генуезький портал); у вільному куті – герб Таврійської губернії [38, арк. 38-39]. Позащитове оточення – таке ж як і для герба Бердянська – вказувало на портовий статус повітового міста. Не викликає сумнівів, що автором цього проекту був безпосередньо сам Б. Кьоне. Використані фігури було взято з міських монет двох найвідоміших періодів існування міста – античної грецької колонії Феодосії та середньовічної генуезької Кафи (див. Додаток Б.2.9).

Заквітчана бичача голова (або букраній) позначає жертвну тварину, що підноситься богам. Вона зустрічається на зворотному боці монет Феодосії V – IV ст. до н.е. (на лицевій зображенні переважно голови богів Афіни, Аполлона, Ареса) [353, с. 138-141]. Одну з подібних срібних монет наводив Б. Кьоне у «Описі музеума князя В.В. Кочубея» (1857 р.), як єдиний відомий, на той момент, екземпляр такого типу. На його думку, зображення завітчаної голови вола «...есть эмблема главных городов Тавриды» [424, с. 276]; тому зрозуміло, чому саме її було обрано для позначення античного минулого Феодосії. Генуезький портал (portalo dei genovesi, castello-porta, porta Janua – «генуезький портал», «замок-брама», «брама Януса») – зображення порталу воріт,

розділених посередині колонною та увінчаних трьома баштами, з яких середня зазвичай вище бічних. За деякими винятками, портал незмінно карбувався на монетах Генуезької республіки протягом 1139–1637 рр., формально будучи лише емблемою, але фактично виконуючи роль міського герба. Є. Ярова, розбираючи питання «герба Кафи» наводить ряд версій щодо походження порталу та його можливого тлумачення. Не виключаючи християнську символіку дверей, портал, на її думку, позначає в першу чергу зв'язок Генуї з глибинними аспектами міфу про дволикого Януса, образ якого у середньовіччі ототожнювався з Ісусом Христом. Портал створював образ комуни Генуї, як міста-воріт на перетині морських шляхів з заходу на схід [520, с. 75-76]. Водночас з цим, портал також зустрічається на двомовних кафських монетах XV ст. З єдиною відмінністю – на кафських монетах портал усередині не розділений колоною, а містить невеликий знак. Серед дослідників його тлумачення неоднозначне. У XIX ст. Б. Кьоне [424, с. 310–311] та, згодом, О. Ретовський [475, с. 27–30, 34, 36] розглядали його як трилисник або як п'ятипроменеву зірку, В. Юргевич припускав, що це може бути зображення трьох перлин, лілії, або жезла з наверхам у вигляді лілії [516, с. 157]. Немає єдиної думки щодо цього знаку й у сучасних дослідників, які разом зі спробою опису одночасно намагаються знайти у ньому символічне значення. О. Єманов розглядає цей знак як трійчасту розету або три кулі, які він вважає символічним уособленням трьох християнських конфесій та трьох нехристиянських конфесій. Разом із зображенням порталу, у який вони вписані, утворюється своєрідний «*signum communis*» («знак громади») Кафи [406, с. 37-38]; Є. Ярова висуває припущення, що це могла бути голова двоголового грифона (грифона-біцефала) – що зайвий раз вказує на приховану символіку дволикого Януса [520, с. 78].

Тим не менше, на проекті герба Феодосії зображений порожній генуезький портал, без фігур всередині. Емблеми всередині порталу могли б певним чином ускладнити герб, оскільки для позначення генуезького періоду історії Феодосії достатнім виявилось зображення одного лише порталу без фігур. При цьому

треба врахувати і своєрідний підхід Б. Кьоне до тлумачення «герба Кафи» як видозміненого генуезького порталу та тамги одночасно: «Герб Каффы, похожий на очень обыкновенную эмблему Генуи, дверь, ворота, janua [...] представляет собой дверь без ступени, правая ножка ее имеет продолжение до самой середины фигуры. На бруске полукруг (demi-tourteau) или полу-визант; у левой ножки двурогая луна, обращенная влево. Подобные изображения не встречаются в науке о гербах. Это напоминает более тамги Монгольских и Татарских Ханов» [424, с. 295]. Таке ж само зображення генуезького порталу було використано при розробці проекту герба Балаклави (1875 р.), вказуючи на історію генуезького укріплення Чембало [38, арк. 41-42].

У підсумку, завдяки роботі Гербового відділу протягом 1870-х років було створено проекти гербів для міст, що раніше їх не мали, переважно безповітових (або заштатних) – загалом, більш ніж для 10 таких міст регіону (Маяки, Овідіополь, Берислав, Очаків, Балаклава, Бахчисарай, Карасубазар, Ногайськ, Оріхів, Старий Крим). Проте, розроблені для цих міст проекти не набули затвердження.

Проекти нових гербів цілком відповідали тим же закономірностям, застосованим для «виправлення» існуючої міської геральдики – простота, лаконічність, відповідність класичним правилам. Символіка емблем у підготовлених проектах меншою мірою вказувала на історію завоювання краю, зосереджуючись на етнографії (Ногайськ, Карасубазар), античній (Овідіополь, Феодосія) та середньовічній (Балаклава, Очаків, Феодосія) історії, частина гербів мали промовисті фігури (Маяки, Оріхів).

Окрім того змінився характер фігур, що передавали ідеї, закладені вже у гербах попереднього періоду. Мотиви збройної боротьби та завоювання передавались менш явними символами – замість російського двоголового орла з блискавками або зброї, на щит наносились фігури православного (шестираменного) хреста поруч з перегорнутим півмісяцем (Очаків), або хрести обабіч фігури мінарету у зеленому полі (Бахчисарай). На позначення ногайців у проектах гербів Ногайська та Карасубазару зображені ногайські шапки та крива

шабля відповідно, замість використаної раніше у гербі Бердянська фігури кибитки. Ідея, позначити ногайців за допомогою фігури шаблі була не нова і висловлювалась ще при підготовці герба Бердянська членами ОТС у 1841 р., але тоді вона не набула втілення навіть у проекті [21, арк. 17-зв.].

Частина створених Гербовим відділом проектів мали бути промовистими. Такими є проекти гербів Маяків та Оріхова. Використані для них фігури буквально вказували на назву міста: у першому випадку у чорному полі на двох зелених горбах дві золоті башти з полум'ям зверху (маяки), у другому – в золотому полі червоні граблі супроводжені двома зеленими горіхами. Прикладом прихованої промовистості слугує герб Берислава, оскільки відображає назву турецької фортеці Кизикермен («Дівоча фортеця»), на місці якої було засновано місто.

Окремо від інших варто розглянути спроби виправлення герба Одеси. На 1858 р. Одеса належала до найпотужніших міст імперії, маючи статус градоначальства, з населенням понад 114 тис. осіб [385, с. 195]. В акті 1857 р., що запроваджував нові правила розробки гербів губерній, областей, градоначальств, міст та посадів, Одеса згадується як губернське місто, що має право на золоту баштову корону з п'ятьма зубцями (хоча губернським містом вона не була): «5. а. Золотая башенная корона о пяти зубцах для гербов губернских городов имеющих более пятидесяти тысяч жителей, на пр. Одесса, Рига, Саратов, Вильно и пр.» [94, с. 581]. Очевидно, спираючись на це положення, був розроблений проект виправленого герба Одеси, представлений у рапорті герольдмейстеру А. Батуріну від 1 травня 1875 р.: «В червленом щите – серебряный о четырех лапах якорь-кошка, с таковым же кольцом. В золотой вольной части справа – черный возникающий двуглавый орел, увенчанный тремя коронами. Щит увенчан золотой, башенной о пяти зубцах, короной с червлеными швами. За щитом накрест положены золотые якоря, перевитые Александровской лентой» [41, арк. 3; 407, с. 253]. Оскільки на розгляд герольдмейстеру проект подавав Гербовий відділ, викликає подив розміщення у вільному полі не герба Херсонської губернії, а виникаючого російського

двоголового орла, перенесеного з герба 1798 р., що суперечило правилам гербової реформи Б. Кьоне. Даний проект не був затверджений і місто продовжило користуватись старим гербом. При цьому у повсякденній практиці міський герб 1798 р. був «доопрацьований» позащитовим оточенням, що відповідало статусу градоначальства – герб увінчаний давньою царською короною, за щитом навхрест покладені золоті якорі, перевиті Олександрівською стрічкою. «Герб одеського градоначальства» зустрічається на речових пам'ятках з Одеси другої половини XIX – початку XX ст. – дипломах навчальних закладів [65], гудзиках, картах міста [67], навіть на водійських правах, виданих градоначальством [65]. Попри це, затвердження даний знак не набув (див. Додаток Б.2.10).

Не зважаючи на те, що більшість проектів, розроблених у Гербовому відділі не дійшли до затвердження (як при «виправленні», так і для міст, що не мали гербів раніше), нові правила застосовувались для реального герботворення у регіоні. Окрім герба одеського градоначальства, який існував на практиці не маючи юридичної сили, відповідно до правил 1857 р. були створені нові герби Миколаєва (1883 р.) [86, с. 40], Олешок та Севастополя (1893 р.) [85, с. 533, л. 17–18]. Для останнього новостворений герб був першим, оскільки раніше місто не мало власної геральдики. Для пореформених гербів характерні риси, що загалом закладались у новій геральдичній практиці – лаконічність фігур, нанесених у поле без поділів і перенесення смислового навантаження на відображення історії заснування міста або пов'язаної з цим краєм історичної символіки.

Герб Миколаєва 1883 р.: у синьому полі з срібною хвилястою основою золотий корабель з чорними веслами, супроводжений у голові щита золотою архієрейською митрою та двома такими ж само навхрест покладеними посохами; у вільному полі – герб Херсонської губернії [86, с. 40, л. 21; 380, с. 102]. Новий герб став менш промовистим, але отримав композиційну чіткість: фігури, що вказували на святого Миколая залишились, розбивка поля спростилась та стала чіткішою (виділення хвилястої основи, замість поділу

щита на три частини), основною фігурою став корабель (галера на веслах), що вказував на розвинуте кораблебудування, як основну характеристику міста та святого Миколая, як небесного покровителя мореплавців. Позащитове оточення вказувало на повітовий статус портового міста.

Герб Олешок 1893 р. з'явився внаслідок тривалої розробки (див. Додаток Б.2.11). Проект, підготовлений у 1875 р. Гербовим відділом не набув затвердження імператором. Він також не отримав схвалення у місті. Пізніше, Олешківська міська дума запропонувала власний варіант міського герба. Він являв собою у срібному полі на синіх хвилях вітрильник, у главі герба золотий російський двоголовий орел, в основі – два чорних раки; щит увінчаний імператорською короною, за ним покладено два якорі та оточено дубовими гілками, перевитими Олександрівською стрічкою. На засіданні думи 25 листопада 1887 р. вирішено було клопотатись про затвердження цього проекту у якості герба [39, арк. 35]. Така символіка пов'язана з історією та основними заняттями мешканців міста (судноплавство та вилов раків). Вітрильник у гербі позначав Товариство вільних матросів, засноване в Олешках у січні 1834 р. Його створення відіграло важливу роль в розвитку міста. Вільні матроси та їхні сім'ї отримували пільги та звільнення від ряду повинностей, в свою чергу маючи обов'язок 5 років відслужити на Чорноморському флоті [384, с. 663-664], будучи таким чином людською базою для військового флоту та торгового мореплавства на Чорному морі. Проект герба загалом не відповідав встановленим правилам, але ініціатива дала поштовх. Низка поданих на розгляд до Гербового відділу проектів у якості основних фігур також намагались використати вітрильник або раків. Окрім згаданого проекту (1887 р.), відомо ще три – 1888 р. (перероблений проект 1875 р. з фігурами раків та зміненими кольорами), 1891 р. (залишилась лише фігура корабля з затягнутим парусом) та 1892 р. (який і був затверджений) [39, арк. 12, 15а, 23].

У підсумку, до затвердження царем надійшов варіант, у якому вітрильник заміняла запорізька галера: у синьому полі срібна запорізька галера з затягнутим парусом, у вільному полі – герб Таврійської губернії [39, арк. 22; 85,

с. 533, л. 17]. Щит увінчаний срібною баштовою короною та оточений золотим колоссям, перевитим Олександрівською стрічкою. Символіка герба передавала зв'язок минулого краю з історією запорозького козацтва, оскільки місто Олешки розташоване неподалік від залишків Олешківської Січі, центру Запорізького Коша у 1711 – 1734 рр. [213; 384, с. 661–662].

Першу спробу створити герб Севастополя у Гербовому відділі було вчинено у 1860 р., на самому початку геральдичної реформи. Проект являв собою зразковий варіант герба, створеного за новими правилами для міста-фортеці, що перенесло облогу. Герб: у червоному щиті грифон з червоними очима та язиком, у вільному куті – герб Таврійської губернії. Щит увінчувала срібна мурована тризуба корона, на якій стоїть імператорський орел (у якості клейнода), та оточували два штандарти – з вензелями Миколая I та Олександра II, перевиті Георгіївською стрічкою [38, арк. 16-17]. Корона вказувала на статус повітового міста, клейнод у вигляді орла – що місто є фортецею. Штандарти з вензелями імператорів вказували на героїчну оборону Севастополя у 1854 – 1855 рр. під час Східної (Кримської) війни (1853 – 1855 рр.), яка почалась за правління Миколая I, а завершилась по його смерті, за Олександра II. Орденська георгіївська стрічка відзначала проявлену під час захисту фортеці доблесть та мужність.

Основною фігурою герба взято зображення грифона, що мало б відображати зв'язок Севастополя з античним Херсонесом. У поясненні до проекту вказано, що «гриф есть древняя эмблема города Херсониса, на развалинах которого находится ныне Севастополь. Сей гриф изображался уже на монетах IV ст. до Рождества Христова» [38, арк. 16-зв.]. Грифон, міфічна істота, відома з праці Геродота, широко зустрічається на античних пам'ятках мистецтва Північного Причорномор'я (розписах, ювелірних виробих, скульптурах), а також на монетах Пантікапея та Херсонеса. На думку Б. Кьоне, висловлену ще у 1848 р., серед античного карбування Херсонеса монети із зображенням грифона належали до найдавніших; грифон на цих монетах завжди супроводжує зображення богині Артеміді: «Между херсонисскими

монетами с изображением Артемиды, древнейшими должно считать те, у которых на оборотной стороне находится гриф. Оне отличаются добротою чеканки и работы преимущественно пред всеми прочими; изображения на них также более соответствуют монетам, принадлежащим к цветущей эпохе греческого искусства» [423, с. 60]. На сьогоднішній день встановлено, що початок монетного карбування Херсонесу припадає на період 400–390 рр. до н.е., у той час як монети з зображенням грифона зустрічаються протягом 330 – 300 рр. до н.е. [353, с. 102–103; 354] і не належать до найдавніших. Можна стверджувати, що найбільш характерним і стабільним для античних монет Херсонесу є зображення богині Діви (на початку дослідження нумізматики цього міста визначалась як Артеміда. У різні періоди на монетах її супроводжували зображення риби та палиці, воїна в обладунку, грифона, бика та палиці, колісниці).

Проект 1860 р. не отримав затвердження. Проте, на його основі у 1893 р. було опрацьовано новий варіант герба Севастополя, який отримав офіційне затвердження імператором. Він являв собою зразковий приклад пореформеної міської геральдики: максимальна лаконічність композиції гербового щита (одна фігура у неподільному полі) та складність позащитового оточення, кількість застосованих елементів якого у даному випадку була максимальною. Кольори та фігури гербового щита (у червоному полі золотий грифон) залишились такими ж само, як і в проекті 1860 р., змін зазнали зовнішні елементи. Муровану корону замінила давня царська (на якій так само стояв російський двоголовий орел), що вказувала тепер на статус градоначальства; разом з прямо поставленими червоними знаменами з вензелями імператорів Миколая I та Олександра II, було додано покладені навхрест за щитом два золоті якорі, разом зі штандартами перевиті Георгіївською стрічкою [40, арк. 14–15; 85, с. 533, л. 18]. Затверджений Севастопольський герб отримав найповніший комплект позащитових елементів з-поміж взагалі можливих за правилами 1857 р.: корона, клейнод до неї та перевиті стрічкою предмети, покладені навколо щита. Останніх у гербі використано одразу два комплекти – якорі, що позначають

порт та прямо поставлені штандарти з вензелями імператорів, що вказували на перенесену містом облогу. Використання одразу двох комплектів супроводжуючих предметів є винятковим випадком і в міській геральдиці Російської імперії, крім Севастополя, більше ніде не зустрічається. За логікою геральдичних правил Б. Кьоне, для кожного типу герба чітко відповідав певний комплект оточення, перевитий орденською стрічкою – вінок або предмети-щитотримачі. Поєднання одразу двох типів, за логікою правил, виглядає зайвим ускладненням загальної композиції. Вочевидь, подібне виключення було зроблено з огляду на особливе значення для держави та суспільства пам'яті про героїчну оборону Севастополя з-поміж подій загалом програної Російською імперією Кримської війни (див. Додаток Б.2.12).

Загалом, у пореформеній міській геральдиці суттєво змінилась тематика відображених у гербах ідей. Замість тем завоювання, заселення та господарського освоєння регіону виразніше висуваються історія краю та його етнографія (особливо у площині колишньої приналежності регіону до Кримського ханства та його заселеності мусульманами), більше застосовується прийом промовистості гербових емблем. Тенденція до впорядкування та уніфікації торкнулась навіть композиції герба та діапазону фігур, що застосовувались у проектах. Поділи щита переважно зникають, зберігаючись лише в окремих випадках (Перекоп – його герб мав би залишитись без змін). У проектах виправлених гербів геральдичні фігури (стовп, пояс, перев'яз) можуть замінити собою поділи щита або алегоричні зображення, що застосовувались раніше (Євпаторія – чорний стовп замінив емблему медицини, як позначення цілющої грязі; Вознесенськ – фігури сокола над водою, замінено фігурами сокола над хвилястим поясом, Олешки – Дніпро замість алегоричного зображення античного бога ріки позначено перев'язом).

Геральдична реформа стала спробою упорядкувати існуючу міську геральдику Російської імперії, надавши уніфікованого вигляду як уже створеним гербам, так і таким, що мали би бути створені у майбутньому. Гербовий відділ Департаменту герольдії провів потужну роботу щодо

підготовки нових гербів – розробивши протягом 1860 – 1870-х років герби для всіх населених пунктів Південної України, що на той момент входили до складу Російської імперії та мали статус міста. Однак, практичні заходи щодо створення та затвердження гербів за новими правилами фактично зазнали невдачі. Кількість доведених до затвердження нових гербів для міст регіону виявились незначною – зі створених за новими правилами було затверджено лише 3 герби (Миколаїв, Олешки, Севастополь).

2.4. Особливості румунського міського герботворення у Південній Бессарабії (1920-ті – 1930-ті рр.)

Після поразки Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. та внаслідок окупації Румунією Бессарабії та Буковини (включно з територіями колишньої Бессарабської губернії), Південна Україна до 1940 р., як історико-культурний регіон, виявилась розділена між двома державами – Радянським Союзом та Королівством Румунією.

Дана ситуація склалась внаслідок того, що протягом січня – лютого 1918 р. скориставшись складним міжнародним становищем, румунські війська окупували всю територію Бессарабської губернії. 15 березня 1918 р. у виступі перед Малою Радою Голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський так охарактеризував дії румунських військ та позицію Української Народної Республіки до бессарабського питання: «... з української сторони ніхто не має претензії на ті часті Бессарабії, в яких більшість становить молдавська людність, і оскільки дійсно місцева людність виявить свою охоту злучитись з Румунією – місцева людність, а не румунське правительство, подчеркую я, думаю, що зі сторони наших політиків не буде ніякого наміру обмежити те законне право кожної людності, кожного народу, який являється хазяїном землі, злучитися з тою чи іншою державою. Мова може бути тільки про ті території, в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Се мова про північну частину Бессарабії та полудневу» [386, с. 119-120]. До територій, у яких молдавани не становили більшості та які мав на увазі

М. Грушевський, належали Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабської губернії.

На окупованих Румунією землях у 1920 – 1930-х рр. була запроваджена власна геральдична система, яка включала державні, територіальні, міські та церковні герби. У той же час, у радянській частині регіону єдиними типами існуючих гербів були державні – СРСР, союзних та автономних республік. У радянській Україні міські герби були відсутні до 1966 р.

На інкорпоровані території Бессарабії та Буковини були перенесені принципи адміністративно-територіального устрою довоєнної Румунії (Старого королівства), яка поділялась на повіти або жудеці (județ). Останні поділялись на пласи (plasa) – певні відповідники волостей, що включали в себе по кілька сільських громад (comunele rurale). Міські громади виділялись в окремі адміністративно-територіальні одиниці. У Старому королівстві, міські та сільські общини користувалися самоврядуванням та керувались радами, які обирали примаря (primarii), що мав виконавчі повноваження [451, с.298]. За новим Законом про адміністративну уніфікацію (1924 р.) територія Румунії поділялась на повіти та громади (міські та сільські). Міські громади поділялись на два типи: повітові центри (comunele urbane, reședințe de județ) та безповітові міста (comunele urbane nereședințe). Серед повітових центрів окремо виділялись муніципалітети (municipiul) – великі міста зі значним господарським або культурним значенням [231]. Також, відповідно до цього закону, територія колишньої Бессарабської губернії була розділена на 9 повітів (жудеців): Бельци, Ізмаїл, Кагул, Кишинев, Орхей, Сорока, Тігіна, Хотин та Четатя-Алба (колишній Аккерман). З них Південну Бессарабію (Буджак) повністю або частково охоплювали три – Ізмаїл, Кагул та Четатя-Алба.

Для підготовки гербів для земель та міст Румунії, включно з інкорпорованими після Першої Світової війни, у 1923 р. при Міністерстві внутрішніх справ була створена Геральдична консультативна комісія. До її першого складу ввійшли Дімітрій Ончіул (голова), Михаїл Сеулеску, Олександру Крешнару, Поль Горе, Костянтин Мойсіл та Вірджіл Дрегічану

(секретар); згодом її склад доповнювався та змінювався. До повноважень комісії належало: складати герби повітів, міст та інших цивільних, військових та релігійних установ; контролювати належне відтворення кольорів гербів та зображень на печатках відповідно до встановленого оригіналу; консультувати щодо випадків використання великого, середнього та малого гербів держави; звітувати перед МВС про неналежне використання гербів або їх неправильне відтворення. Для виконання цих завдань комісія займалась також пошуками та дослідженням старих місцевих геральдичних знаків, що могли бути покладені в основу нових гербів [528, р. 105–106].

Відповідно до нового адміністративно-територіального устрою королівства комісією була розроблена доволі чітка уніфікована система міської та територіальної геральдики. У її основу був покладений принцип розрізнення гербів міст за типом баштової корони. Для муніципалітету застосовувалась семивежова корона, для звичайного повітового центру – п’ятивежова, для звичайного (безповітового) міста – тривежова. Територіальні герби (жудеців, а після 1938 р. – цинутів, нових укрупнених адміністративно-територіальних одиниць) створювались без корон. Герб подавався у трикутному щиті єдиної форми, при цьому інші елементи позащитового оточення – вінки, стрічки, щитотримачі – не використовувались (на коронах кількох міст були присутні клейноди у вигляді орла з хрестом у дзьобі, проте це не стосувалось міст Бессарабії). Окрім статусу міста, на який вказувала баштова корона, рівень підпорядкованості або адміністративно-територіальної приналежності жодним іншим чином не відображався у гербі. Вільні поля застосовувались у деяких румунських гербах, але не носили значення приналежності міста до певної територіальної одиниці. Завдяки відсутності технічних елементів до поля щита вносились лише фігури, що символізували саме місто і герб набував лаконічного вигляду.

Прийнята у Румунії міська мурована корона за виглядом відрізнялась від типу, що переважно застосовувався у російській геральдиці. Вона представляла собою не зубці фортечного муру, а стіну з баштами і за зовнішнім виглядом

була подібна до типів, що застосовувались у французькій та італійській геральдиці [542, р. 83, 126].

Роботу зі створення та затвердження територіальної та міської геральдики Геральдична консультативна комісія розпочала з гербів жудеців (1928 р.), наступним етапом було створення гербів муніципалітетів та повітових центрів (1930 р.), останніми затверджувались герби звичайних міст (для Південної Бессарабії – 1932 р.).

Румунська міська та територіальна геральдика міжвоєнного періоду розроблялась на основі раніше існуючих гербів міст або адміністративно-територіальних утворень. При цьому могли бути використані герби, що не отримали офіційного затвердження, були створені у проектах, але використовувались на печатках місцевих установ. Через це старі російські герби міст Бессарабії 1826 р. (які офіційно затверджувались як герби цинутів, тобто територіальних одиниць) були використані при розробці нових румунських територіальних гербів. Факт того, що герби жудеців Бессарабії переважно базувались на старих гербах російського періоду, адаптованих до національних вимог Румунії, був відбитий в акті затвердження, а також окремому роз'ясненні від Геральдичної консультативної комісії, опублікованому разом з ним у “Monitorul Oficial”. Після кожного опису у більшості з бессарабських гербів вказувалось: “Este vechea stema heraldizatã / complectatã” («старий герб геральдизований / доповнений») або просто “Este stema veche” («старий герб») [341, р. 8278-8283].

В основу гербів жудеців Бессарабії 1928 р. були покладені герби цинутів російського періоду і герби молдавських жудеців гирла Дунаю 1856 – 1878 рр. Елементи старого герба Ізмаїлу були розділені між гербами жудеців Кагул та Ізмаїл. Так, герб жудеця Кагул взяв собі нижню частину колишнього герба Ізмаїлу: щит перетятий на два червоних поля, у верхньому перекинута золота зубчата балка (на позначення Траянового валу), у нижньому – чорний корабель, що кидає якір біля берега (зі старого герба Ізмаїлу).

Герб самого жудеця Ізмаїл, ззовні повністю новий, являв собою поєднання емблем попередніх гербів – другої (верхньої) половини старого російського герба та проекту, створеного комісією на чолі з Ш. Гречіану у 1890-х роках: у червоному полі золотий лев тримає у лапі срібний меч, супроводжений зверху справа срібним півмісяцем, а зверху зліва золотим хрестом [533, р. 125; fig 220]. Зі старого герба збереглося протиставлення хреста та півмісяця, розділених тепер не шаблею, а мечем; при цьому меч тримав прямо стоячий лев, що був основною фігурою з проекту Ш. Гречіану. Композиція несла ту ж само ідею, що й у старому гербі – підкреслюючи роль Ізмаїлу у боротьбі з турками. При цьому існували й інші проекти. Так, молдавський дослідник С. Андрієш-Табак виявив, що при опрацюванні проектів герба жудеця, міська влада Ізмаїлу взагалі пропонувала на місце територіального герба використати модифікований старий герб міста – у нижній частині щита на березі біля фортеці корабель з якорем, над ним – малий державний герб Румунії зразка 1921 р. [528, р. 107]. Проте ця пропозиція не отримала схвалення.

У гербі жудеця Четатя-Алба поєднувались старий герб Аккерману (виноградна лоза у червоному полі) та новий елемент (у червоному полі срібна фортеця над срібними хвилями – що вказувала на середньовічну фортецю Білгорода).

У липні 1930 р. були затверджені герби 19 муніципалітетів Румунії; у серпні опублікували першу частину прийнятих гербів для повітових центрів [528, р. 109–110]. У Південній Бессарабії до повітових центрів належали Четатя-Алба, що також мала статус муніципалітету, та Ізмаїл. Герби обох міст сфокусовані на відображенні історичного минулого краю, підкреслюючи їхню роль важливих причорноморських фортець (див. Додаток Б.2.13).

В основу розробленого комісією герба Четатя-Алби було взято герб 1922 р., спеціально прийнятий міською владою для нових міських печаток. Справа в тому, що після окупації Бессарабії постало питання про заміну російських печаток на румунські. З цією метою влада Четатя-Алби у 1922 р. створила дві нові печатки: одну з гербом Королівства Румунія та іншу, з новим

міським гербом. Для розробки останнього була створена тимчасова комісія, очолена професором Полем Нікореску (що також був членом комісії з пам'яток історії). Представлений ним проект відображав історичне минуле міста та мав наступний вигляд: у щиті зображено фортецю над стилізованими хвилями вод Дністровського лиману; щит увінчаний семизубою мурованою короною та оточений навколо лозою з гронами винограду, що символізують основне багатство міста. Цей герб був прийнятий та застосовувався на міських печатках [528, р. 109; 532, р. 29-30].

При розгляді нового герба муніципалітету Четатя-Алба, Геральдична консультативна комісія доповнила варіант 1922 р. щитком з земельним гербом Молдови. У підсумку, герб міста мав наступний вигляд: у червоному полі срібна трьохбаштова фортеця, яка стоїть на чорній землі, в основі щита – срібне хвилясте море; над фортечними воротами у щитку земельний герб Молдови (у червоному полі золота голова бика, між рогами зірка, справа геральдична троянда, зліва – півмісяць) [533, р. 110]. Щит увінчаний семивежовою баштовою короною. Фінальний варіант мав також певну промовистість – срібна (тобто біла) фортеця у гербі вказувала також на назву міста («Четатя-Алба», так само як і «Аккерман» означає «Біла фортеця»).

За основу нового міського герба Ізмаїлу було використано герб молдавського жудеця Ізмаїл, з печаток місцевих установ 1856 – 1878 рр.: у червоному полі на срібній хвилястій основі срібна ж фортечна башта, зверху над нею – золотий хрест над півмісяцем [533, р. 125]. Щит увінчано п'ятивежовою баштовою короною. До старого румунського герба (у полі щита кам'яна башта) було додано хрест над півмісяцем, що вказували на важливість фортеці у боротьбі з турками в Причорномор'ї.

У 1932 р. були затверджені герби безповітових міст (*comunele urbane nereședințe*) Ізмаїльського жудеця: Кілії-Нови (*Chilia-Nouă*) та Вилково (*Vâlcov*) – у березні, Болграда (*Bolgrad*) та Рені (*Reni*) – у вересні. У Російській імперії жодне з цих міст не було повітовим центром, тому фактично не мало шансів отримати герб. Для цієї групи міст герби затверджувались вперше (певне

виключення становив Болград). Основними темами нової геральдики стали зв'язок регіону з румунською (молдавською) історією, природні і господарські особливості. При публікації у “Monitorul Oficial” затвердженого герба, після опису подавалось стисле тлумачення його символіки. Усі герби вміщено у трикутні геральдичні щити та відповідно до статусу міст, увінчано тривежевими баштовими коронами (див. Додаток Б.2.14).

Вилкове (або Вилків), невелике місто, засноване у пер. пол. XVIII ст. серед плавнів на лівому березі Кілійського гирла, у нижній течії Дунаю, учасниками розгромленого Булавінського повстання 1708 р. Після ліквідації росіянами Нової (Підпільнянської) Січі, у 70-х роках XVIII ст. сюди переселяються також запорізькі козаки. Вигідне розташування у глибині заболочених придунайських масивів, порослих густим очеретом та чагарниками зробило Вилкове привабливим місцем для втікачів; основним заняттям мешканців було рибальство. Після приєднання Бессарабії до Російської імперії (1812 р.) Вилкове залишалось рибальським поселенням; як казенне село належало до складу Ізмаїльського градоначальства. У 1840 р. поселення отримує статус посаду та для керівництва ним утворюється ратуша [411, с. 488-489].

Символіка герба Вилкового зосереджена на природних та господарських особливостях місцевості: у срібному щиті синя кроква, під нею розміщені три червоні риби, дві повернуті вправо, одна – вліво; зверху над кроквою справа і зліва по одній зеленій очеретині [533, р. 126, fig. 225]. Герб мав символізувати міське поселення в очереті, на вигині Дунаю (кроква позначала гирло Дунаю) та риболовство як основне заняття мешканців.

На відміну від Вилково, герб Кілії-Нови відбивав історичне минуле міста-фортеці, як «ключа Молдови» у гирлі Дунаю: у синьому щиті срібна фортеця на зеленому острові, супроводжена праворуч золотим ключем та ліворуч патріаршим хрестом над півмісяцем; у червоній главі чорна голова бика.

Символіка герба була зосереджена на середньовічній історії Кілії. Боротьбу за кілійську фортецю та її роль в обороні від турецького завоювання передавали фігури фортеці на острові та хреста над півмісяцем. Ключ, що в

описі тлумачиться як «ключ Молдови», вказує на важливу роль міста, як виходу Молдови до моря. З XIV ст. Кілія входила до складу Волощини; у 1465 р. її завойовує молдавський господар Стефан III Великий. Турецький султан Мехмед II двічі намагався захопити кілійську фортецю (1475, 1476 рр.), проте завоювати її Османська імперія змогла лише у 1482 р.; турецьке панування тривало тут понад 300 років. У XVI – XVII ст. на місто нападали козаки під приводом С. Наливайка (1594 р.) та І. Сулими (1635 р.). Протягом російсько-турецьких війн XVIII – XIX ст. кілійську фортецю тричі брали штурмом російські війська (1770, 1790 та 1806 рр.). До Російської імперії вона була остаточно приєднана за Бухарестським мирним договором 1812 р. [212].

Новостворений герб Болграду спирався на схожу ідейну основу, що і герб молдавського повіту Болград у 1856 – 1878 рр., але яка отримала цілком нове художнє втілення. Старий повітовий герб – плуг на землі – відображав сільське господарство, як основне заняття його мешканців, болгарських колоністів; при цьому він підкреслював тему освоєння цілинної землі (символіка плуга, як інструмента, що розорює землю). У новому гербі ця тематика була скорегована та доповнена зображенням історичного минулого краю – у червоному полі справа срібне дерево з трьома зеленими плодами, зліва срібна виноградна лоза, в основі щита срібний вітряк; у главі щита золота зубчата балка [533, р. 126, fig. 222]. Зубчата балка позначала Траянові вали, залишки яких проходили недалеко від міста (Траянові вали у вигляді зубчатої балки були відображені також у гербах повіту Кагул та його повітового міста, суміжних до Болграду), решта фігур вказували на сільське господарство (садівництво, виноградарство та хліборобство), як основні заняття мешканців.

У гербі Рені поєдналися його географічне розташування та історичне минуле: у червоному щиті з синьою облямівкою срібна кроква, справа над нею меч, зліва – якір, обидва золоті, під кроквою патріарший хрест, також золотий [533, р. 126, fig. 224]. Герб символізував портове місто у гирлі Дунаю та відоме боротьбою за християнську віру проти турецького завоювання [528, р. 112].

Назва міста Рені ймовірно походить від давньоруської назви річкової пристані – «рень». З писемних джерел перша згадка про нього належить до 1548 р., коли місто входило до Молдавського князівства. У XVI – XVII ст. Рені набуває значення важливого торгівельного порту у зносінах з Туреччиною; до неї вивозилось продовольство, завозились східні товари (прянощі, шовк, лак, клей, предмети розкоші), що потім направлялись на ярмарки країн Центральної та Східної Європи. Через стратегічно важливе розташування міста на крайньому півдні Молдавії за нього точилась довголітня боротьба з Османською імперією. Завоювати Рені туркам вдалось лише 1621 р., після чергової польсько-турецької війни. Протягом російсько-турецьких війн XVIII – XIX ст. місто кілька разів займала російська армія, остаточно приєднавши його до імперії за Бухарестським мирним договором 1812 р. [411, с. 700-702].

Загалом, за час румунської окупації Бессарабії у 1918 – 1940 рр., регіон зазнав впливу ще одного типу централізованої геральдичної системи. За цей період було створено та затверджено герби для шести міст Південної Бессарабії – Болграду, Вилково, Ізмаїлу, Кілії-Нови, Рені та Четатя-Алби (Акерману). Створені герби вирізнялись лаконічністю символіки та відсутністю «технічних елементів» у полі щита; положення міста в адміністративно-територіальному устрої Румунії відображалось лише типом мурованої корони (за кількістю веж). Тематика гербів зосереджена навколо історії краю, з наголосом на боротьбі проти турецького завоювання (Ізмаїл, Рені, Кілія); у гербах Рені та Вилково підкреслюється географічне розташування міст (фігура крокви у обох гербах вказує на їхнє розташування у вигині Дунаю); господарські особливості міст передані у гербах Болграду та Вилково. У плані колористики прикметно, що для переважної більшості і міських, і повітових гербів Бессарабії загалом (та Буджаку зокрема) кольором основного поля щита застосовувався червоний (Четатя-Алба, Ізмаїл, Болград, Рені), решта кольорів для основного поля використовувались епізодично. Червоний колір відомий як колір Молдавської землі, що могло вплинути на вибір колористики румунськими геральдистами при створенні гербів у цьому регіоні.

Створені румунською владою герби міст краю остаточно припинили використовуватись після завершення Другої світової війни та остаточного закріплення територій Північної Буковини та Бессарабії у складі СРСР.

Становлення міської геральдики Південної України розпочинається з кінця XVIII ст., після анексії Кримського ханства та завоювання регіону Російською імперією. Оскільки традиція існування міської геральдики раніше не була розвинута в регіоні, затверджені у той час герби з'являлись не через підтвердження давніших символів, а шляхом цілеспрямованої розробки у центральних установах імперії. Наявність герба переважно була пов'язана не з самоврядуванням, а з положенням міста в адміністративно-територіальному устрої імперії. Першими герби надавались містам, які мали важливе значення для імперії – у випадку Південної України це були портові міста та адміністративні центри. До 1820-х років герби створювались переважно окремо для кожного міста й опосередковано відображали їхнє привілейоване становище в адміністративно-територіальному устрої імперії – герби надавались, в першу чергу, губернським центрам та градоначальствам.

У 1820-х–1850-х роках процес міського герботворення у регіоні стає масовим – герби створюються групами, одразу для кількох або всіх повітових центрів Бессарабської області, Таврійської та Херсонської губерній, а також міст Херсонської губернії, підпорядкованих військовому відомству. Тематика більшості тогочасних гербів прямо чи опосередковано носила антитатарський зміст. Їхньою ідейною основою було уявлення про завоювання краю Російською імперією, як про велике благо, що принесло Північному Причорномор'ю та Приазов'ю мир, спокій та процвітання. Символічно завоювання регіону виправдовувалось також його давнім історичним зв'язком з імперією – саме звідси християнство поширилось до Русі. На практиці це, зокрема, втілювалось у зверненні до символіки грецьких античних колоній Північного Причорномор'я або алегоричних відсилок до античності, що також мало підкреслювати правонаступництво імперії від них. Значне місце у символіці гербів посідає тема завоювання краю, перемог російської зброї та

військового значення міст. Частково у гербах відобразились також теми заселення і господарського освоєння краю, його природні особливості. Фактично, тематика міської геральдики регіону стала одним з проявів ідеологічної політики з виправдання його завоювання Російською імперією.

У другій половині XIX ст. міська геральдика регіону зазнає часткової трансформації. Терени Нижнього Подунав'я протягом 1856–1878 рр. опинилися у складі Об'єднаного князівства Молдавії та Валахії, і розташовані тут міста Болград та Ізмаїл послуговувались іншими (румунськими) гербами, зазнавши короточасного впливу румунської геральдики, що заклало основу для пізніших гербів відповідних міст, створених у період міжвоєнної окупації Бессарабії (1918–1940 рр.). Більша ж частина Південної України, що перебувала у складі Російської імперії, у той час перебувала під впливом геральдичної реформи Б. Кьоне. Протягом 1860–1870-х років Департамент Герольдії напрацював проекти гербів для всіх міст регіону, що на той момент входили до складу Російської імперії. Замість тем завоювання, заселення та господарського освоєння регіону у них виразніше проявляються історія краю, його етнографічні особливості (особливо у площині колишньої приналежності регіону до Кримського ханства та його заселеності мусульманами), більше застосовується прийом промовистості гербових емблем. Тенденція до впорядкування та уніфікації торкнулась навіть композиції герба та діапазону фігур, що застосовувались у проектах. Поділи щита спрощуються, у проектах виправлених гербів геральдичні фігури мали замінити собою поділи або алегоричні зображення, що застосовувались раніше. Однак, практичні заходи щодо створення та затвердження гербів за новими правилами фактично зазнали невдачі, за новими правилами було затверджено лише три герби – Миколаєва, Олешок та Севастополя.

Внаслідок румунської окупації Бессарабії у 1918 – 1940 рр. частина регіону зазнала впливу ще однієї централізованої геральдичної системи, у якій процес створення та надання гербів містам відбувався виключно з санкції вищої державної влади. За цей час було затверджено герби 6 міст Південної Бессарабії

(Буджаку). Створені герби вирізнялись лаконічністю символіки та відсутністю «технічних елементів» у полі щита; положення міста в адміністративно-територіальному устрої Румунії відображалось лише типом мурованої корони. Тематика гербів була зосереджена навколо історії краю, з наголосом на боротьбі проти турецького завоювання, також знайшли місце у символіці географічне розташування та господарські особливості міст. Створені румунською владою герби остаточно припинили використовуватись після завершення Другої світової війни.

РОЗДІЛ 3.

ПРОЦЕСИ МІСЬКОГО ГЕРБОТВОРЕННЯ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

3.1. Характеристика радянського герботворення та стан міської геральдики регіону у 1920-х – початку 1940-х років

Внаслідок поразки Українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. більша частина території України ввійшла до складу Радянського Союзу. Південна Україна протягом тривалого періоду виявилася розділена внутрішнім республіканським (пів Крим було виділено в автономну республіку у складі РСФРР, у якій він перебував до 1954 р.) та державним кордонами (Бессарабія до 1940 р. перебувала у складі Румунії).

Встановлення радянської влади призвело до повного зникнення міської геральдики як явища. Водночас, після відновлення у 1960-х рр. нова радянська міська геральдика виявляється переважно відображенням пануючої ідеології та частиною засобів державної пропагандистської машини. Доцільно коротко охарактеризувати витоки уявлень про геральдику у радянському суспільстві для того, щоб зрозуміти контекст даного періоду герботворення.

Захопивши владу, більшовики збирались не лише втримати її у Росії, а змінивши контрольоване суспільство, поширити соціалістичну революцію від масштабів Російської імперії до масштабів всього світу. Ставлячи такі амбіційні плани, вони передбачали, що зможуть перебудувати суспільство за тим зразком, що здавався їм за найкращий – збудують комунізм. Ідеологія партії більшовиків базувалась на двох началах – марксизмі (як науковому обґрунтуванні для існуючих суспільних закономірностей) та ленінізмі (як теорії захоплення та утримання влади партією, що своєю ідеологією обрала марксизм). Марксистський погляд на розвиток суспільства передбачає поетапне проходження людством кількох суспільних формацій: первіснообщинного ладу, рабовласництва (у класичній формі або як «азійський спосіб виробництва»), феодалізму та капіталізму (який існував на момент створення

теорії). Метою суспільного розвитку та його результатом у майбутньому (за цією теорією) має бути перехід до комунізму. Геральдика, виходячи з такого світогляду, сприймалась як явище доби феодалізму, тобто належала до суспільної надбудови формації, що на момент створення СРСР вважалась більшовиками пройденим етапом у розвитку людства та у період побудови соціалізму мала би сприйматись як анахронізм («пережиток минулого»). На практиці це призвело до того, що існування гербів у Радянському Союзі заперечувалось, їх пропонувалося замінити емблемами, які б мали ідеологічне наповнення та слугували символами міст. Геральдика у радянський період фактично пройшла шлях від повного заперечення до часткового визнання та застосування.

Для кращого аналізу, радянську добу в історії української міської геральдики, на нашу думку, доцільно поділити на три умовних періоди:

1. 1920-ті – 1940-і рр. – революційно-установчий: від створення герба УСРР до пошуків радянським керівництвом шляху повернення міських гербів; попередня геральдична система знищується цілком, закладаються ідейні основи радянської геральдики взагалі;

2. середина 1940-х – середина 1960-х рр. – державно-централізаторський: пошуки способу централізованого запровадження гербів, від появи геральдичних проектів Діпроміста до підготовки «Положення про герби міст, областей»;

3. кінець 1960-х – 1980-ті рр. – місцевого стихійного герботворення: від першого радянського міського герба (Нікополь) до повернення містам історичних гербів (Львів, Ужгород, Хмельницький, Рівне) та заснування УГТ [527, с. 53–55].

Поділ на періоди обумовлений змінами у відношенні державної ідеології у теорії та на практиці до геральдики, а крайні межі прив'язані до знакових у цих змінах подій.

Перший період характерний спробою докорінно перебудувати сферу представницьких символів, розірвати їх зв'язок з суспільним устроєм та

відносинами минулого. У цей час закладаються ідейні основи радянської символіки взагалі та була зроблена перша спроба створити цілком новий міський герб. Його доцільно назвати революційно-установчим, оскільки однією рукою знищуючи попередню геральдичну систему, іншою більшовики закладають основи нової – тієї, яку прагнуть використовувати для пропаганди власних ідей. Ідея створення символіки, що мала б відображати цілком оновлену країну, яка докорінно порвала зі своїм минулим задля побудови нового справедливого суспільства, вперше офіційно прозвучала у декреті «Про пам'ятники республіки» 1918 р. [113, с. 95-96], а першим її зразком став герб РСФРР. У цьому гербі вже представлені характерна для офіційної символіки радянської доби фігура серпа з молотом. Появою «радянської геральдики» в Україні можна вважати 1919 р. – дату прийняття герба УСРР, яку ми ставимо початком першого періоду, періоду пошуків компартійно-радянською владою форм для втілення «ленінського плану монументальної пропаганди» у сфері представницьких символів. У повсякденному міському житті міський герб повністю заступають республіканський та, частково, союзний герби. Цей факт наочно ілюструє реальне положення місцевих рад у системі влади країни – формально володіючи значними правами, щоб вважатись органами місцевого самоврядування, фактично ради були ланкою апарату державного управління. Зазначимо, що у перший період не було створено жодного міського герба у межах радянської України, а загалом по Радянському Союзу спробу створити новий «революційний», очищений від спадщини минулого, міський герб було здійснено лише у Москві. Результат виявився невдалим, що вірогідно й унеможливило поширення подібних новотворів на міста інших республік. Новий герб Москви, прийнятий 22 вересня 1924 р. [377, столб. 425] за зовнішнім виглядом нагадував герби СРСР та союзних республік – так само оформлений у вінок, з перехрещеними серпом і молотом посередині. При цьому композиція була перенасичена елементами й мала сумнівний естетичний вигляд. Новотвір не отримав особливого поширення у житті міста, а застосована у ньому вінкоподібна форма більше не використовувалась для

гербів міст. На нашу думку, герб Москви 1924 р. є прикладом того, якого типу герби потенційно могли бути створені для радянських міст у цей період.

Крайньою межею першого періоду та початком другого ми допускаємо поставити 1946 р. Вибір цієї дати ґрунтується на документально зафіксованому повороті державної політики у сфері представницької символіки в УРСР. Вона пов'язана з розгортанням у межах Управління з питань архітектури при Раді міністрів УРСР протягом 1946–1947 рр. двох науково-дослідних робіт, які мали на меті підготувати ряд науково обґрунтованих гербів для міст республіки. Перший проект «Исторические гербы городов Украины», передбачав збір та узагальнення відомостей про історичну міську геральдику, а другий – «Проекты советских гербов городов Украины», мав містити конкретні проекти нових радянських гербів [3, арк. 78]. Безпосередніх матеріалів другої роботи на даний момент не було знайдено, але уявлення про те, які вимоги висувались до нових радянських гербів може надати «Задание на составление эскизов гербов городов Украинской ССР» [10, арк. 1]. Таким чином передбачалось централізоване повернення міської геральдики, яка би спиралась на історичний досвід минулого. Зміст другого періоду визначається двома тезами – зверненням радянської влади до досвіду минулого (замість бажання порвати з ним, створивши якісно нове) та спроби впровадити герби для міст централізовано, бажано одномоментно. Політично цей період припадає на зміну ідеологічного курсу на рівні Радянського Союзу – у 1943 р. розпускається Комінтерн, що остаточно вказує на відмову партійно-радянського керівництва від ідеї негайної світової соціалістичної революції [445, с. 333]. Її поступово підміняє концепція СРСР як «великої держави». Загалом цей час припадає на добу пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги». Завершується другий період невдалою спробою встановити у республіці геральдичне законодавство та розпочати створення міських гербів. На це вказує розроблений до 1967 р. проект «Положення про герби міст, областей Української РСР», який встановлював право міст створювати власний герб, регламентував сфери його використання. Разом із законодавчою основою планувалось також створити

контролюючу комісію, яка мала б проводити попередній розгляд та складати кваліфіковані рекомендації та пропозиції по наданим їй проектам гербів [418, с. 84-91]. У планах партійно-радянського керівництва ці заходи мали б приурочуватись до 50-ліття Жовтня, а тому і період завершується 1967 р. Ймовірно, плани стосовно санкціонованого владою герботворення виникають з другої половини 1960-х років, коли, наслідуючи приклад загальносоюзних видань відродити міські герби та надати їм місце у житті міста [291, с. 3; 293, с. 2; 298, с. 4-5], журнал «Україна» розгортає дворічну (1964 – 1966 рр.) серію публікацій про «візитну картку міста» – герб [308, с. 16]. У пресі активно обстоюються ідеї стосовно використання герба у житті міста, як засобу наочної пропаганди, як промислового клейма тощо. На проектах, які збереглись серед паперів академіка П. Тронька проставлений саме 1967 р., хоча є підстави вважати, що плани готувались до реалізації ще у 1966 р. Про це свідчить поява перших конкурсів на проекти гербів деяких містах республіки (наприклад, у Києві [479, с. 37] або Мелітополі [313, с. 1], якщо брати приклад саме південноукраїнського міста) та затвердження саме у 1966 р. першого міського герба радянської доби, для Нікополя [398, с. 129]. Обидві спроби запровадити міські герби у республіці до того ж яскраво характеризують зміни у політичному житті країни та їх вплив на суспільство – якщо у 1946 – 1947 рр. передбачалось централізоване створення гербів та їхня подальша передача на місця, то у 1967 р. мова йшла переважно про встановлення норм партійно-урядовим «центром» та їхнє реальне впровадження обласною номенклатурою «на місцях».

Третій період охоплює собою процес дійсного герботворення, яке переросло стадію проектів. Розпочинається він створенням названого вище герба Нікополя у 1966 р. Головною ознакою цього періоду стали: стихійність та децентралізованість у створенні гербів, обумовлена відсутністю законодавчої основи (вочевидь її замінило «телефонне право») та відсутність регулюючих або координуючих органів у сфері міської геральдики або геральдики взагалі; перебирання місцевим партійно-радянським керівництвом контролю над

створенням міських гербів; слабкою обізнаністю авторів з правилами геральдики, що часто призводило до занадто «художнього» підходу до створення герба; створення гербів переважно до ювілейних дат («перша хвиля» 1967 р. – до 50-ліття встановлення влади більшовиків («Жовтневої революції»), пізніше приурочувались до визначних – також переважно ювілейних – дат з історії міста). Характерно, що передача повного контролю над створенням герба місцевій владі, без будь-яких регулюючих центральних органів позначилась на зовнішньому вигляді герба – створені у цей час знаки не мали єдиного зразка, а відсутність законодавства позначилась на тому, що в офіційних документах місцевих рад новотвори могли іменуватись по-різному: як емблемами (як у випадку зі знаком Запоріжжя 1967 р. [11, арк. 213, 216], так і гербами (наприклад, створені у тому ж 1967 р. знаки Одеси [283; 287] та Херсону [28, арк. 81-83]). Єдиною об'єднуючою ознакою для створених у цей період міських знаків була повна відсутність позашитових елементів герба. Усі можливі елементи позашитового оточення (написи, дати, вінки, нагороди тощо) вносились до поля герба, що надмірно перевантажувало композицію та порушувало правила геральдики. Політичним тлом процесу стихійного герботворення став час «брежнєвського застою» характерний намаганнями партійно-радянського керівництва законсервувати існуючий *status quo* [445, с. 419], що призвело до появи стабільних місцевих номенклатурних еліт. Міські герби цього періоду не мали законодавчо врегульованого статусу та не були необхідним елементом життєдіяльності міста, а тому логічно стали лише виконувати роль, відведену їм у межах «монументальної пропаганди». Герби використовувались як прикраса та сувеніри. Логічним завершенням цього періоду стало прийняття гербів, що спираються на історичні традиції та розроблених відповідно до правил геральдики. Характерним прикладом такого підходу може слугувати прийнятий у 1990 р. герб Львова [501, с. 150], що використовується й до сьогодні. На Півдні України цей процес розпочався у 1991 р. із затвердження герба Очакова.

У підсумку, спираючись на застосовану періодизацію, можемо спробувати простежити зміну поглядів на саму ідею міського герба та геральдики за радянської доби. *Перший період* характеризується через повну відмову від «символів старого ладу», до яких потрапив і міський герб. Єдиний створений в УСРР у цей час герб – республіканський. У СРСР загалом робляться невдалі спроби створити нові міські герби. Єдиний, але характерний приклад цього – герб Москви 1924 р. *Другий період* означений спробами партійно-радянського керівництва централізовано запровадити герби для міст республіки. Його початок і кінець відмічають дві невдалі спроби втілити дану ідею у життя. Перша спроба (у 1946–1947 рр.) передбачала централізовану розробку майбутніх гербів для передачі її до регіонів. Для подальшої історії цей час стає поворотним, влада змінює погляди на символіку, визнаючи важливість опертя на історичні традиції. За цей період не було створено жодного реального герба. Існує лише згадка про 16 проектів гербів, підготовлених в Управлінні по справам архітектури у 1947 р., які поки не були знайдені. *Третій період* включає у себе герботворення 1960-х – 1980-х рр. в УРСР. Його початок ознаменований невдалою спробою запровадити основи геральдичного законодавства в УРСР у 1967 р. Запущений республіканським керівництвом процес майже не контролювався та не регламентувався, чому на сьогоднішній день точно не відома загальна кількість прийнятих міських знаків. Кінцем радянського герботворення стало повернення міської геральдики до історичних традицій, яке розпочинається після 1990 – 1991 рр. та появи тенденції до створення нових гербів відповідно до правил класичної геральдики.

3.2. Місце геральдики Південної України у проектах централізованого радянського герботворення (середина 1940-х – середина 1960-х рр.).

Задум відродити міську геральдику в Україні виникає наприкінці Другої світової війни. Перший, документально підтверджений випадок цього датується 1944 р., у якому Київський міськвиконком доручив Українському республіканському відділенню Всесоюзної торгівельної палати розробити

проект герба міста [523, с. 190-194]. До закритого конкурсу, організованого республіканським відділенням, було залучено скульптора проф. М. Лисенка, художника В. Галенецького, скульптора-художника П. Ульянова та художника-графіка проф. А. Середу. Проекти герба мали бути подані усіма залученими авторами до 1 січня 1945 р. [1, арк. 11-11-зв.; 7, арк. 1]. Прикметно, що уповноважений торгівельної палати покладав значні сподівання на успіх проекту створення герба Києва, розраховуючи у подальшому на створення гербів для інших великих міст України: «Вся политическая важность и значимость работы над созданием герба гор. Киева предопределяет каковой должна строится художественно-оформительская работа Бюро торговой пропаганды, если учеть в будущем изготовление гербов гор. гор. Одессы, Севастополя, Львова, Днепропетровска, Харькова» [1, арк. 11-зв.]. Ескіз принаймні одного ймовірного варіанту герба Києва, створеного А. Середою, на сьогодні зберігаються у ЦДАМЛМ України [6, арк. 2]. Проте жодних інших наслідків ця спроба не мала.

Більш масштабна спроба, вже на рівні республіканського керівництва, була ініційована у 1946 – 1947 рр. Управлінням по справам архітектури при Раді міністрів УРСР. Збір інформації про історичні герби та розробка проектів нових гербів проходили у рамках двох експертно-проектних робіт Державного інституту проектування міст (Діпромiсто) «Історичні герби міст України» (1946 р.) та «Проекти радянських гербів міст України» (1947 р.). Матеріали першої теми збереглись у фондах ЦДАВО України і були введені до наукового обігу завдяки публікаціям Ю. Савчука [482, с. 57–58]; матеріали другої теми на сьогоднішній день не були виявлені, тому її зміст реконструюється за пов'язаними документами, ключовим серед яких є «Задание на составление эскизов гербов городов Украинской ССР», яке вперше опублікував А. Гречило [395, с. 214–216].

Програма роботи «Історичні герби міст України» включала у себе три основних завдання, виконання яких передбачалось впродовж 2 місяців: 1) збір, систематизація та вивчення матеріалів, що характеризують історичні герби міст

із залученням консультацій істориків та мистецтвознавців; 2) створення художньої репродукції обраних історичних гербів у фарбах (по одній на місто, розміром 30x40 см.); 3) підготовка пояснювальної роботи «Основи гербознавства міст України» на 1,5 умовно-друкованих аркуші [2, арк. 75]. Безпосереднє керівництво над виконанням теми здійснював заступник начальника Управління з питань архітектури Іван Малозьомов.

15 березня 1946 р. Управління розпочало пошук інформації, розіславши запити до начальників обласних відділів у справах архітектури та головних архітекторів обласних міст. Уже наприкінці місяця почали надходити відповіді з інформацією та зображеннями гербів. Серед інших, за цим запитом надійшли відповіді також з південних обласних центрів: Миколаєва (29 березня), Ізмаїлу (5 квітня), Одеси (5 квітня) та Херсону (11 травня). Інформацію про історичні герби міст південних областей надавала також довідка надіслана з Дніпропетровська (2 квітня).

Більшість відповідей з обласних управлінь містили малюнки історичних гербів міст, описи або витяги з актів затвердження. Довідка, отримала з Ізмаїлу була єдиною цілком негативною:

«Настоящим ставлю вас в известность, что при обл. отделе п/д архитектуры в наличии никаких материалов о присвоении гербов нашим городам не имеется. Мною лично приняты срочные меры по выявлению таковых у старожил г. Измаила. В ближайшее время будут Вам высланы все необходимые сведения» [2, арк. 9].

Довідка з Миколаєва містила копії двох дореволюційних гербів міста з поясненням; судячи з формулювання відповіді, джерелом інформації була також книга Григорія Ге, написана до століття міста Миколаєва [374, с. 122]:

«Первоначальный герб с 1803 по 1883 год, отвечал только наименованию города во имя Св. Николая Мирликийского, последний герб с 1883 года отвечает городу кораблестроения» [2, арк. 68, 29-30].

На звороті цієї довідки міститься рукописна записка І. Малозьомова стосовно того, як мали б виглядати нові радянські герби:

«Что есть во многих [...], что должно быть в гербах наших советских:

1. город – областной центр, областного подчинения, столица и т.д.
2. чем город знаменит, фабрики, заводы и т.п.
3. естественные отличия – море, лес, как основа развития города (городов).

5.04.46

И. Малоземов» [2, арк. 68-зв.].

Відповідь з Одеси включала також фотокартку з гербом, зображеним на шовку. Судячи з фото [2, арк. 56], присутнього у відповіді, мається на увазі герб міста вміщений на прапорі Одеси 1849 р. [19, арк. 3]:

«На В/№ 83 от 15 марта с/г при сем представляем фотоснимок герба города Одессы, утвержденного 28 Августа 1798 года.

Герб на шелку хранится в Одесском архитектурном музее.

Дополнительно в ближайшие дни вышлем копию герба г. Одессы в красках в соответствии с оригиналом». У листі одрук, на звороті фотокартки з зображенням герба Одеси вказано вірну дату – 22 серпня [2, арк. 12].

З Херсону у якості відповіді на запит було надіслано зображення герба у фарбах та виписку з Повного зібрання законів Російської імперії:

«При этом направляем вам рисунок герба гор. Херсона и выписку из Полного Собрания Законов Российской империи за 1802 – 1803 гг., согласно Вашего письма № 083» [2, арк. 63, 34-35].

З усіх тогочасних центрів південних областей тільки від Запоріжжя не було жодної відповіді, очевидно І. Малозьомов не направляв до нього окремого запиту; проте сам російський герб Олександрівська до Управління надійшов, у відповіді з Дніпропетровська, яка містила копії гербів міст колишньої Катеринославської губернії:

«На Ваш Запрос от 15 Марта 1946 № 083 направляются рисунки гербов городов бывшей Екатеринославской губернии» [2, арк. 67, 46].

На основі зібраної інформації, до кінця 1947 р. С. Земцовим було підготовлено «Очерк истории городской геральдики на Украине», коротку, але вичерпну характеристику по всім 9 розділам якого дав Ю. Савчук [482, с. 57-

58]. Загалом, «Нарис» описує розвиток геральдики, зокрема української міської, виходячи з найкраще ідеологічно припустимих понять (герби походять від знаків власності, критика «прогнилого устрою» Російської імперії тощо) та недвозначно вказує, що геральдика є явищем доби феодалізму. Проте, в останньому розділі даються авторські пропозиції щодо умов до створення нових гербів, їх можливого застосування у житті радянського міста загалом та для прикраси міст під час післявоєнної відбудови зокрема. Деякі фрагменти з цього розділу у 1961 р. були опубліковані С. Земцовим окремою статтею – «О гербе города» – під час нової хвилі інтересу до міської геральдики в СРСР [298, с. 5].

Зібраний у 1946 р. геральдичний матеріал та історичний нарис С. Земцова мали стати підґрунтям для розробки нових радянських міських гербів, тобто наступної геральдичної теми. Згідно звіту Управління за 1947 р., за темою «Проекты радянських гербів міст України», було створено варіанти гербів для деяких міст України (всього 16 планшетів). Виконанням теми займалися: безпосередньо І. Малозьомов та художник М. Ейсмонт [3, арк. 78]. Про зовнішній вигляд гербів для цього проекту можемо скласти уявлення за згаданим вище «Завданням», надісланим А. Середі. Закладені в нього пункти в цілому розвивають ідеї із зазначеної нами вище записки І. Малозьомова від 5 квітня 1946 р. Відповідно до «Завдання» мали бути розроблені герби для Києва – столиці України, Одеси – міста-героя, обласних центрів та міст обласного підпорядкування. Встановлювався щит єдиного зразка, за допомогою позащитового оформлення у гербах відображалось їхнє адміністративно-територіальне положення: герб столиці обрамлявся лавровими та дубовими гілками, обласного центру – або лавровими або дубовими, герби міст обласного підпорядкування створювались без обрамлення. При цьому до герба Києва (як столиці) мав бути включений герб УРСР; до герба Одеси (як міста-героя) вносився орденський значок, а вінок перевивався орденською стрічкою. Ескізи гербів для кожного міста виконувались у двох варіантах – рекомендованому

щиті (прийнятому у колишній міській геральдиці Російської імперії) та у довільній формі на вибір автора [10, арк. 1].

Загалом, немає точних відомостей чи створив врешті А. Середа проекти радянських гербів для міст України. На маргінесі однієї з інших його робіт містяться замітки, що вказують на роздуми митця над цим завданням (див. Додаток Б.3.1). Це перелік чотирьох груп гербів, які необхідно створити («1. Столичн[ий]. 2. Гор[од] герой. 3. Областн[ой]. 4. Областн[ого] подчин[ення]») та начерки трьох гербових щитів – чотирикутного з загостренням посередині основи, підтрикутного та восьмикутного [6, арк. 1]. Схоже, що власним варіантом щита для міських гербів А. Середа збирався взяти один з двох останніх. Сам ескіз емблеми (герба?), на полях якого містяться ці замітки, скоріше не стосується виконання «Завдання». У підсумку, художником другої теми став М. Ейсмонт.

Загалом, перша спроба централізованого створення та запровадження міських гербів в радянській Україні завершилась на стадії проектів. Частина свідчень про неї відклалась у документах Управління у справах архітектури; ідея про доцільність централізованої розробки міських гербів пізніше спорадично виринала на сторінках союзної [298, с. 4-5] та республіканської [275, с. 13] періодики у 1960-х роках, але не отримала подальшого розвитку.

Відродження інтересу до геральдики в Україні поступово відбувається у 1950-х роках, одночасно переходячи у площину суспільного обговорення. Наукове обговорення зосереджується загалом на дослідженні теоретичних основ геральдики та розширенні її джерельної бази, чому посприяло проведення у 1959 р. Всеукраїнської наради з геральдики та сфрагістики; активно піднімається питання про ширше трактування самої дисципліни [398, с. 127-128]. Зокрема, обговорювалось поширення поняття геральдики на емблематику, тобто те, що раніше В. Лукомський охарактеризував як геральдику у широкому розумінні [443, с. 131-132].

Суспільне обговорення від самого початку носило підкреслено ідеологічний характер. Поштовхом до нього стали публікації у

загальносоюзних газетах (таких як «Известия» [291] та «Советская культура» [293]) із закликом відродити герби міст – для того щоб сприяти зростанню гордості рідним містом, відзначити їхню трудову та бойову славу. Згадана стаття С. Земцова з'явилась саме на даній хвилі публікацій. Окрім авторських пропозицій щодо створення та використання нової радянської міської геральдики, у ній було вміщено також низку прикладів можливого вигляду нових гербів. Попри те, що ілюстрації не були підписані, серед них можна ідентифікувати знак, який очевидно пропонувався для Севастополя. Він вирізнявся виведеними на оточуючій гербовий щит орденській стрічці датами «1854–1855» та «1941–1942», що вказували на епізоди історії оборони Севастополя під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. та Другої Світової війни 1939–1945 рр.; вміщенні у геральдичному щиті фігури (подвійний вузький перев'яз вправо, обабіч якого два якорі з накладеними на них зірками) з історичним гербом міста не пов'язані (див. Додаток Б.3.2).

Газетні та журнальні публікації надалі зосереджуються на поширенні відомостей про давні герби та на пропаганді створення нових радянських. В УРСР найбільш активним у цьому виявився журнал «Україна», популярний громадсько-політичний і літературно-мистецький ілюстрований тижневик. У ньому, протягом 1964–1966 рр. з'явилась серія публікацій про герби – «візитну картку міста». Журналу вдалось привернути широку увагу суспільства до питання відновлення міських гербів, запропонувавши читачам надсилати свої пропозиції та ескізи для нових радянських гербів. Початком цьому обговоренню стала замітка «Візитна картка міста» у № 49 за 1964 р. На думку її авторів герби будуть наочно представляли кожне окреме місто (наприклад, на виставці досягнень народного господарства) серед інших міст республіки або всього СРСР. При цьому герб «говорив би про ті величезні й прекрасні зміни, що сталися на нашій землі за роки Радянської влади, був би свідком трудовничої слави й гордості». Наприкінці автори закликали читачів висловити свою думку [308].

Пропозиція журналу викликала інтерес серед читачів та активізувала суспільне обговорення. До редакції стали активно надходити листи з пропозиціями, ескізами пропонованих гербів, які журнал періодично публікував протягом 1964 – 1966 рр. Читачі пропонували різні ідеї, наприклад киянин О. Ціборовський закликав у багатьох конкретних прикладах не відмовлятися від традиційних історичних гербів, а лише доповнити їх або графічно модернізувати [338]. У листах до журналу підкреслювалось, до прикладу, що «запровадження гербів сприяло б вихованню відчуття відповідальності за свій край, ревної турботи про його місце у загальному строю, про трудівничу честь – тобто зрештою всемогутнього радянського патріотизму» [333, с. 12].

З-поміж багатьох надісланих до журналу проектів якісно виділялись ескізи гербів, які запропонував професійний художник Ю. Яроменок; серед них також фігурували пропозиції для міст Півдня України: Запоріжжя, Одеси, Севастополя та Ялти (див. Додаток Б.3.2). Його роботи, попри не чітке дотримання правил геральдики, можна назвати вдалими. Поміж інших, вони виділяються використанням ключових для кожного міста фігур, які пізніше справді з'явилися в офіційно затверджених гербах. Так, для Запоріжжя Ю. Яроменок використав фігури греблі Дніпрогесу та кількасотлітнього дуба з Хортиці – в офіційному гербі міста 1967 р. однією з фігур було використано греблю Дніпрогесу; для Ялти художник застосував фігури виринаючого сонця та гроно винограду – в міському гербі 1967 р., який спирався на історичний (перехрещені гілки винограду та лавра), однією з доданих нових фігур стало сонце; для Севастополя автор вибрав фігури, які пізніше стали основою офіційного герба – пам'ятник затопленим кораблям та знак Зірки Героя [333, с. 13].

Серед висунених у листах пропозицій виділялись деякі доволі колоритні. Наприклад, читач журналу з Курська, Я. Худик, закликав художників при створенні гербів «не забувати національного орнаменту – дуже яскравої ознаки української культури. Тим більше, що він у кожному краї, області, районі

своєрідний і неповторний» [286]. Характерно, що висловлена ідея таки отримала обмежене поширення – серед південноукраїнських міст орнамент використовувався у радянському гербі Херсону. Інша пропозиція, від читача Д. Бойченка, – доручити контроль над створенням міських гербів Держбуду УРСР, оскільки архітектори перед створенням планів забудови мають комплексно досліджувати об'єкт робіт – місто, а отже обізнані у питаннях його історичного минулого [275]. Автор, сам колишній архітектор, спирався у своїх поглядах на попередній досвід – проектні роботи Управління у справах архітектури 1946 – 1947 рр.

Найбільш цікавим з опублікованого журналом видається стаття написана студією самодіяльних художників м. Шостки, Чернігівської області, – «Простота, але не одноманітність» [273]. Її автори (Н. Богун, Є. Володін, Ю. Леонов) висунули кілька прикметних тверджень. Так, вони звертають увагу на деякі особливості гербового зображення, що відбивають його головну сутність: герб має бути простим, лаконічним, не перевантаженим деталями, особливо малими; не виграє герб від додачі до нього «якихось ознак наших днів», оскільки він створюється як постійний представницький знак, а не змінюється відповідно до потреб нового дня. Також у статті зауважується, що одноманітне складання гербового зображення з однакового набору деталей – навіть з таких «загально визнаних символів: зірка, серп і молот, листя дуба й лавра, колосся, орденські стрічки» – призводить до втрати гербами індивідуальності та виразності. Однак при всій слушності наведених вище думок, автори вважали оформлення гербового зображення у щитах єдиного зразка також схильністю до шаблонності та одноманітності, тобто непотрібним [273, с. 13]. Привертає увагу і висунений авторами проект герба для Шостки: розташовані усередині синьої реторти (яка заміняє геральдичний щит) червоний будівельний кран та чорно-білу кіноплівку [273, с. 13]. Фактично, представлений проект не герб, а емблема. Характерним є факт підміни одного поняття іншим, на що автори, очевидно, навіть не звернули уваги.

У підсумку, дискусія, що розгорнулась на сторінках журналу «Україна», викликала значний інтерес суспільства, привернувши увагу до геральдичної тематики. За опублікованими у журналі матеріалами видно, що міськими гербами зацікавились як жителі різних регіонів України (зокрема з Чернігівської, Вінницької, Одеської, Черкаської, Житомирської, Запорізької та інших областей), так і Радянського Союзу загалом (з Курської обл., Краснодарського краю та ін.) та навіть читачі з-закордону (з Франції, Австралії). Викликане журналом жваве обговорення підготувало суспільну думку до широкого впровадження міських гербів зі сфери проектів у життя. Обговорення виявило також іншу, негативну, тенденцію. Українська громадськість 1960-х років, з об'єктивних причин, була погано обізнана у питаннях геральдики. Судячи з обговорення та надісланих до редакції проектів, герби уявлялись переважно як художні твори, у кращому випадку – як емблеми. В опублікованих матеріалах відсутнє співвіднесення різних ескізів гербів з правилами геральдики (автори про них не згадують). Надіслані ескізи оцінювались (як авторами, так і редакцією) не з точки зору правил геральдики, а за їхніми естетичними якостями (красою, художнім оформленням тощо). Можна припустити, що критерії до складання герба читачами-ентузіастами підбирались напівінтуїтивно. Фактично, практикою було доведені застереження висловлені наприкінці 1950-х рр. українськими науковцями – про недостатність методологічної бази та нерозробленість джерел з геральдики. Геральдика, як наука про складання та тлумачення гербів, виявилась мало відомою у тогочасному суспільстві; громадськість не робила суттєвої різниці між гербами та емблемами (підміняючи одне поняття іншим), на що вказували навіть самі спроби пояснити відмінні особливості герба та принципів його складання.

Водночас, протягом обговорення у пресі було висунуто ряд можливих проектів нових гербів і для південноукраїнських міст – Запоріжжя, Одеси, Севастополя, Ялти та інших. Серед згаданих у республіканській та союзній пресі міст Півдня України, саме для Севастополя найчастіше робилися спроби створити проект герба [294; 298; 333; 338] (див. Додаток Б.3.2).

Кампанія у пресі хронологічно передувала другій спробі централізованого впровадження міської геральдики в Українській РСР. Завдяки опублікованим Я. Іщенко у 2003 р. документам з власного архіву академіка П. Тронька, відомо, що не пізніше 1967 р. було розроблено проект геральдичного положення, що мав бути включений до законодавства республіки. В опублікованій добірці було представлено три документи: інформаційний лист на ім'я секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста, у якому коротко описується доцільність впровадження гербів для радянських міст; проект постанови ЦК «Про герби міст, областей Української РСР» та проект указу Президії Верховної Ради УРСР «Про затвердження Положення про герби міст, областей Української РСР» разом з повним текстом цього положення. У сукупності вони представляють схему закладення основ геральдичного законодавства та запровадження нових міських та територіальних (обласних) гербів.

Причинами, які викликали створення нових міських гербів, як випливає з опублікованих документів, була необхідність очолити герботворчі ініціативи у республіці, тим більше, що в інших союзних республіках, особливо в РРФСР деякі міста вже створили нові герби:

«За останні роки на сторінках центральних і республіканських газет все частіше почали друкуватися кореспонденції з пропозиціями про необхідність створення для кожного міста і області свого відмінного геральдичного знака – герба.

[...] Ми вважаємо, що слід підтримати ініціативу громадськості і дозволити містам і областям республік створити свої постійні відмінні знаки – сучасні герби, в яких у нових геральдичних символах було б відображено велич і могутність нашої Соціалістичної держави, особливості і характер виробництва і побуту населення міста, області, його героїчні трудові та ратні подвиги, визначні пам'ятники історії і культури, яскраві сторінки революційних подій» [418, с. 84–85].

Головна суть висловлених пропозицій міститься у «Положенні про герби міст, областей Української РСР». Текст проекту можна умовно поділити на дві

частини – першу, структуровану у 9 пунктів та другу, довільну, яка містить ряд практичних пропозицій і схожа на пояснювальну записку. Розглянемо їх.

Положення надає визначення для міського герба: «символічне зображення, що служить постійним відмінним знаком – офіційною емблемою міста, області» [418, с. 87]. У пункті 2 прописані можливі теми, що характеризують місто та можуть відобразитись у полі щита: «... в зображенні яких відбивається велич і могутність нашої Соціалістичної держави, визначні історичні, культурні і революційні події, особливості і характер виробництва і побуту трудящих міста, області, їх героїчні трудові і ратні подвиги у спільній боротьбі братніх народів за честь свободу, незалежність своєї Батьківщини, за побудову комуністичного суспільства» [418, с. 87-88]. Герб може бути зображений, з дотриманням геральдичних правил, рельєфним, кольоровим або у графічному виконанні.

У пунктах 6 та 7 Положення встановлюється процедура створення та затвердження міського герба. За нею, проект герба схвалюється на сесії міської ради та надається у графічному виконанні, та з описом, на затвердження до Президії Верховної Ради. Після його затвердження, один примірник зберігається у Президії ВР, другий – у виконкомі міської ради. У пункті 3 зазначається, що герб міста – обласного центру, служить також офіційною емблемою області. Перелік установ, які мають право користуватись гербом міста / області встановлює відповідний виконком [418, с. 88].

Пункт 8 прописує напрямки використання міського герба: штамп або печатка, емблематичне зображення, фабрично-заводський штамп, нагородний знак, сувенірна продукція, архітектурна прикраса; у пункті 9 зазначається, що перелік установ, які можуть використовувати герб визначає міський виконком.

Друга частина тексту «Положення», як було зазначено вище, не структурована по пунктах та подана у довільній формі. Вона, серед іншого містить конкретну пропозицію дати можливість запровадити свої герби в першу чергу для 9 міст та 8 областей, до числа яких належали також три південноукраїнські міста (обласні центри Київ, Харків, Донецьк, Одеса,

Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Полтава, а також м. Севастополь). Чому одночасно створити герби пропонувалось лише для 9 міст та 8 областей? Щодо цього Я. Іщенко посилається на слова академіка П. Тронька, який стверджував, що у процесі підготовки проектів саме звіт Ради Міністрів було отримано найбільш переконливі та обґрунтовані довідки [418, с. 87].

Ключовим документом для впровадження «Положення» мала стати постанова ЦК КПУ, як основного директивного органу республіки. Відповідно до проекту постанови, передбачалось також створення окремої комісії для попереднього розгляду проектів гербів та складання кваліфікованих рекомендацій та пропозицій. До її складу мали ввійти А. Скаба, секретар ЦК КПУ з питань ідеології, П. Тронько, заступник Голови Ради міністрів УРСР, В. Зайчук, міністр юстиції, В. Касіян, голова Спілки художників УРСР, Г. Головка, голова Спілки архітекторів УРСР та А. Зленко, секретар Президії Верховної Ради УРСР [418, с. 86–87]. Зважаючи на склад комісії, її основним завданням на практиці стало б «загальне керівництво» і контроль над процесами створення гербів, оскільки її члени підбирались за посадою.

«Положення» і комплекс заходів щодо його впровадження залишились нереалізованими. Процес створення міських гербів розпочався, проте без регулюючих нормативних актів та контролюючих органів. З огляду на подальші події, цілком ймовірно, що вища партійна верхівка республіки була ознайомена зі змістом розглянутих вище проектів, що й надавало впевненості при розгляді та затвердженні містами нових гербів. Герби для міст, перерахованих у проекті, загалом були затверджені міськими радами протягом 1967–1971 рр.; серед них Запоріжжя та Одеса прийняли свої герби у 1967 р., Севастополь – у 1969 р. У випадку Одеси зокрема відомо, що Ю. Горюнов, автор міського герба, підготував також проект герба області (1968 р.), що не був реалізований [66] (див. Додаток Б.3.3).

У підсумку, обидві спроби централізованого та контрольованого запровадження нової міської геральдики в радянській Україні не були втілені. Спроба відновити міську геральдику у 1946 – 1947 рр. була пов'язана передусім

з післявоєнною відбудовою і герби мислилися, в першу чергу, як архітектурно-декоративний елемент для оформлення відбудованих міст (не відкидаючи при цьому символічного навантаження гербів). Друга спроба відновити міську геральдику мала на меті передусім очолити процес, що поступово нарастив (інтерес до міської геральдики, тривале обговорення міської геральдики у республіканській пресі, поява нових гербів в інших міст СРСР тощо). Відновлення міської геральдики в Україні мало б стати частиною державних заходів до 50-річного ювілею встановлення влади більшовиків («Жовтневої революції»). Підготовлене у 1967 р. «Положення про герби міст, областей Української РСР» мало всі можливості закласти основи для системного та регульованого процесу створення гербів, проте залишилося на стадії проекту. На нашу думку, саме цей момент став ключовим для розвитку міського герботворення в УРСР. Згадані проекти залишились лише в особистих документах академіка П. Тронька, оскільки справа, з одного боку розглядалась на особистих зустрічах, з іншого – не отримала законодавчого закріплення. У підсумку, процес творення міської геральдики в УРСР почався, не маючи ні достатніх методологічних основ (про що наголошували історики на нараді 1959 р.), ні законодавчої бази та центральної регулюючої установи, що могла б надати кваліфіковану підтримку. Специфічною ознакою герботворення 1960-х – 1980-х років було те, що процес набув стихійного характеру. Механізми послідовності створення герба міста розроблялися під час самого процесу, так само як і правила їх складання, використання тощо.

3.3. Загальні тенденції та регіональні особливості радянського герботворення на Півдні України (кінець 1960-х – 1980-ті рр.).

Ідеї про доцільність створення містом «нового радянського герба» набули поширення та підготували суспільну думку до впровадження міських гербів, завдяки обговоренню в пресі та відновленню наукових досліджень геральдики та суміжних до неї дисциплін протягом 1960-х років. Проте, через невдалі спроби запровадження геральдичного законодавства в УРСР, сам процес

залишився некерованим і позбавленим правової основи; брак фахових знань з геральдики суттєво позначився на якості міських знаків, які з'явилися протягом подальшого періоду. Створені переважно упродовж 1960-х – 1980-х років герби виявилися складеними без єдиної цілісної системи, часто без урахування основних правил геральдики.

Через відсутність відповідного законодавства незрозумілим залишався і правовий статус новостворених гербів. Надалі при описі створених у даний період міських знаків ми будемо застосовувати два терміни на їх позначення: *герби* для знаків, офіційно затверджених органами міської влади (міською радою або її виконкомом) та *гербоїди*, для знаків, що при зовнішній подібності до герба та схожою сферою застосування (у наочній агітації, сувенірній продукції, на міських будівлях тощо) не мали офіційного затвердження. Такий, формально-правовий, підхід до термінології у даному випадку обумовлений неможливістю надійно оцінювати та класифікувати радянські міські знаки одразу за відповідністю правилам геральдики та за офіційним статусом, а також одночасним співіснуванням і використанням у житті міст регіону затверджених та незатверджених знаків.

Спираючись на підрахунки Я. Іщенко можна стверджувати, що за весь період радянського герботворення загалом 175 українських міст створили власні герби та гербоїди; з них ми можемо виділити 31 місто, що належали до південних областей: Запорізької, Кримської, Миколаївської, Одеської та Херсонської [344, арк. 214–221]. При цьому автор враховувала також: міста, які користувались лише гербоїдами, що не мали офіційного затвердження від міської влади та міста, герби яких були затвержені вже після остаточного розпаду СРСР, але до кінця 1991 р. З міст Півдня України до першої групи належать Джанкой, Євпаторія, Керч, Красноперекіпськ і Старий Крим, а до другої – Очаків; без урахування їх, загальна кількість міст регіону, що створили свої герби протягом радянського періоду складе 25. З них на Запорізьку область припадає 4, Кримську – 9, Миколаївську – 2, Одеську – 7, Херсонську – 3.

Найбільш поширеним приводом для створення нового герба виступала ювілейна дата та пов'язані з нею заходи до святкування. Для «першої хвилі» радянських гербів такою датою стали ювілеї 50-річчя приходу більшовиків до влади («Жовтневої революції») та заснування Української РСР – 1967 та 1969 рр. відповідно. Затвердження пізніших гербів зазвичай пов'язувалось з ювілейними датами з історії самих міст (річниці заснування, визволення від нацистських загарбників тощо). Протягом радянського періоду більшість міст регіону затверджували свій офіційний герб лише один раз, за винятком Нової Каховки, герб якої, прийнятий у вересні 1967 р., вже у червні 1968 р. був частково змінений та перезатверджений.

Процес радянського герботворення виявився цілком відмінним від усього попереднього досвіду створення міських гербів у регіоні (як російського, так і румунського). Ключовою відмінністю стало перенесення всього процесу створення та затвердження герба до компетенції місцевої влади (якою були міські ради). Через це припинилась практика, характерна як для російського, так і для румунського міського герботворення на Півдні України – централізованого затвердження гербів містам відповідно до їхнього положення в адміністративно-територіальному устрої. Навіть попри плани (наявність яких передбачала попередні консультації з місцевою владою [418, с. 87]) організованого створення у 1967 р. гербів для 9 міст, серед яких були Севастополь й обласні центри Запоріжжя та Одеса, першими у регіоні свої герби створили та затвердили не вони, а районні центри Ізмаїл та Нова Каховка.

Процес створення герба зазвичай проходив кілька етапів. Початком слугувало рішення виконкому міськради про початок конкурсу та створення журі. До складу останнього зазвичай входило три категорії представників: партійне та радянське керівництво міста (секретарі та завідувачий відділом пропаганди міськкому КПУ, голова міськвиконкому, його заступники або керівник відділу культури), почесні представники (почесні громадяни міста, ветерани війни та праці, керівники міських підприємств) та спеціалісти (архітектори, митці, історики). Після прийняття рішення виконкомом, про

умови конкурсу та строк подачі робіт оголошувалось у місцевій пресі. По завершенню прийому проектів, найкращі роботи публікувались в пресі або виставлялись на загальний огляд у приміщенні міського палацу культури чи концертного залу. Наступним кроком журі обирало кращий ескіз для затвердження міськрадою чи навпаки приймало рішення щодо продовження строків конкурсу. У фіналі ескіз, рекомендований журі як найкращий, виносився на затвердження виконкому або чергової сесії міськради та приймався у якості нового герба міста.

Унаслідок загальної малої обізнаності з геральдики, недоліками такого підходу стало винесення проблеми створення герба на розгляд не стільки фахівців, як громадськості міста загалом. При цьому й основною частиною журі зазвичай були не фахівці, а міські керівники і господарники. Розглянемо, як на практиці проходив процес створення та затвердження герба на прикладі міста Нової Каховки, районного центру Херсонської області.

Нова Каховка – одне з наймолодших міст України, районний центр Херсонської області; статус та офіційну назву місто отримало у 1952 р. за наказом Президії Верховної Ради УРСР. Головним фактором появи нового міста стало спорудження Каховської гідроелектростанції та, в подальшому, завдання щодо її експлуатації. Поява міського герба у Нової Каховки була пов'язана з підготовкою до ювілею 50-річчя приходу до влади більшовиків («Жовтневої революції»).

3 травня 1967 р. виконком міської ради Нової Каховки оголосив конкурс на кращі проекти герба та в'їзних знаків до міста. До складу журі ввійшли голова міськвиконкому (він же – голова журі), його заступник та завідуючі відділами культури і промисловості; перший секретар міськкому КПУ, завідуючий відділом пропаганди та агітації, директори Каховської ГЕС та хлібокомбінату, секретар парторганізації радгоспу «Таврія», головний інженер тресту «Каховсільбуд», головний архітектор міста, доцент архітектури, художник – всього 15 осіб. 11 липня журі конкурсу розглянуло отримані результати, обравши кращий варіант проекту в'їзного знаку (його планувалося

поставити перед в'їздом на греблю Каховської ГЕС); строк же конкурсу на створення герба було продовжено до 1 серпня – і 19 липня виконком затвердивши висновки журі, ухвалив відповідне рішення. 8 серпня виконком змінив склад журі, вивівши з нього Ю. Равича, головного архітектора міста, оскільки він був автором одного з конкурсних проектів. 6 вересня виконком затвердив обраний членами журі проект, як офіційний герб Нової Каховки [33, арк. 18; 34, арк. 20-зв., 33-зв., 38-зв., 43-зв.].

Герб Нової Каховки являв собою: щит розділений зліва підвищеним скошенням вліво (геральдично), у верхньому помаранчевому полі будьонівка з червоною зіркою на ній, у нижньому синьому – гребля Каховської ГЕС та два хвилястих пояси під нею. Будьонівка мала позначати історію краю – місто було збудоване поруч з Каховським плацдармом 1921 р., фігура греблі вказувала на причину виникнення міста та його основне підприємство, а дві хвилі символізували води Дніпра та Каховського водосховища («Каховського моря»). Кольори за описом не мали конкретного тлумачення, проте помаранчевий названий кольором вранішньої зорі (що може вказувати на закладений символізм молодості міста) [33, арк. 93].

На жаль, нам не вдалось знайти оригінальне зображення прийнятого у 1967 р. герба Нової Каховки. Зображення, реконструйоване нами на основі офіційного опису, мало являти доволі лаконічний знак, не перевантажений деталями, що загалом відповідав правилам геральдики – спірним є лише використання помаранчевого кольору та зазначені в описі, невідповідні до класичних, пропорції гербового щита. Менше ніж через рік, 26 червня 1968 р., герб Нової Каховки був частково змінений та перезатверджений. Зміни відбулись в бік ускладнення композиції і збільшення кількості елементів: до будьонівки додано шаблю, а до греблі – шестерню та гроно винограду (див. Додаток Б.3.5).

Процес стихійного герботворення у південному регіоні відбувався відповідно до інших регіонів України. Його найбільш активний період припадає на 1967 – 1971 рр., протягом яких сумарно було створено герби 11

міст регіону, з них для 7 міст у 1967 р. Далі процес призупиняється і поновлюється вже з другої половини 1970-х рр., при цьому він перестає бути масовим – не більше двох міст на рік затверджують свої нові герби. Загалом, з 1976 по 1991 рр. радянські герби з'явилися ще у 14 південноукраїнських міст. Схожі тенденції характерні для УРСР загалом: найбільш активний процес герботворення припадав на 1967 – 1972 рр., починаючи з 1970-х рр. процес пішов на спад, герби почали створювати переважно до ювілейних дат, пов'язаних з історією міста [398, с. 135-136].

Найбільш результативним для міського герботворення у регіоні дослідження став 1967 р., який пройшов під знаком підготовки та святкування 50-річного ювілею встановлення влади більшовиків («Жовтневої революції»). Протягом 1967 р. сім міст регіону прийняли свої нові герби: Ізмаїл (16 серпня), Нова Каховка (6 вересня), Запоріжжя (5 жовтня), Одеса (19 жовтня), Херсон (31 жовтня), Ялта (12 грудня) та Феодосія (14 грудня). Прикметно, що три обласних центри затвердили свої герби протягом жовтня, тобто буквально перед самим святкуванням ювілею. Зупинимось на цій групі гербів детальніше (окрім Нової Каховки, герб якої було розглянуто вище).

Новий герб Ізмаїлу (автор – Ф.Л. Константінов), затверджений 16 серпня 1967 р. [284; 344, арк. 273], попри цілком нове наповнення, композиційно був схожим до герба 1826 р. – зберігався поділ навкіс (проте не геральдично вправо, як в історичному гербі, а вліво) та кольори полів; гербові фігури використовувались цілком інші. Герб представляв собою щит розсічений навкіс вліво, у верхньому лівому червоному полі золоті серп і молот, у нижньому правому синьому полі золота фігура пам'ятника російському генералісимуму Олександрову Суворову в Ізмаїлі. Щит завершується зверху у вигляді фортечних зубців, знизу – подібно до двозубого якоря. Серп і молот позначали приналежність міста до СРСР, фігура пам'ятника та фортечні зубці мали вказувати на минуле міста, як потужної фортеці, взятої російськими військами під орудою О. Суворова, що призвело до остаточного вигнання турок з Буджаку; якір же мав позначати специфіку міста, як важливого морського

порту та центру Дунайського пароплавства. Історичні кольори у гербі було збережено з тієї причини, що вони співпадали з колористикою прапора УРСР. У результаті радянський міський знак спирався на переосмислення ідей закладених ще у герб 1826 р. – про місто, приєднане збройною силою, яке має важливе значення у морських комунікаціях. У нових умовах ці ідеї було передано способом, загалом характерним для подальшого радянського герботворення – внесення до герба фігур конкретних історичних пам'яток та пам'ятників, а також використання державної або республіканської символіки на позначення приналежності міста. При цьому, попри достатню лаконічність, знак не можна вважати цілком відповідним правилам геральдики.

Прийнятий у 1967 р. герб Запоріжжя (автор – В. Старожук) мав повністю нове символічне наповнення та графічне вираження. Композиційно герб був оформлений як плакат (і в такій якості він справді мав би естетичний вигляд). Знак мав форму фігурного геральдичного щита з вирізами (сторони верхньої чверті щита мали ввігнуті всередину боки); у срібній главі покладені срібні ж фігури – бунчук, шабля і бандура; основне поле щита розсічене у співвідношенні 2:1 на червоне і синє (кольори прапора УРСР) та містить чорну шестерню, частину якої складає ківш, з якого ллється метал та обрис Дніпрогесу всередині, композицію супроводжує напис «Запоріжжя». Фігури глави мали позначати козацьке минуле краю, а основного поля – машинобудування, металургію та енергетичну міць Запоріжжя [11, арк. 215-216].

Загалом прийнятий герб не витримував критики щодо структури, розташування фігур та використання кольорів, порушуючи основні правила геральдики. Важко погодитись з думкою Я. Іщенко, що радянський герб Запоріжжя має певний віддалений зв'язок з історичним гербом [344, арк. 108-109]. Офіційно прийнятий знак не виявляв жодних рис схожості – ні структурних, ні концептуальних, що могли б пов'язувати його з гербом Олександрівська 1811 р.

Прикладом дійсного поєднання історичних традицій та нових радянських символів став герб Одеси (автор – Ю. Горюнов), прийнятий у 1967 р. [283; 287].

Він являв собою пересічений щит, у верхньому золотому полі якого срібна фігура броненосця «Потьомкін» з червоним прапором та Золота Зірка Героя, у нижньому червоному полі – срібний якір-кішка. Фактично нижнє поле щита демонструвало історичний символ міста, а верхнє – вказувало на його місце у радянській історії. Одеса стала першим містом-героєм України, до герба якого була внесена ця висока відзнака, хоча практичне виконання виявилось невдалим – нанесення золотої зірки у золоте поле зробило її малопомітною та порушувало правила геральдики. Оригінальний опис герба був складений як для значка – з зазначенням матеріалів для виготовлення фігур та нанесення емалей, а також поділом щита планкою, яка була не фігурою, а саме лінією поділу [283]; вигляд герба був відповідним. Вочевидь, основою для створення знаку Ю. Горюнов взяв зображення історичного герба Одеси на мості Коцебу (споруджений над Карантинною балкою у 1891 р.). Окрім фігур верхньої половини, він має ідентичний вигляд та пропорції сторін щита, які в даного зображення були дещо відмінні від класичних (висота непропорційно більша за ширину). Автор лише замінив фігуру двоголового павлівського орла на броненосець «Потьомкін» та Зірку Героя (див. Додаток Б.3.4).

Радянський герб Одеси 1967 р. проіснував без змін до 1992 р. Не будучи шаблонним знаком, виконаним у кольорах прапору УРСР, він мав ряд неточностей в оформленні та суттєву помилку у символіці; його верхнє поле, що містило у золотому полі срібний броненосець «Потьомкін» та Золоту Зірку, порушувало одразу два існуючих правила геральдики – одне з основних (неприпустимо накладати метал на метал) та одне з додаткових (у класичній геральдиці найбільш прийнятним вважається не вносити нагороди до поля герба, а розташовувати їх серед інших елементів позащитового оточення). Символіка вміщеної у верхнє поле фігури броненосця «Потьомкін» позначала не стільки важливу подію в історії міста, скільки історичний міф, який навколо неї склався – значною мірою завдяки фільму Сергія Ейзенштейна «Броненосець Потьомкін». Повстання на броненосці майже не вплинуло на події революції 1905 – 1907 рр. в Одесі і є сумнівним символом для «відображення

революційних традицій» міста. Загалом, перебування цієї фігури у гербі було історично невиправданим.

Прикметно, що автор герба міста Одеси – Ю. Горюнов – розробив проект можливого герба і для Одеської області (1968 р.), який включав у себе зображення прапора УРСР, стрічки ордену Леніна та срібні фігури колоса і шестерні у синьому полі. Непрямо це підтверджує поінформованість місцевого партійно-радянського керівництва щодо розробки «Положення про герби міст, областей» (у якому йшлося також про створення гербів областей) та початком процесу міського герботворення в УРСР. Сам згаданий герб області не був прийнятий і залишився лише у якості ескізу (зберігається в Одеському історико-краєзнавчому музеї) [66].

31 жовтня 1967 р. прийняв свій герб наступний південний обласний центр – Херсон (автор – Ю. Тарасов) [28, арк. 40, 81–83]. Герб являв собою: червоне поле пересічене півколом фігурою шестерні, яка разом з якорем утворює синє коло, обидві фігури облямовані золотом, у середині кола – срібний трищогловий вітрильник; зменшену главу щита утворює український орнамент. Тематично знак відображав переважно господарське значення міста – вітрильник вказував на зародження та розвиток суднобудування у місті, якір позначав важливе значення порту, а шестерня – загальний розвиток промисловості; кольори полів вказували на прапор УРСР. Цікавим елементом герба став орнамент, зображений у зменшеній главі щита – єдиний відомий приклад застосування орнаменту в радянських гербах міст Південної України. Попри те, що знак справді має достатньо лаконічний вигляд, його не можна вважати цілком відповідним правилам геральдики. Зауваження стосується в першу чергу використання фігур – шестерні та якоря, які одного кольору з нижнім полем щита і виділяються на ньому лише через золоту облямівку; також спірним є використання кольорів прапора республіки.

Останніми у 1967 р. прийняли свої герби Ялта та Феодосія [278; 288; 344, арк. 367, 383]. Обидва знаки представляли поєднання історичної та нової символіки. У гербі Ялти (автор – О. Мілашевич) таким чином поєдналися

зображення гілок лавра та винограду (з герба 1844 р.) з сонцем, що сходить над синіми хвилями; у гербі Феодосії (автор – С. Малишев) – фігуру башти доповнили сонце над хвилями, якір та гроно винограду. Також герб Ялти мав непропорційної форми золоту облямівку основного поля, верхня, ширша частина якої вміщувала з'єднані червону зірку, серп і молот. У зображенні ялтинського герба на сувенірних значках, золота облямівка була відсутня, а червона зірка, серп і молот перетворювались на клейнод (нашоломник) герба. Зображення сонця, що сходить над морськими хвилями, присутнє у гербах обох міст і фактично позначало рекреаційний характер кримського узбережжя, виділяючи його як окремий рекреаційний район (надалі зустрічатиметься і в радянських гербах інших кримських міст, розташованих на узбережжі Чорного моря – окрім Севастополя).

До кінця 1971 р. свої герби прийняли також Нова Каховка (26 червня 1968 р.), Севастополь (12 лютого 1969 р.), Каховка (7 жовтня 1970 р.) та два південних обласних центри – Миколаїв (2 березня 1969 р.) і Сімферополь (21 вересня 1971 р.). Для них також було характерно використання господарської, особливо промислової, та військової тематики; часткове використання історичних символів та пам'ятників. Герби з цієї групи, окрім Севастополя, використовували у якості основних кольори прапора УРСР (у різних пропорціях).

Герб Каховки вийшов подібним до герба Нової Каховки і за кольорами, і за фігурами (також будьонівка, шабля, шестерня). Тематично він відображав ті ж само ідеї – пам'ять про бої на Каховському плацдармі та розвиток господарства за радянської влади; промисловість відображали шестерня та спалах електрозварки, сільського господарства – колос, намагаючись таким чином у міському гербі просувати ідею єдності робітників та селян [27, арк. 201–202; 296, с. 3].

Герб Миколаєва, затверджений 2 березня 1969 р., містив у червоному полі з синьою основою фігури срібного вітрильника та шестерні; у главі щита вміщено золоті серп і молот, що разом з колористикою робило гербовий щит

максимально подібним до прапора республіки. Символіка герба вказувала на суднобудування, як основу промисловості міста та історії його існування. Фігура корабля (вітрильника) поєднувала новий герб з історичним (1883 р.). При цьому суттєвою та характерною відмінністю радянського герба від історичного слугував характер самої фігури: у гербі 1883 р. корабель – узагальнений образ, стилізована галера на веслах, у гербі 1967 р. – вітрильник, що окрім суднобудування взагалі позначав також перший корабель, збудований на миколаївській верфі (фрегат «Святий Миколай», спущений на воду у 1790 р.).

Знак, затверджений для Сімферополя (21 вересня 1971 р.), символічно спирався на проект Г. Потьомкіна (бджоли) та радянську символіку (кольори прапора УРСР, серп і молот); загалом композиція мала достатньо невиразний вигляд. Герб являв собою у синьому полі п'ять золотих бджіл, які оточували червоне коло в центрі щита (з золотою датою заснування міста всередині); червона глава щита обтяжена золотими серпом і молотом. Коло у центрі щита, оточене бджолами мало вказувати на місто, як обласний центр квітучого краю (коло з бджолами композиційно утворювали квітку), самі бджоли позначали історію міста та його назву (зв'язок з проектом Г. Потьомкіна) [344, арк. 346].

Серед гербів південного регіону, створених протягом 1968–1971 рр. особливо виділявся герб Севастополя, затверджений 12 лютого 1969 р. [317, с. 1]. Він являв собою щит, розсічений геральдично навкіс вправо, у верхньому срібному полі золота Зірка Героя з червоною колодкою, у нижній синій – срібна фігура пам'ятника затопленим кораблям у Севастополі; у нижньому лівому куті через лінію поділу покладено золоту лаврову гілку. Даний знак був цілковитим новотвором: не спираючись на історичний герб міста він не використовував також і кольорів прапора УРСР. Застосоване у ньому поєднання білого та синього мало позначати муроване («білокам'яне») місто над морем [314, с. 1]; але така колористика також посилається до прапора ВМФ СРСР, що певно мало свідчити про окремішність міста в устрої республіки, як головної бази Чорноморського флоту. Символіка гербових фігур вказувала на події двох

оборон Севастополя: пам'ятник затопленим кораблям позначав оборону міста під час Східної (Кримської) війни у 1854–1855 рр., медаль Золота Зірка – оборону під час Другої світової у 1941–1942 рр., лаврова гілка, яка накладається на обидва поля щита підкреслює славу військової історії міста. Попри лаконічність композиції та виразність закладених у знак ідей, він не порушував правила геральдики (внесення нагороди до гербового щита, накладення металу на метал) та повністю ігнорував історичну символіку міста.

Загальне посилення політичної реакції на початку 1970-х рр. позначилось також на історичних дослідженнях та герботворенні – створення міських гербів поступово призупиняється по всій Україні. Не могла сприяти процесам герботворення і неpubлічна позиція В. Щербицького, висловлена ним у виступі на засіданні Політбюро ЦК КПРС 30 березня 1972 р., у якій він прирівняв створення міських гербів до проявів націоналізму [115, с. 367].

Загалом, міське герботворення в Україні поновлюється лише з другої половини 1970-х років. У південноукраїнських областях, починаючи з цього часу і до остаточного здобуття Україною незалежності, свої герби прийняли 14 міст регіону. Тематично вони мало відрізнялись від знаків, створених на першому етапі реального герботворення. Проте, у деяких випадках (Саки, Вилкове, Алупка, Рені) відбувається відхід від обов'язковості застосовувати червоно-синю колористику (кольори прапору УРСР); з наведених міст, Саки прийняли свій герб ще у період брежнєвського «застою», герби ж інших трьох міст були затверджені вже наприкінці «перебудови», фактично незадовго до розпаду СРСР.

Разом з тим, у герботворенні 1970-х – 1980-х років виникає нова тенденція. Поруч з офіційно затвердженими міськими гербами, у цей же час низка міст починає використовувати *гербоїди* – знаки, подібні до герба, але створені спеціально для наочної агітації та як сувенірні значки. У регіоні найбільшого поширення ця тенденція отримала у Кримській області (див. Додаток Б.3.7). На відміну від офіційних гербів, гербоїди не мали затвердження міською радою або її виконкомом, а використовувались з санкції міських комітетів КПУ. При

цьому, на практиці, гербоїдами могли користуватись як міста з затвердженими гербами (наприклад Сімферополь, Севастополь, Феодосія, Ялта та ін.), так і без них (Алушта, Старий Крим, Керч та ін.). На особливостях герботворення у Кримській області вважаємо доречним зупинитись детальніше і окремо від інших областей регіону (див. Додаток Б.3.8).

Першим після значної часової перерви від створення герба області – Сімферополя (1971 р.) – затверджує свій герб кримське місто Саки (1976 р.). Цей знак мав у червоному полі золоті фігури сонця, чаші Асклепія зі змією, виноградної лози з листям та срібно-синьої реторти. Символіка знаку позначала курортний характер міста, розвинутість виноградарства краю та Сакський хімічний комбінат, як одне з перших хімічних виробництв Криму. Сонце у верхній частині щита вказувало, що місто є одним найсонячніших у країні (262 сонячних дні на рік). Саки демонструють єдиний приклад використання промислової символіки у радянській геральдиці міст цієї області; при цьому знак не використовував колористику прапора республіки.

Проте загалом протягом 1970-х років процес створення власне офіційних міських гербів у Кримській області призупиняється; натомість поширюється практика створення гербоїдів, які виконували деякі функції радянських гербів у сфері наочної пропаганди. Саме такі знаки протягом 1970-х–1980-х років створили та використовували низка міст Кримської області – Алушта, Бахчисарай, Джанкой, Євпаторія, Керч, Красноперекіпськ, Севастополь, Сімферополь, Старий Крим, Феодосія та Ялта. Більшість з них (за виключенням Красноперекіпська та одного з варіантів значка Керчі), характеризуються певною системністю композиції. Об'єднуючою рисою цих значків слугують золоті фігури бджоли на стільнику в окремому зеленому полі (єдине виключення – знак Сімферополя, в якому золота бджола вміщена на іншій золотій фігурі – у вушці ключа). Можна припустити, що фігура бджоли у кримських гербоїдах походить з радянського герба обласного центру, Сімферополя (1971 р.); і тому на інших гербоїдах бджола виступає як об'єднуючий елемент, прямо вказуючи на приналежність міст до Кримської

області, виступаючи тут її символом. Композиційно цей елемент розташовувався у кількох варіантах, переважно займаючи геральдично найбільш почесне місце – у верхній правій частині щита (наприклад для гербоїдів Бахчисарая, Керчі, Севастополя, Феодосії – у першій чверті або у першій половині верхнього поля, якщо у пересіченому щиті нижнє поле не було розсіченим). Символіка інших фігур, використаних у гербоїдах цієї групи носила доволі строкате походження. У знаках Євпаторії та Керчі було використано фігури історичних гербів, знак Севастополя спирався на офіційний радянський герб міста 1969 р.; решта гербоїдів прямо не спиралась на історичні або радянські герби, хоча і демонстрували спроби символічно відобразити власні міста (див. Додаток Б.3.7).

Цікавим прикладом останнього можна назвати гербоїд Бахчисарая. Він являв собою чотиридільний щит, у першій чверті якого розміщена золота бджола на стільнику, у другій – сонце, у третій – переплетені три змії, у четвертій – троянда. Якщо не торкатись обов'язкової фігури бджоли, то решта фігур символічно позначали: рекреаційний характер міста (сонце), одну з легенд про його заснування (три змії [442, с. 61-64]), а також буквальне значення назви міста – «сад-палац» (троянда); остання фігура також була натяком на знаменитий «Фонтан сліз» Ханського палацу Бахчисарая.

Показовий приклад використання у наочній агітації і пропаганді гербоїда поруч з офіційним гербом являє собою радянська геральдика Феодосії. Окрім прийнятого у 1967 р. герба, у 1970-х роках місто користувалось також гербоїдом, активно тиражованим на сувенірних значках. Він являв собою чотиридільний щит, у першому зеленому полі бджола на стільнику, у другому срібному – палітра та пензлі, у третьому, синьому – гроно винограду з листком, у четвертому, червоному – сонце; усі фігури золоті. Над щитом напис російською «Феодосия». Бджола присутня тут як об'єднуючий елемент для кримських гербоїдів, палітра та пензлі – вказує на художника І. Айвазовського, малою Батьківщиною якого була Феодосія; виноград та сонце підкреслювали багатство природи та рекреаційний характер краю.

Прикметно, що вже у 1980-х роках сам факт використання кримськими містами одночасно гербів та гербоїдів виглядав як непорозуміння. Так, радянська дослідниця В. Румянцева оглядаючи у своїй брошурі «Історія, карбована у гербах» тогочасні геральдичні процеси, згадуючи приклад Феодосії, констатує, що місто має два герби (розуміємо, що малися на увазі знак 1967 р. та гербоїд 1970-х років). Не знаючи, який з них є офіційним, дослідниця першим, більш поширеним, називає гербоїд; а герб міста, що дійсно отримав затвердження, описує за зображенням на ювілейній пам'ятній медалі 1971 р., вочевидь вважаючи його вторинним знаком [479, с. 45].

Офіційне герботворення поновлюється у Криму лише наприкінці 1980-х років. У 1987 р. свій знак приймає Судак (автор – В. Шевченко). Він являє собою складну емблематичну композицію, основними елементами якої є розтяте сонце з розміщеними у ньому виникаючими гроном винограду та чашею Асклепія; під фігурою сонця зображено силует скелястого узбережжя Чорного моря з середньовічною генуезькою фортецею на ньому. Верхня частина гербового щита стилізована під зображення вежі Консульського замку (цитадель Судацької фортеці), основа завершена у формі чайки, що розкинула крила. Чаша Асклепія символізує рекреаційний характер міста, гроно винограду – розвинуте виноробство, фігура сонця, до якої вони вписані, вказує на поєднання основних сфер життя курортного міста. Обриси фортеці під основною композицією позначають історію міста та його найбільш відому архітектурну пам'ятку та туристичний об'єкт – середньовічну генуезьку фортецю XIV – XV ст., яка була одним з основних опорних пунктів генуезької Великої Газарії і зберіглась найкраще з усіх фортець, споруджених генуезцями у Криму. Чайка, яка розміщена в основі знаку, мала означати життєлюбство та довголіття. У підсумку, затверджений знак, створений з порушенням правил геральдики та перевантажений елементами, не витримує перевірки формалізацією та вважатись гербом не може.

Протягом 1988 р. знаки своїх міст затвердили Алушка (травень) та Бахчисарай (лютий). Символіка обох знаків також спиралась на спробу

відобразити у них найбільш відомі архітектурні пам'ятки обох цих міст. Для Алупки таким об'єктом є Воронцовський палац, колишня резиденція новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова, збудована протягом 1828 – 1848 рр. Силует його брами у даному знаку виконує роль основного поля щита, решту композиції складає золоте сонце, з покладеним на нього зеленим паростком, що сходить над синіми хвилями на фоні гори Ай-Петрі [344, арк. 223]. Вміщення у гербі фігури сонця вказувало на рекреаційний характер міста, чим Алупка, яка географічно знаходиться на південному березі Криму, продовжувала тенденцію, вже характерну для інших курортних міст області. Зелений паросток символізував здоров'я та кліматолікування. Для Бахчисараю центральними фігурами міського знаку виступали елементи «Фонтану сліз», а саме його верхня чаша з двома трояндами, з Ханського палацу у Бахчисараї. Широко відомий спочатку у Російській імперії, а згодом в СРСР завдяки поезії О. Пушкіна, Бахчисарайський фонтан виступав пізнаваним символом міста. Іншими фігурами міського знаку стали: силует гори Чуфут-Кале над чашею фонтану, червоно-золоте яблуко (символ харчової промисловості міста) та червона стилізована фігура вапняно-цементної печі з трьома язиками полум'я (на позначення глибокого історичного коріння будівельної індустрії міста) [282, с. 2]. Попри близькість оформлення до класичних правил геральдики, знак Бахчисараю містить суттєві недоліки; його офіційні графічне вираження та опис не повністю співпадають між собою, зображення неможливо точно відтворити за описом, а символічне наповнення є дещо перевантаженим.

У Запорізькій області герботворення поновлюється наприкінці 1970-х років, набуваючи «ювілейного» характеру. У 1978 р., до 35-ї річниці звільнення міста від німецьких загарбників (та у рік прийняття нової конституції УРСР) було затверджено герб Мелітополя. У 1983 р., до 200-ліття заснування міста свій герб приймає Токмак; у 1984 р., з такої ж причини (200-літній ювілей від року заснування) – Василівка.

Перші спроби створити новий герб Мелітополя з'являються ще на початку радянського стихійного герботворення в Україні. У вересні 1966 р. міська газета «Серп і молот», від імені виконкому міської ради та міського партійного комітету, оголосила «конкурс на кращий ескіз герба – емблеми міста і також на пам'ятні сувеніри». Створення герба приурочене до 50-річчя Жовтневої революції і 125-річного ювілею міста, що мало святкуватись у лютому 1967 р. У газетній статті були також названі висунуті до майбутнього герба умови – він має відображати як історію міста, так і його радянську сучасність: «місто Мелітополь має багаті бойові та революційні традиції. А головне – це місто-трудівник, місто високорозвинутого машинобудування, легкої і харчової промисловості, місто садів і виноградників». Встановлювались також премії для трьох найкращих ескізів (150, 100 і 50 карбованців) та строк конкурсу до 1 грудня – тобто на 2,5 місяці [313, с. 1]. По завершенні конкурсу, надіслані ескізи були виставлені у міському Будинку культури імені Т. Шевченка, для огляду. Планувалось, що майбутній герб буде розміщений на пам'ятнику на честь ювілею міста [292, с. 1]. Проте переможець цього конкурсу – знак у вигляді зображення черешень та зубчатого колеса, що мало б символізувати розвиток машинобудування та садівництва – не отримав офіційного затвердження.

Затверджений міською владою герб у Мелітополя з'являється лише у 1978 р. [431, с. 9]. Він представляв собою поле розсічене у співвідношенні 2:1 на червоне та синє, на якому покладені золоті колос і півшестерня разом з синім трикутником. У золотій главі щита – назва міста. Основне поле знаку за колористикою (прапора УРСР) та пропорціями відповідало гербу обласного центра – Запоріжжя. Трикутний знак у гербі був взятий з емблеми Моторного заводу, одного з основних промислових виробництв міста; колос та шестерня мали позначати розвиток промисловості та сільського господарства. Вибір фігури колоса для міста був явно невдалим. Основні успіхи Мелітополя у сільському господарстві, від початку ХХ ст. і надалі за радянської влади, були пов'язані не з зерновими культурами, а з садівництвом (мелітопольська

черешня, а також селекція нових сортів фруктів). Фактично, колос та шестерня, як основні фігури герба не стільки позначали саме місто, як відображали ідеологію Радянського Союзу та УРСР, як його складової – держави робітників та селян, замінюючи серп і молот тотожними за значенням фігурами.

Загальна невиразність створеного знаку стала причиною нової спроби створити герб міста, цього разу до святкування 225-річного ювілею міста, у 1984 р. У даному проєкті було зображено зелене стилізоване дерево та чорна півшестерня, при цьому кольори полів знаку мали залишитись червоним та синім [83; 431]. Попри кращу символічну наповненість та розташування фігур, колористика знаку мала б суперечити основним правилам геральдики. Проєкт офіційно прийнятий не був, проте саме його рельєфне зображення було вміщено на стелі, зведеній до святкування ювілею. Герб 1978 р. залишився мало відомим та слабо використовувався у житті міста.

Наступним містом області свій герб прийняв Токмак. У січні 1983 р. міська влада оголошує конкурс на створення герба, пов'язаний із загальною підготовкою до святкування ювілею заснування міста. Його умови були опубліковані у місцевій газеті під рубрикою «Назустріч 200-річчю Токмака». За ними «герб міста повинен бути зображений у вигляді давньоруського щита, йому надається символічне значення, що висловлювало б історичні й сучасні традиції та характерні риси Токмака»; встановлювались також орієнтовні розміри конкурсних ескізів, строк завершення (до 20 лютого) та винагорода для переможця – туристична поїздка містами Радянського Союзу [336, с. 1]. Отримані проєкти на окремому засіданні розглянув виконком міської ради. У якості найкращого було обрано проєкт міського архітектора А. Іванова, який і рекомендували до затвердження на сесії міської ради [13, арк. 8, 51].

Вважається, що місцевість навколо Токмака відома ще з Повісті минулих літ, як місце перемоги князя Володимира Мономаха над половцями у битві на р. Сутені у 1103 р. Історія самого міста починається від 1783 р., коли селянами-переселенцями з Полтавщини на березі р. Токмак було засноване однойменне село. У 1861 р. поселення було переведено до розряду містечок, а з 1938 р. –

отримало статус міста. Стрімкий розвиток Токмака після завершення Другої світової війни пов'язувався передусім з відновленням та розбудовою промислових підприємств, найбільшим з яких був дизелебудівний завод ім. Кірова (виробництво двигунів) [409, с. 642-643, 654-655].

Герб Токмака був затверджений 24 березня 1983 р., та являв собою: щит розсічений на червоне та синє, на лінії перетину покладені чорна шестерня, срібно-золотий колінвал та червона троянда із зеленим листям; глава щита пересічена, у верхній, золотій частині покладені золоті ж два давньоруські мечі та шолом, у нижній бордовій – назва міста червоними літерами: «Токмак». Даний знак повторював структуру герба обласного центра (Запоріжжя) – верхня частина (глава щита) позначала минуле, основне поле – сучасність міста і краю. Давньоруські мечі та шолом вказували на битву на р. Сутень (тобто сучасна р. Молочна). Колінвал та троянда мали означати розвиток промисловості та загальне процвітання міста за радянської влади (що підкреслювалось кольорами основного поля – червоним і синім, відповідно до колористики прапору УРСР) [12, арк. 123 – 124; 324, с. 2].

Проте, міський знак був створений із порушеннями основних правил геральдики. Він використовує фантазійну «давньоруську» форму щита, наслідуючи при цьому герб обласного центру (Запоріжжя), що мало додатково вказувати на територіальну приналежність міста. Глава щита та фігури у ній виконані одним і тим же металом (золотом), що робило фігури невидимими (знов таки наслідування – з єдиною відмінністю, що у гербі облцентру було обрано інший метал). Внесення назви міста до поля герба загалом є недоцільним, а у даному випадку ще й подвійним порушенням правил: назву нанесено кольором на колір і з використанням негеральдичної барви (червоним на бордовому).

Останнім у Запорізькій області було затверджено герб Василівки, що також розроблявся у зв'язку зі святкуванням 200-літнього ювілею. Василівка була заснована 1784 р., як село генерал-майора Василя Павловича Попова і назву отримала від імені свого власника. В. Попов, будучи одним з найближчих

службовців князя Г. Потьомкіна (тривалий час був при ньому чиновником з особливих доручень) після анексії Кримського ханства у нагороду за службу отримав значні земельні володіння у Південній Україні, центром яких стала новозаснована Василівка. З 1831 р. село отримало статус містечка, з 1957 р. – міста. Від кінця XIX ст. у місті залишилась найприкметніша історико-архітектурна пам'ятка Василівки – збудована протягом 1889 – 1894 рр. у стилі неоготики поміщицька садиба роду Попових. Після конфіскації маєтку, тривалий час його будівлі залишались занедбанними. Значна частина комплексу (у тому числі головний будинок) була розібрана на новобудови у 1930-х роках, а інтерес до збереження садиби, як архітектурного комплексу, з'явився лише наприкінці 1980-х років [409, с. 178–179].

Герб Василівки, затверджений 12 жовтня 1984 р. (автор – міський архітектор Ф. Митрога) мав наступний вигляд: у червоному полі з синьою основою золотий колос у стовп, обрамлений знизу золотою же головкою гайкового ключа, в основі губок якого синя хвиля; золота глава щита звершена зверху фортечними зубцями [344, арк. 239].

Символіка прийнятого герба виявилась досить невиразною. Застосовані фігури мали вказувати на розвиток промисловості та сільського господарства, тобто на сучасність міста і краю. Головка гайкового ключа у гербі є емблемою автотракторних ремонтних майстерень міста, яка разом з колосом «символізує єдинство робочого класу і колхозного крест'янства». Фактично вони не стільки характеризують місто, як показують його приналежність «державі робітників і селян», що підкреслюється застосованою для основного простору щита колористикою прапору УРСР (червоний та синій). Верхня частина знаку із завершенням зверху у вигляді фортечних зубців визначала основну архітектурну історичну пам'ятку міста – замок Попова.

В Одеській області тенденції міського герботворення продовжувались за заданим на попередньому етапі напрямом. У геральдиці міст області набули свого вираження тематика історико-культурної спадщини, природи та зв'язок області з морем. При цьому у гербах спостерігалась повна відсутність

промислової символіки. У цьому геральдика міст Одеської та Кримської областей становили тематичну близькість.

Протягом 1980 – 1991 рр. рішення про затвердження своїх гербів прийняли 5 міст області – Білгород-Дністровський (1980 р.), Вилково (1987 р.), Болград (1989 р.), Арциз (1991 р.) і Рені (1991 р.). Так само, як і знаки кримських міст цього періоду, вони демонстрували меншу заідеологізованість символіки у порівнянні з початковим етапом радянського герботворення у регіоні (1967 – 1971 рр.).

Міське герботворення в області поновлюється у 1980 р., коли свій герб затвердив Білгород-Дністровський: у червоному полі срібна фортеця, у синій основі золотий якір. Цей герб характеризувався лаконічністю та промовистістю (біла фортеця – Білгород), при збереженні «ідеологічно вірних» кольорів (прапору республіки), як основних. Важливо підкреслити, що фігура фортеці у гербі несиметрична, що створює ефект реалістичності. У такий спосіб вона відрізняється від ближчої до прийнятої у класичній геральдиці абстрактної стилізації зображень, присутньої, зокрема, й у румунських гербах міста 1922 та 1930 рр. Середньовічна фортеця Білгород-Дністровського є важливою і найвідомішою пам'яткою архітектури та історії міста, яка чітко виділяє і характеризує його з-поміж інших міст регіону. Факт присутності у гербі в якості основної фігури срібної фортеці у даному випадку доцільно сприймати не стільки як спадковість традиції від румунської геральдики, а скоріше як прояв реалістичного підходу до зображень у радянських гербах через представлення найвідомішої архітектурної пам'ятки міста.

Розробка міського герба Вилкового розпочалась у 1985 р. Його розробкою займався художник Одеського художньо-виробничого комбінату В. Вершинін. Підготовлені автором проекти міської емблеми та нагрудного знаку у 1986 р. були затверджені художньою радою комбінату, а у листопаді 1987 р. прийняті виконкомом Вилківської міської ради у якості герба міста [243, арк. 1–7]. Затверджений у 1987 р. міський знак Вилкового являє собою складну емблематичну композицію, характер якої не відповідав правилам побудови

герба. Для створення знаку були використані фігури човна, три риби, обрис лісу та переплетені між собою фігури люльки та шаблі. Представлена символіка мала вказувати на природно-географічні особливості розташування міста (у гирлі Дунаю) та життя в ньому (важливість рибальства та пересування по місту на човнах), також вказуючи на заснування міста козаками [344, арк. 239-240].

Наприкінці 1980-х рр. зацікавлення міськими гербами нарешті переходить з кількості у якість. На всесоюзному науковому рівні робляться спроби нарешті впорядкувати процес герботворчості. У 1987 р. при АН СРСР утворюється Координаційна комісія по створенню і пропаганді нових міських гербів, яку очолив член-кореспондент Ю. Поляков, а секретарем стала дослідниця геральдики Н. Соболева. Загалом до її складу ввійшли працівники апарату Президіуму Верховної Ради СРСР, представники Радянського Фонду культури, Міністерства культури та спеціалісти з фалеристики, художники [326, с. 37]. Такий склад обумовлював підтримку справи з боку вищих органів влади Радянського Союзу. У 1989 р., зважаючи на розмах процесу герботворення, комісію було реорганізовано у Геральдичну, проте це мало що змінило в її повноваженнях [417, с. 68]. Комісія створювалась з метою впорядкувати процес та підвести під нього наукову основу. Її члени цілком справедливо вважали, що процес створення радянської геральдики знаходиться у стадії становлення – він ніби пройшов «стихійний період», що має завершитись встановленням єдиних правил та норм (для використання кольорів, тлумачення символів, порядок розміщення фігур тощо). Проте на практиці комісія обмежилась лише рекомендаціями загального характеру стосовно правил створення та затвердження міського герба, та надавала поради стосовно використання певної літератури [492, с. 68-70]. Зважаючи на нестачу фахових геральдистів на місцях, такі заходи не могли дати якісного результату.

Герб Болграду, затверджений у 1989 р., підбором фігур та кольорами полів являв собою структурну подібність до герба Білгорода-Дністровського: хвилеподібно пересічений щит, у верхньому червоному полі золота фігура мавзолею (храму-усипальниці) генерала І. Інзова у Болграді, у нижньому

синьому – срібний човен з веслом. Фігура верхнього поля – мавзолей, або цвинтарна каплиця в ім'я святителя Митрофана, споруджений над могилою генерала Івана Микитовича Інзова – внесена до герба як основна історико-архітектурна пам'ятка міста. Хвилеподібне пересічення, разом з синім кольором нижнього поля позначало оз. Ялпуг, срібний човен з веслом – його перехід, як переселення болгар до Південної Бессарабії (що підкреслювало значення Болграду як колишнього центру болгарських колоній краю). Разом з тим, фігура човна (з людиною у ньому) присутня й у гербі самого генерала І. Інзова. Його особистий герб маловідомий, оскільки походження самого генерала досі залишається не до кінця визначеним, а дворянські роди з таким прізвищем у Російській імперії невідомі. У гербі І. Інзова було зображено човен, що пливе хвилями з фігурою людини всередині під двома шестикутними зорями; девіз – «Господь, помічник мой, не унываю». Зображення герба відомі зокрема і з мармурової дошки над могильною плитою зі згаданого вище мавзолея, а також з особистої печатки генерала, що зберігається у фондах Одеського археологічного музею [47; 432, с.233-235]. Ми вважаємо доречним припустити, що і на гербі міста зображення човна могло носити подвійний сенс – з одного боку, як наслідування елементу герба його фактичного засновника, з іншого – як символ переселення болгар до цього краю після переходу оз. Ялпуг.

На початку 1991 р. свої герби прийняли ще два міста області – Рені (березень) і Арциз (квітень). Затверджений знак Рені мав вигляд, дуже близький до відповідного правилам геральдики, проте містив ряд суттєвих недоліків. Він являв собою: щит, розсічений золотою фігурою якоря на синє та чорне, у першому, синьому, полі – срібний корабель, у другому, чорному – червоне гроно винограду з зеленим листком; у чорній главі щита, відділеною від основного поля срібною ниткою, назва міста російською та румунською мовами: «Рени» та «Reni». У гербі порушується правило застосування кольорів і металів (накладення кольору на колір), сумнівним виглядає спроба поділу щита негеральдичною фігурою (якір). Такі фігури, як правило, наносяться з певним відступом від краю щита, та на відміну від геральдичних не виконують

роль поділу внутрішнього простору герба [498]. Внесення до поля герба назви міста є недоцільним.

Вдалим прикладом герба, створеного без порушень основних правил геральдики, виступає знак Арцизу. Він являє собою у червоному полі увігнуте синє перекинute вістря, обрамоване чорно-білою ниткою, у якому стоїть срібний лелека, який тримає у піднятій лапі камінь, обабіч у червоних полях по золотій виноградній лозі, що тримаються на покладеній у пояс, виникаючий золотій же жердині; в основі – чотири ряди золотої кам'яної кладки, з датою чорним: «1816». Герб загалом відповідає правилам геральдики, лише внесення дати заснування міста до композиції видається недоцільним. Лелека у гербі відображає мир, а камінь у його лапі – пильність, золоті виноградні лози вказують на родючість земель краю та розвиток виноградарства, кам'яна кладка символізує монолітність міської громади, що складається з різних національностей, які разом проживають у місті, чорно-біла нитка – «топографічний знак залізниці» – вказує на залізницю та розвиток промисловості загалом [352, с. 5; 393, с. 25].

У Херсонській області на останньому етапі радянського герботворення не було затверджено жодного нового герба. Проте, відомі пропозиції щодо створення нових міських знаків відповідно до певної цілісної системи. Так, у червні 1991 р. в обласній газеті «Наддніпрянська правда» була опублікована стаття Бориса Шулевського [337, с. 3]. У ній, автор висував своє бачення нових гербів для чотирьох міст області, які їх ще не мали – Берислава, Цюрупинська, Скадовська та Генічеська. Пропоновані проекти спирались на принципи, які загалом просував Б. Шулевський, як герботворець: оформлення гербів у щитах єдиної форми (чотирикутні з загостренням в середині основи, тобто тип найбільш поширений у міській геральдиці Російської імперії), використання вільного поля з територіальним гербом та внесення до гербового щита назви міста. У якості територіального автор використав відкориговане зображення герба Херсону, що в його виконанні являв собою у синьому полі золотий човен зі срібним вітрилом.

Пропозиції для Берислава та Цюрупинська (перейменовані Олешки) мали спиратись на історичні герби: перший – на проект Гербового відділу Б. Кьоне 1872 р., другий – на міський герб 1893 р.; пропозиції для Скадовська та Генічеська були цілком оригінальними, але при цьому вписувались у вже існуючий контекст радянського герботворення. Так, ці два міста характеризуються як курорти, через що автор включив до обох фігуру сонця (яке візуально зображене так само, як у гербі міста Саки, Кримської області – виникаючим зверху). Конкретні ж особливості кожного вдалося передати набагато гірше. Для Генічеська були використані фігури змії, яка обвиває фонтан, що б'є з чорної основи щита. Поєднання фігур візуально подібно до жезла Асклепія – на позначення оздоровчих властивостей лікувальних грязей. Скадовськ же мали позначати фігура золотої бджоли на стільнику, що спираються на хвилястий фіолетовий пояс в основі. Хвилястий пояс позначав Чорне море, на якому розташоване місто-курорт, а бджола на стільнику пояснювалась як емблема оздоровчих закладів та «древній символ Таврії». Графічне виконання бджоли на стільнику надзвичайно близьке до відповідних фігур на кримських гербоїдах 1970-х – 1980-х років, розглянутих нами раніше. Очевидно твердження про давній символ Таврії має своє походження саме від цієї кримської практики, яку Б. Шулевський таким чином підтримав. Висунуті пропозиції не отримали подальшого розвитку.

Період радянського герботворення загалом залишив по собі кілька контраверсійних наслідків. Тривале обговорення доцільності та форм існування міської геральдики на республіканському рівні (серед науковців зокрема та у суспільстві загалом) сприяло утвердженню суспільної думки про можливість самого існування міських гербів у радянській дійсності та до реального створення нових гербів, що на Півдні України розпочалось протягом 1967 – 1971 рр. Процес від початку розвивався досить стихійно, не маючи ні затвердженої законодавчої, ні сформульованої наукової основ. На практиці це призвело до двох важливих наслідків: герби створювались без особливої системи (єдиним винятком можна вважати переважне використання у гербах

кольорів прапору УРСР) та без дотримання правил геральдики; при цьому процес герботворення повністю перейшов до компетенції міст, зникло характерне для історичної геральдики регіону (російської та румунської) затвердження гербів виключно з санкції центральної влади.

Використання синього та червоного кольорів у радянських гербах не регламентувалось офіційно, оскільки будь-які можливі норми щодо герботворення були відсутні. Можемо лише припускати, що якнайменше на початку радянського герботворення у регіоні, така колористика сприймалась як прийнятна та інтуїтивно зрозуміла норма – на позначення територіальної приналежності міста та його лояльності владі республіки. На нашу думку, такий погляд пояснюється тим, що знання про геральдику у суспільстві були недостатніми та фрагментованими; водночас державна ідеологія була спрямована на централізацію усіх процесів у суспільстві (а партійна дисципліна спиралася на т. зв. принцип демократичного централізму, який власне і цементував основи радянської системи влади), створюючи ґрунт для одноманітності символіки.

З загальної, достатньо одноманітної колористики створених знаків виділялись герби Одеси та Севастополя. Перший загалом спирався на історичний герб міста, зберігши поділ щита, кольори полів загалом та фігуру нижнього поля зокрема. В одеському гербі зміни торкнулись лише верхнього поля щита, у якому символіка Російської імперії (двоголовий «павлівський» орел) була замінена радянською (броненосець «Потьомкін» з червоним прапором та Знак Зірки Героя). Севастопольський герб, будучи цілковитим новотвором, виділявся серед інших гербів регіону використанням у якості основних кольорів білого та синього, а не червоного та синього, таким чином символічно підкреслюючи окремішність та винятковість міста у внутрішньому устрої УРСР. До прикладу, в іншій південній області, Херсонській, герб Нової Каховки затверджений спершу з колористикою, дещо відмінною від республіканського прапора (помаранчевий та синій, а не червоний та синій) менше ніж через рік (та після прийняття герба обласним центром) був

виправлений та частково перероблений у відповідності до негласної, але виробленої на практиці норми.

За тематикою нові міські знаки відображали радянську історію (революційні події початку ХХ ст., Другої світової війни), загалом історію краю, господарство регіону (з наголосом на промисловості в одних областях, і на сільське господарство та рекреацію – в інших). Наголос на розвитку промисловості був зроблений у гербах міст Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей, у кожному міському гербі яких одна з присутніх фігур – шестерня; у гербах міст Одеської та Кримської областей відобразилась тематика історії краю та його природи (а шестерні та промислова тематика повністю відсутні, за виключенням фігури реторти у гербі Сак), при цьому використовувались елементи історичних гербів або їхніх проєктів.

Після деякої перерви, спричиненої зміною влади у республіці та загальним посиленням репресивного тиску з боку державного режиму на початку 1970-х, протягом 1976–1991 рр. у південних областях України відновився процес герботворення. У цей період герби більше не створюються масово, міста затверджують їх переважно під час підготовки до ювілеїв заснування або до вшанування важливих річниць. Разом з тим, у житті міст отримують значного поширення гербоїди, що не мали офіційного затвердження взагалі, проте використовувались у наочній пропаганді. Найбільшої системності це явище отримало серед міст Кримської області.

Подальшого розвитку отримали тенденції початкового етапу стихійного герботворення (1967–1971 рр). До них належали: переважне використання колористики прапора УРСР (червоний і синій); переважання тематики промисловості у Запорізькій, Миколаївській, Херсонській областях та її відсутність у Кримській та Одеській, де основний наголос залишався на історії краю, природі та оздоровленні; та переважне нехтування правилами геральдики – застосування неісторичних (вигаданих) форм гербового щита, внесення до його поля назви міста або дати його заснування, накладення кольору на колір, чи металу на метал тощо.

Правовий статус радянських гербів за цей час не змінився. Вони так само не мали жодної законодавчої основи до існування. Через брак геральдичних знань та регулюючих органів, спроможних встановити єдині правила якості створених у цей період міських знаків переважно залишалася низькою. З іншого боку, напередодні розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності, починають проявлятися позитивні тенденції. Серед прийнятих у 1989 – 1991 рр. з'являються зразки майже повністю відповідних до правил геральдики міських знаків (Арциз, Болград), які залишаються чинними і до сьогодні. Затвердження гербів на основі історичної символіки у південноукраїнських містах починається фактично вже після проголошення незалежності України – першим прикладом цього став Очаків (герб прийнятий 26 грудня 1991 р.).

У підсумку, радянське герботворення у регіоні мало ряд характерних рис. Створені протягом радянського періоду герби не мали чіткого юридичного статусу через відсутність відповідного законодавства. Позитивною, та нехарактерною для попередньої історичної геральдики регіону, тенденцією радянського періоду стало перенесення процесу створення та затвердження герба від центральної державної влади до компетенції міської. Проте самі герби на практиці перетворились на особливий вид агітаційної продукції, для пропаганди державної ідеології. У багатьох випадках, ідейне наповнення і символічне вираження ідей у радянських гербах виявлялось одноманітним, а функції їхнього використання зводились до зображення на сувенірних значках. Найбільш яскравого вираження дана тенденція отримала у Кримській області. Її міста системно разом з офіційно затвердженими гербами користувались також гербоїдами (зовнішньо подібними до гербів значками). При цьому частина міст області маючи гербоїди (значки) взагалі не мала офіційно прийнятого герба (Алушта, Джанкой, Євпаторія, Керч, Старий Крим).

Подібність до значка підкреслювалась й іншою характерною та об'єднуючою рисою, що притаманна всім гербам радянського періоду – відсутністю позашитових елементів. Усі можливі складові вміщувались у просторі гербового щита, включно з зазначенням назви міста або дати його

заснування. Позащитовими елементами могли би бути також замінені такі вигадані модифікації гербового щита із завершенням фортечними зубцями зверху або якорем знизу, що не мають прикладів у класичній геральдиці. Коректними відповідниками цьому могли би бути мурована корона (замість фортечних зубців), або предмети покладені за щитом (якорі).

Характерною тенденцією, що простежується протягом всього періоду радянського стихійного герботворення у регіоні, стало внесення до герба міста найбільш відомої його історико-архітектурної пам'ятки. Реалізовувалось вона у два способи – через пряме внесення фігури пам'ятки або пам'ятника до гербового поля (Алупка, Бахчисарай, Білгород-Дністровський, Болград, Запоріжжя, Ізмаїл, Севастополь, Судак, Феодосія) або через надання самому щиту специфічної форми (Алупка, Василівка, Ізмаїл, Судак), що нагадуватиме її обриси.

Найбільш поширеною фігурою у гербах південноукраїнських міст (за весь радянський період) виступає шестерня (Запоріжжя, Мелітополь, Миколаїв, Нова Каховка, Первомайськ, Каховка, Токмак, Херсон), яка застосовувалась для всіх міст Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей. Загалом по регіону значного поширення набули також фігури винограду (Арциз, Рені, Саки, Судак, Феодосія, Ялта), корабля (Болград, Вилково, Миколаїв, Одеса, Рені, Херсон), якоря (Білгород, Ізмаїл, Одеса, Рені, Феодосія, Херсон) та сонця (Алупка, Саки, Судак, Феодосія, Ялта). Тварини, риби та комахи зустрічаються лише в окремих випадках.

Значна частина радянських міських знаків носила достатньо вторинну символіку, слугуючи відображенням вже існуючих символів: зовнішніх відносно міста – державних (прапор, герб) та ідеологічних (заміна серпа і молота на тотожні за сенсом колос та шестерню), або навіть інших, більш яскравих символів самого міста (історичних пам'яток чи пам'ятників). В останньому випадку мається на увазі, що герби не стільки передавали основні характеристики міста, скільки просто використовували зображення вже відомого за межами міста об'єкту. Характерними прикладами цього є знаки

Ізмаїла та Севастополя. В обох випадках до герба внесено реалістичне зображення конкретного пам'ятника – О. Суворову та затопленим кораблям відповідно. Проблема такого підходу в тому, що фігура пам'ятника може бути складним символом сама по собі (приклад Севастополя) та її неможливо точно відтворити за описом (що суперечить геральдичному принципу першості опису над зображенням). Для геральдизації (коректного зображення у гербі) фігури мають бути достатньо абстрактними для відтворення за описом; реалістичні зображення конкретних об'єктів подібного не дозволяють. Натомість, принцип внесення до герба важливих архітектурних споруд цілком припустимий, але у випадку, якщо зображення фігури буде стилізованим і придатним до відтворення у різних умовах. Хорошим прикладом цьому може слугувати герб Болграду, однією з фігур якого було зображення мавзолею І. Інзова.

У підсумку, переважна більшість гербів, створених протягом радянського періоду, не витримує критики відносно основних правил геральдики. Надмірна заідеологізованість міських гербів та стихійність процесу їх створення призвели до появи великої кількості доволі одноманітних знаків, що лише формально можуть вважатися гербами. Внаслідок цього становлення сучасної системи української міської геральдики надалі проходило через подолання негативних тенденцій радянського герботворення та повернення до витоків історичної геральдики.

РОЗДІЛ 4.

МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

4.1. Нормативно-правові, методологічні та організаційні засади сучасного міського герботворення у регіоні

Відлік сучасного періоду герботворення в Україні доцільно починати від виникнення сталої тенденції звернення при створенні міських гербів до історичної геральдики; такий напрямок розвитку сам собою вже слугував антитезою до розвитку геральдики радянської. Проявами цієї тенденції (у масштабах усієї України) стало затвердження протягом 1990 р. нових гербів Львова, Рівного, Ужгорода та деяких інших міст, що спирались на історичну геральдику, а також створення 9 липня 1990 р. у Львові Українського геральдичного товариства (УГТ) – громадської організації, що поставила за мету дослідження української геральдики та застосування фахового підходу до створення нових гербів.

У південних областях тенденція звернення до історичної міської геральдики проявилась – хронологічно – вже після проголошення незалежності України та розпаду СРСР. Першим створеним на початку 1990-х років, на основі історичного, став герб Очакова, прийнятий 26 грудня 1991 р. За його основу було взято проект, розроблений під час геральдичної реформи Гербовим відділом Б. Кьоне у 1872 р. Тому процес сучасного міського герботворення на Півдні України фактично починається невдовзі після здобуття нашою державою незалежності.

Одразу після проголошення незалежності України ще не існувало жодної законодавчої основи для існування міських гербів, як і визначених норм щодо їх створення, затвердження та використання. На початку 1990-х років міські герби не мали окресленого правового статусу, а умови їх функціонування були сформовані попередніми десятиліттями практики радянського герботворення у 1960-х–1980-х роках. Тому однією з найважливіших проблем сучасного герботворення стало питання створення геральдичного законодавства та

державних органів, що мали б регулювати дану сферу. Обидві проблеми – створення регулюючих органів та встановлення законодавчих норм, для розробки, затвердження та використання гербів містами на практиці були реалізовані лише частково та в обмежених рамках.

Спроби законодавчо врегулювати використання місцевою владою гербів (державного та міських) простежуються майже одразу після проголошення незалежності. Так, першим законодавчим актом у цій сфері стала постанова Президії Верховної Ради України від 11 травня 1992 р. «Про печатки та вивіски місцевих рад народних депутатів та їх виконавчих комітетів» [147]. Постанова регулювала використання місцевими (сільськими, селищними, міськими та ін.) радами зображення державного герба, як єдиного припустимого для застосування на печатках, вивісках та бланках документів. Про міські герби та можливості їхнього застосування у даному акті не йшлося.

Правову основу під саме існування міської геральдики заклав прийнятий у 1997 р. закон «Про місцеве самоврядування в Україні» [138]. Принципові положення щодо використання територіальними громадами власної символіки вміщені у ст. 22 «Символіка територіальних громад сіл, селищ, міст, районів та областей». Вона встановлює право місцевих громад на створення та використання власної символіки (герба, прапора та ін.) відповідно до історичних, культурних, соціально-економічних та інших місцевих особливостей і традицій. Для реалізації цього права місцеві ради визначають зміст, опис та порядок використання символіки; рішення про затвердження приймає місцева рада на пленарному засіданні (відповідно до ст. 26). При цьому, використання міського герба не поширюється на печатки міських рад та їх підрозділів, оскільки для них використовується лише Державний Герб. Дане положення проголошене ще у згаданій вище постанові Президії ВР 1992 р. та було остаточно закріплене у ст. 16 закону 1997 р. і має під собою вагому наукову основу – перехід до загальноприйнятої у світі й історично обґрунтованої практики вживання на печатках органів місцевого самоврядування власних гербів можна здійснити лише за умови, що всі

територіальні громади приймуть власну символіку [398, с. 169]. У 1990-х роках виконати дану умову було ще не можливо.

Розробка та затвердження гербових зображень міст належить також і до сфери інтелектуального права. З цієї точки зору на міське герботворення, геральдичне зображення після його затвердження у якості офіційного герба міста переходить у суспільну власність і право ним розпоряджатись отримує місцева громада та її органи самоврядування. Детально та найбільш повно дане питання було проаналізовано у дисертаційному дослідженні А. Рудюка 2017 р. [349, арк. 52–55].

Фактично, положення прийнятого у 1997 р. закону оформили у юридичну норму практику, що склалася у міському герботворенні у попередні десятиліття, але не зняли питання законодавчого та нормативно-правового регулювання міської геральдики повністю. З точки зору створення геральдичного законодавства загалом, це стало частковим вирішенням існуючої проблеми. Міська геральдика таким чином отримала «легалізацію» у законодавстві, що – безумовно – стало значним кроком уперед порівняно з радянським періодом, за якого міські герби не мали навіть визначеного законом статусу.

Спроби створити дієвий регулюючий орган, який би реалізовував державну політику у сфері геральдики (розробляв нормативно-правові акти та методичні рекомендації, слідкував за їх дотриманням, проводив експертну оцінку проектів гербів тощо) виявились менш успішнішими. На початку 1990-х років фахова спільнота активно обговорювала дану проблему та, зокрема, намагалася домогтися створення окремого державного органу для регулювання сфери геральдики [397, с. 24–25; 402, с. 14–16; 502, с. 1]. Так, у першому випуску вісника Українського геральдичного товариства «Знак» був вміщений проект П. Стецюка щодо можливої організації Геральдичної палати. Відповідно до нього, палата мала функціонувати при Кабінеті міністрів на правах окремого головного управління – з метою реалізації державної політики у сфері геральдики, координації та здійснення управління герботворчими процесами.

До повноважень палати мало входити вирішення низки важливих питань: аналіз стану та визначення пріоритетів процесу герботворення; підготовка законопроектів щодо створення, затвердження, використання державної символіки, символіки автономних утворень, місцевого самоврядування, державних служб, збройних сил і т.д.; експертиза проектів гербів, прапорів та емблематики до їхнього затвердження; проведення єдиної державної реєстрації затверджених гербів, прапорів й емблематики державних служб, місцевого самоврядування, громадських організацій; розробка державного церемоніалу; координація роботи міністерств та служб у створенні ними відзнак тощо [501, с. 2]. Проект був надісланий на розгляд Кабінету міністрів, але залишився нереалізованим.

На сьогоднішній день, загальнодержавною установою, що має певну компетенцію у справах геральдики, є Комісія з державних нагород та геральдики (працює як дорадчий орган на громадських засадах при Офісі Президента України). Її історія простежується від указу президента Л. Кравчука, який 1 квітня 1992 р. заснував Комісію з державних нагород, що діяла при Адміністрації Президента [136]. До повноважень цієї комісії входили питання, пов'язані виключно з державними нагородами України (експертизою, створенням державних нагород та відзнак, нагородженнями тощо). У 1994 р. президент Л. Кучма затвердив нове положення про Комісію та її персональний склад, при цьому питання геральдики до її повноважень ще не належали [137].

Суттєві зміни у роботі Комісії та розширення її повноважень відбулись кількома роками пізніше. Стаття 13 прийнятого 16 березня 2000 р. закону «Про державні нагороди України» [128] вказувала, що при Президентові України утворюється Комісія державних нагород та геральдики, яка займається попереднім розглядом питань щодо нагородження. Дана комісія є дорадчим органом та діє на громадських засадах. Спираючись на прийнятий закон, 11 квітня 2000 р. президент Л. Кучма видав указ «Про Комісію державних нагород і геральдики» [135], яким замість колишньої комісії по державним

нагородам утворювалася нова установа з розширеними повноваженнями, що включали тепер і розгляд питань з геральдичної справи.

Затверджене цим указом положення окреслювало компетенції новоутвореної комісії. Зокрема, вона мала забезпечувати єдині підходи до розвитку геральдичної справи в Україні, здійснювати організаційне, методичне, наукове забезпечення процесів, пов'язаних із розвитком геральдичної справи, проводити попередню експертизу геральдичних проектів, розробляти методичні рекомендації з питань геральдики для органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, організувати роботу з поширення теоретичних знань з геральдики, зокрема збірників нормативно-правових актів тощо. Структурно комісія складалась з голови та 11 членів; усе організаційне забезпечення її роботи мало надавати Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента, керівник якого також входив до складу комісії як її відповідальний секретар. Головою комісії (як показала практика її роботи – майже завжди) призначався чинний голова Адміністрації Президента [118 – 120; 123 – 126; 131 – 133; 139 – 142]. Пізніше, до положення про Комісію державних нагород та геральдики вносились певні зміни, які проте не змінювали основної суті її роботи; зокрема нинішній склад комісії працює відповідно до положення у редакції 2011 р. [121].

Найголовнішою проблемою створеної комісії став її дорадчий статус та робота на громадських засадах. Засідання комісії проводилися за потреби, тобто не регулярно, а прийняті нею рішення носили рекомендаційний характер; до того ж на практиці її діяльність могла самовільно дублюватись з боку Управління державних нагород та геральдики (тобто штатного підрозділу Адміністрації Президента України), яке мало би лише забезпечувати організаційну підтримку роботи комісії [387, с. 3].

Наступним та найбільш суттєвим кроком державної влади у керуванні процесами герботворення став виданий 18 травня 2000 р. президентом Л. Кучмою указ «Про впорядкування геральдичної справи в Україні» [127]. За ним центральним та місцевим органам виконавчої влади, що мають власну

символіку, безпосередньо доручалося звертатись до комісії державних нагород та геральдики для проведення попередньої геральдичної експертизи у будь-яких, пов'язаних з даною сферою, питаннях; комісію зобов'язали розробити методичні рекомендації з геральдики; Кабінет міністрів мав вирішити питання зі створенням Державного геральдичного реєстру та визначити орган, на який буде покладатись завдання з його обслуговування. Фактично у двох останніх положеннях (створення реєстру та визначення відповідального за його ведення органу) указ не був виконаний Кабінетом міністрів, що мало негативні наслідки для впорядкування та законодавчого регулювання геральдичної справи на загальнодержавному рівні.

Попри конкретні вимоги про співпрацю місцевих органів влади з комісією, найбільш вразливим місцем у її діяльності виявився рекомендаційний характер рішень. Водночас, органи місцевого самоврядування не належать до органів виконавчої влади, тому – прямо – дія наказу на них не поширювалась. Питання – чи враховувати при затвердженні власної символіки надану комісією експертизу – цілком покладалось на добру волю органів місцевого самоврядування, оскільки вони не мали зобов'язання навіть звертатись до комісії за експертними оцінками.

Непослідовність державної політики у галузі геральдики, у тому числі міської, частково компенсується діяльністю наукових центрів України та громадських організацій, що об'єднують фахівців у сфері геральдики. На загальнодержавному рівні, серед перших, найактивнішу участь у міському герботворенні брав відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, співробітниками якого (зокрема М. Дмитрієнко та Ю. Савчуком) було підготовлено кілька проектів сучасних (і чинних) міських гербів. Відносно південного регіону такими містами були Білгород-Дністровський, Євпаторія та Запоріжжя, попередні проекти яких були підготовлені або згаданим вище відділом Інституту історії або за його участі його співробітників. Серед громадських організацій найбільш потужною за впливом та значенням у герботворчих процесах сучасності є Українське

геральдичне товариство (УГТ), яке розробило загальні рекомендації для міського герботворення, а також надавало та продовжує надавати практичну методичну допомогу при створенні містами нових гербів.

УГТ посідає визначне місце у розробці та впровадженні у життя правил для сучасної міської геральдики. Його діяльність від початку виявилась зосереджена не лише на розробці методичних основ міського герботворення, але й на виробленні української геральдичної термінології та концептуальних засад існування сучасної української геральдики загалом. Основні рекомендації для складання міського герба були оголошені на П'ятій конференції УГТ 10 – 11 листопада 1995 р. Пізніше вони зазнали деяких змін. Загалом висунуті товариством методичні рекомендації до розробки міських гербів були взяті за основу для рекомендацій, якими у своїй роботі послуговується Комісія державних нагород та геральдики; тому вважаємо за потрібне навести принципові положення з них (у скороченому вигляді):

1) герб подається у заокругленому щиті, оскільки він найбільш характерний для найдавніших українських міських гербів XV – XVI ст. та такий щит є дуже вигідним з композиційних міркувань;

2) щит може вписуватись у еkleктичний картуш, який має суто декоративне значення, але може добре підкреслювати історичні особливості різних регіонів України та доповнити зміст герба;

3) щит увінчується стилізованою короною, яка використовується для усіх міст без огляду на їх розмір та адміністративний статус, а також для населених пунктів, які раніше мали статус міста; корона зображується однакового вигляду – з трьома зубцями, оскільки історично в українських гербах (до реформи Б. Кьоне) не практикувалось відображати різницю між містом і містечком, різницю у адміністративному положенні може створювати колір (золотий – для обласних центрів, срібний – для решти міст, червоний – для колишніх міст, які стали селами);

4) для обласних центрів та міст республіканського підпорядкування пропонувалось створення великих гербів, для відображення їх

адміністративного статусу та відображення їх виникнення і становлення. Така інформація мала відображатися у фігурах щитотримачів та декоративних елементах під щитом; застосування шоломів, клейнодів, наметів, мантій та девізів визнано неприйнятним, оскільки більше властиве корпоративній та особовій геральдиці, аніж міській [391, с. 10-11; 396, с. 8-9; 398, с. 145-146].

Діяльність УГТ багато в чому компенсує відсутність дієвої державної політики у галузі геральдики. Не варто забувати, що методичні рекомендації, розроблені товариством не мають обов'язкового характеру, тому у сучасному герботворенні достатньо прикладів, коли на практиці вони не враховувались, або враховувались лише частково. При цьому значення УГТ у сучасних процесах герботворення не потрібно недооцінювати. Голова товариства – А. Гречило (з 1990 р.) – майже постійно входив до складу Комісії державних нагород та геральдики від 1994 р. і до сьогодні (за винятком періоду 2010 – 2015 рр., коли працював склад комісії, сформований за часу перебування В. Януковича на посаді Президента України); методичні рекомендації щодо міського герботворення, розроблені товариством [396] лягли в основу рекомендацій, які використовує у своїй роботі Комісія державних нагород та геральдики [393, с. 13-14], а у Положенні про роботу Геральдичної колегії при Одеській обласній раді окремо наголошується на співпраці з УГТ (інші громадські організації за назвою не згадуються) [152]. У сукупності наведені приклади свідчать щонайменше про визнання важливості діяльності товариства з боку держави та органів місцевого самоврядування.

Впливу УГТ на перебіг процесу міського герботворення сприяла також діяльність членів товариства у практичному розробленні сучасної геральдики. Зокрема, до активної фази міського герботворення на Півдні була приналежна низка членів УГТ в регіоні: у Миколаївській області – Р. Кочкуров, І. Янушкевич; в Одеській області – П. Бондаренко, Ю. В'язовський, М. Ємельянов, Ю. Бузько; у Херсонській області – В. Бушаков, О. Паталах; в АР Крим та м. Севастополі – В. Коновалов, О. Маскевич, В. Надикта, В. Нерубенко. Загалом, завдяки прямій участі та при підтримці членів УГТ було

створено низку сучасних гербів міст Півдня (Алушти, Балаклави, Білгорода-Дністровського, Білогірська, Євпаторії, Інкермана, Нового Бугу, Нової Одеси, Одеси, Оріхова, Очакова, Пологів, Сак, Сімферополя, Феодосії, Чорноморська, Южноукраїнська та інших).

Поряд із загальнодержавною комісією, що опікується справами геральдики у 1990-х роках деякими місцевими (переважно обласними) радами створювались власні геральдичні комісії для впорядкування процесу розробки та затвердження гербів. Заклик створювати місцеві геральдичні комісії у 1992 р. вмістили історики В. Замлинський та М. Дмитрієнко у статті в журналі «Україна» [401]. На їхню думку, діяльність таких комісій змогла би на місцевому рівні підвищити фаховий рівень підготовки нових гербів та мала посприяти експертній оцінці вже існуючих гербів (якщо вони потребували перегляду). Позиція вчених виявилась цілком слушною. Протягом 1990-х років активною діяльністю вирізнялись, зокрема, комісії у Вінницькій області (існувала при державній обласній адміністрації) та у Кіровоградській області, що працювала при обласній раді. Завдяки їхній роботі вже протягом 1990-х років вдалося провести перегляд існуючих міських гербів та привести їх у відповідність до правил геральдики.

До історії ж герботворення південного регіону належить діяльність Геральдичної колегії, яка з 1998 р. працює при Одеській обласній раді. Серед безпосередніх ініціаторів її створення були й фахові історики та геральдисти – П. Бондаренко, М. Ємельянов, І. Калмакан. Про існування інших колегій (комісій) такого ж рівня, подібних до одеської – постійно діючих обласних геральдичних колегій, що надавали б методичну підтримку місцевим громадам при розробці власної символіки – в інших південних областях (Запорізькій, Миколаївській, Херсонській), АР Крим та м. Севастополь – не відомо [232; 234; 235].

Геральдична колегія при Одеській обласній раді вперше була утворена у червні 1998 р. з метою розробки проекту герба області. Його підготовка проводилася у зв'язку зі створенням у Національному Виставковому Центрі

України постійної виставки «Україна сьогодні» [22, арк. 82; 130]. Однією з умов до оформлення тематичної експозиції, що висувався оргкомітетом Національного Виставкового Центру, було представлення герба області. Для виконання указу президента та експозиційних умов, 15 вересня 1997 р. Одеською обласною радою оголосила конкурс на створення герба області; його підсумки було підведено 2 березня 1998 р. – конкурс не дав бажаного результату. Для проведення нового конкурсу та підготовки якісного проекту герба області 24 червня 1998 р. облрада прийняла розпорядження утворити спеціальну Геральдичну колегію, включивши до неї істориків, фахівців з геральдики, емблематики та архітектури. Головою колегії було призначено заступника голови Одеської обласної ради Г.І. Арабаджі [22, арк. 82-98].

Робота над розробкою герба області загалом тривала майже 4 роки (1998 – 2002 рр.) та була завершена напередодні святкування 70-літнього ювілею Одеської області. 24 лютого 2002 р. обласна рада затвердила герб і прапор – офіційну символіку області [23, арк. 98-101].

Починаючи від свого утворення у 1998 р., Геральдична колегія безперервно діє при Одеській обласній раді у статусі дорадчого органу з питань символіки області та місцевих громад, оновлюючись після кожного нового скликання обласної ради. До складу колегії належать чинні депутати обласної ради, представники облдержадміністрації та фахівці – у сферах права, геральдики й мистецтвознавства. Головою призначається один з заступників голови обласної ради, тому персональний склад самої колегії змінюється та перезатверджується в цілому з кожним новим скликанням ради. Члени колегії працюють на громадських засадах, її засідання проводяться за потреби, а прийняті рішення мають рекомендаційний характер. До основних функцій Геральдичної колегії належить регулювання та координація процесу герботворення в Одеській області, а саме: відтворення історичної та впровадження нової символіки територіальних громад області; забезпечення наукового підходу до герботворчого процесу та роз'яснення його важливості у науковій періодиці та ЗМІ; формування громадської думки про використання

місцевої символіки у роботі органів самоврядування, співпраця з УГТ та іншими геральдичними колегіями всіх рівнів самоврядування. До практичних напрямів роботи колегії належить: проведення фахової експертизи нових проектів місцевої символіки, а також перегляд раніше вже затверджених гербів; надання методичної допомоги та рекомендація (за потреби) місцевим радам спеціалістів для розробки символіки громад; проведення нормативно-правового забезпечення розробки місцевої символіки, ведення її обліку і реєстрації; сприяння дослідженням геральдичної літератури та архівних документів тощо.

Геральдична колегія, на виконання власних повноважень, надає методичну допомогу місцевим громадам при створенні (або приведенні до правил геральдики) символіки – для підвищення фахового рівня підготовки проектів [285; 334; 335]. У 2006 р. з ініціативи члена колегії М. Ємельянова було надруковано Методичні рекомендації для органів місцевого самоврядування щодо складання територіальної та муніципальної символіки (герби та прапори). У подальшому, ці рекомендації застосовувались органами місцевого самоврядування протягом напрацювання проектів власної символіки для їхнього розгляду на Геральдичній колегії. Якщо символіка місцевої громади (району, міста, селища, села) відповідає правилам геральдики, вона може бути внесена до Геральдико-вексилологічного реєстру офіційних символів і відмітних знаків органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади Одеської області, що ведеться при колегії. На засвідчення цього міська громада отримує від Колегії відповідний сертифікат (див. Додаток Б.4.4). З-поміж міст області, станом на червень 2020 р., до даного реєстру були внесені герби Ананьїва, Болграда, Балти, Рені та Татарбунарів [233, арк. 1-3]. Загалом, завдяки активній роботі Геральдичної колегії, на Півдні України найбільш відповідною правилам геральдики та уніфікованою відповідно до рекомендацій УГТ і Комісії державних нагород та геральдики є міська геральдика Одеської області.

На рівні міст відомі окремі випадки створення спеціальних геральдичних комісій, які на відміну від комісій обласного рівня носили виразно тимчасовий

характер. Маючи схожу назву вони відрізнялись завданнями та функціями. Міські геральдичні комісії створювались для проведення конкурсу на створення герба або безпосередньо для підготовки найкращого проекту та подання його на розгляд міській раді. Після затвердження символіки така комісія припиняла свою роботу і розпускалася. Подібні комісії, що займались безпосередньою підготовкою проекту герба, відомі на прикладах міст Одеської області – Березівки та Чорноморська.

Проте, загалом у південноукраїнському герботворенні на міському рівні в організаційно-методичному плані не відбулось суттєвих змін у порівнянні з 1960-х–1980-х роками (виняток становить Одеська область). Як зазначалося вище, законодавство та нормативно-правові акти вищих органів влади України закріпили за місцевими громадами право на власну символіку та виключну компетенцію у її створенні. Найважливіше зрушення сучасного герботворення, що обумовило зростання його якості, полягає передусім у активній діяльності фахівців з геральдики, зокрема членів УГТ, та як наслідок у зростанні загального фахового рівня напрацьованих проектів.

Підсумовуючи, маємо відзначити наступне. За перше тридцятиріччя Незалежності відбувся ряд позитивних змін у процесах створення та затвердження міської геральдики в Україні. Для міського герботворення Незалежність принесла одразу кілька якісних змін – появу правового статусу, відносного унормування принципів складання та художнього оформлення гербів, зростання фаховості підготовки геральдичних проектів. Корінною відмінністю сучасного періоду від попереднього радянського, стало надання гербам правового статусу. Міські герби отримали визнання у законодавстві завдяки прийнятому у 1997 р. Закону про місцеве самоврядування. Виключне право на створення та використання власної символіки, що надавалося місцевим громадам, заклало правову основу під саме існування міської геральдики. Право на володіння гербом було закріплене за місцевими громадами у законодавстві, але у сфері державного регулювання геральдики (тобто у питаннях контролю дотримання правил геральдики та унормування

геральдичної системи держави) вдалося досягти лише часткового успіху. Поширення повноважень Комісії державних нагород на геральдику, після її реорганізації на Комісію державних нагород та геральдики у 2000 р., та указ президента Л. Кучми «Про впорядкування геральдичної справи в Україні» (2000 р.) мали дати початок дієвому державному регулюванню даної сфери. Результат виявився частковим. Від початку своєї роботи, Комісія працювала у якості дорадчого органу на громадських засадах (при Адміністрації Президента), тому її робота на практиці могла дублюватись пов'язаним штатним підрозділом Адміністрації. Головна особливість впливу Комісії на процес міського герботворення випливала з рекомендаційного характеру її рішень та з того факту, що її повноваження прямо поширювались лише на органи виконавчої влади, до яких місцеве самоврядування не належить. Разом з цим, президентський указ про впорядкування геральдичної справи не був у повному обсязі виконаний Кабінетом міністрів – частина про запровадження єдиного державного реєстру та створення органу для його ведення залишилась нереалізованою.

Недостатність державної політики була частково скомпенсована діяльністю фахового середовища та громадських організацій, зокрема УГТ. До внеску останньої належить розробка рекомендацій щодо міського герботворення задля створення нових гербів та переробки існуючих на основі правил класичної геральдики. Відповідно для Півдня слідування рекомендаціям УГТ дозволило ввести сучасну геральдику міст регіону до загальноукраїнського контексту, роблячи її ближчою до історичних традицій герботворення в інших регіонах України загалом. Безпосередньому втіленню цього допомагає діяльність членів УГТ у регіоні.

Поряд із загальнодержавною комісією, що опікується справами геральдики, починаючи з 1990-х років деякими місцевими (переважно обласними) радами створювались власні геральдичні комісії для впорядкування процесу розробки та затвердження гербів в окремо взятому регіоні. На теренах Півдня України єдиним відомим прикладом існування такої постійної комісії

стала створена у 1998 р. Геральдична колегія при Одеській обласній раді. Її діяльність забезпечила організаційну та методичну підтримку герботворення в області. Варто зазначити, що Колегія бере опосередковану участь у створенні міських гербів (або внесенні до них змін) – проводить фахову експертизу та надає рекомендації щодо наданих на її розгляд гербів (або проектів гербів). У випадку відповідності міського герба правилам геральдики та рекомендаціям Колегії, він може бути включений до Геральдико-вексилологічного реєстру Одеської області, що ведеться при Колегії. Загалом, внаслідок її роботи на сьогоднішній день міська геральдика Одеської області є найбільш впорядкованою та відповідною рекомендаціям Комісії державних нагород та геральдики щодо символіки місцевих громад.

4.2. Провідні тенденції розвитку міського герботворення у Південній Україні (1991 – 2021 рр.)

Становлення сучасної української міської геральдики проходило у руслі подолання радянського спадку в історії нашої держави та відродження історичних гербів міст України. Разом з відновленням історичної традиції, додатково постала проблема створення геральдики для міст, що у минулому гербів не мали – ні історичних, ні радянських. У комплексі ці два завдання – коректне відновлення старих гербів та пошук єдиних правил для створення нових – стали основними у процесі постання сучасної міської геральдики. Ключовою ознакою таких перетворень, що засвідчила початок нового етапу у розвитку вітчизняної міської геральдики, стало згортання відірваних від історичної традиції експериментів у цій сфері, яке супроводжувалось зверненням до правил класичної геральдики, як методичних основ сучасного герботворення. Іншими словами, процес сучасного міського герботворення став запереченням радянського заперечення історичних практик у сфері міської геральдики регіону.

Внаслідок збройної агресії, розпочатої Російською Федерацією 20 лютого 2014 р. проти України, на сьогоднішній день АР Крим та м. Севастополь

залишаються тимчасово окупованими територіями. Усі зміни, внесені так званими «органами місцевого самоврядування», створеними російською окупаційною владою до міських гербів тимчасово окупованих АР Крим та м. Севастополь, є незаконними та у даному розділі не розглядаються. Надалі, геральдика міст, що перебувають на тимчасово окупованих територіях України розглядається такою, якою вона була станом на початок 2014 р.

Станом на початок 2021 р. власні герби або міські знаки (в окремих випадках затверджені міськими радами знаки можна називати гербами лише формально – оскільки так вони поіменовані в офіційних документах, не будучи гербами по суті) мають 70 міст Півдня України (включаючи українські герби міст тимчасово окупованих АР Крим та м. Севастополь) – всі міста, всіх рівнів підпорядкування у регіоні. Це дозволяє стверджувати, що активна фаза міського герботворення в регіоні завершена. З іншого боку, сам процес сучасного герботворення не можна вважати завершеним повністю, оскільки існують потенційні можливості для його продовження: приведення окремих міських знаків емблематичного характеру до норм класичної геральдики; впорядкування геральдичного законодавства та розробка обов'язкових норм, що вимагатимуть перегляду та виправлення існуючих гербів; будь-які інші зміни, що можуть бути внесені до сучасних гербів. У зв'язку з цим, сучасний період герботворення доцільно розглядати в динаміці, без чіткого поділу на етапи з прив'язкою до ключових подій.

Наразі ми маємо можливість охопити розвиток міського герботворення на Півдні України у проміжку з 1991 р. по 2021 р. За цей час, власні герби були затверджені міськими радами 70 міст регіону, з яких 5 затверджували свої герби двічі (Генічеськ, Керч, Севастополь, Чорноморськ, Херсон), а 3 міста – тричі (Армянськ, Одеса, Очаків). Безперервний процес створення та затвердження містами регіону нових гербів тривав з 1991 р. по 2008 р. (протягом якого у сукупності власні герби затвердили 47 міст регіону), набувши найбільшої активності протягом 1999–2005 рр. (затверджено герби 30 міст). Далі, короткий сплеск герботворчості припадає на 2011 р. (власні

герби затвердили 8 міст, для одного з них – Одеси – затверджений герб був не новим, а вдосконаленням минулого), після якого процес вже не носив подібної масовості. Від 2014 р. простежуються переважно спроби до перегляду та виправлення вже існуючої геральдики – для Вознесенська, Очакова та Рені вони завершилися зміною гербів, для Первомайська та Скадовська такі ініціативи не досягли успіху.

Для перебігу процесу були характерні кілька основних тенденцій:

1. Створення гербів міст на основі історичної геральдики, що проявлялось кількома способами – шляхом відновлення історичних (дорадянських) гербів; через врахування у нових гербах частини елементів історичних гербів або їхніх проектів; створення герба міста на основі герба його засновника (характерно для міст, що постали з колишніх сіл);
2. Застосування правил класичної геральдики – у трактуванні рекомендацій УГТ та Комісії з державних нагород та геральдики або у руслі геральдичних практик, характерних для міської геральдики Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.;
3. «Очищення» міської геральдики від символіки Радянського Союзу та Російської імперії (при відновленні історичних гербів або при створенні нових гербів на основі історичних; при розробці нових гербів замість радянських міських знаків; при створенні гербів для міст, що не мали їх у минулому);
4. Збереження практики створення та затвердження герба міською радою, яка після 1997 р. була закріплена у законодавстві, без обов'язкового погодження з центральними органами виконавчої або законодавчої влади;
5. Поодинокі прояви місцевого стихійного герботворення, що не спиралось на правила геральдики.

Безпосередньо процес створення сучасних міських гербів у регіоні проходив трьома шляхами:

1. Відновлення історичних гербів – міською владою затверджувався знак повністю або майже повністю відповідний гербові, що використовувався до радянських експериментів у сфері геральдики (Армянськ, Бердянськ, Білгород-Дністровський, Запоріжжя, Ізмаїл, Євпаторія, Миколаїв);
2. Доповнення / переробка історичних гербів – новий герб міста створювався на основі історичного, проте з внесенням до нього суттєвих змін, шляхом або доповнення новими елементами – фігурами, поділами на нові поля тощо – або навпаки їх винесенням з історичного герба – спрощення внутрішнього поділу щита, заміна або видалення з герба певних фігур тощо; до цієї групи доцільно віднести також міста, які у минулому належали до сіл і сучасний герб яких був розроблений з урахуванням дворянського герба власника (Ананьїв, Балаклава, Балта, Берислав, Василівка, Вознесенськ, Керч, Мелітополь, Олешки, Одеса, Очаків, Приморськ, Феодосія, Ялта);
3. Створення та затвердження цілком нового знаку – переважно стосується міст, що не мали історичного герба; до цієї групи доречно також віднести герби у яких використано окремі елементи історичної геральдики міста, але трансформовані до крайнощів та виведені з контексту оригінального знаку (Алупка, Алушта, Білогірськ, Баштанка, Біляївка, Березівка, Болград, Вільнянськ, Генічеськ, Гола Пристань, Гуляйполе, Джанкой, Дніпрорудне, Енергодар, Інкерман, Кам'янка-Дніпровська, Каховка, Кодима, Молочанськ, Нова Одеса, Новий Буг, Оріхів, Первомайськ, Подільськ, Пологи, Роздільна, Рені, Саки, Сімферополь, Снігурівка, Скадовськ, Старий Крим, Таврійськ, Татарбунари, Теплодар, Токмак, Херсон, Чорноморськ, Щолкіно, Южний, Южноукраїнськ, Яни Капу).

Станом на 2021 р., власні герби мають 70 міст регіону (всіх рівнів підпорядкування); з них: до Запорізької області належать 14 міст, Миколаївської – 9, Одеської – 19, Херсонської – 9, тимчасово окупованих:

АР Крим – 16, та м. Севастополь – 3. З 70 міст, у 5 продовжують користуватися гербами, створеними ще за радянського періоду, що залишилися чинними без переробки та перезатверджень (Арциз, Бахчисарай, Вилкове, Нова Каховка, Судак); герби 65 міст були створені вже за доби Незалежності, у період з грудня 1991 р. (затверджено герб Очакова) по липень 2017 р. (затверджено герб Рені). Після 2017 р. нові міські герби на Півдні не затверджувались (створення протягом 2015 – 2018 рр. гербів для міст АР Крим так званими «органами місцевого самоврядування», створеними російською окупаційною владою на території тимчасово окупованих АР Крим та м. Севастополя до розгляду не береться).

Процеси сучасного герботворення вважаємо за потрібне розглянути за його напрямками, зосереджуючись на окремих випадках, що спроможні охарактеризувати кожну конкретну тенденцію та можуть репрезентувати її у якості прикладу.

До *відновлених* гербів вважаємо за доцільне відносити лише ті знаки, що були прийняті міською владою без суттєвих доповнень та переробок у наповненні гербового щита. У випадку, якщо герб було створено шляхом доповнення внутрішньощитового простору історичного герба новими елементами (або навпаки – через їх вилучення), його доцільно вважати не відновленим, а створеним на основі історичного (жоден елемент не може бути внесений або винесений з гербового зображення без причини). Оскільки основною частиною герба є геральдичний щит, то головний символічний зміст несе саме його наповнення. Зміни у позащитовому оточенні, через свою другорядну роль у геральдиці, можна не вважати такою переробкою, що суттєво змінює основну символіку герба.

Характерним прикладом *відновленого* герба можна назвати герб Ізмаїлу, затверджений міською радою 13 квітня 1992 р. Даний знак повністю відповідає давньому гербу міста зразка 1826 р. і не містить жодних доповнень та переробок. У затвердженому зображенні було збережено всі фігури, поділи, нанесені кольори та метали, а також форму геральдичного щита [182; 393,

с. 80]. Від герба 1826 р. він відрізняється лише деталями у зображенні фігури корабля, що кидає якір – у сучасному, корабель має розгорнуті вітрила. У 2016 р. вітрила корабля було прибрано із зображення, а гербовий щит доповнено оточенням – вписано у картуш, увінчаний срібною мурованою короною з трьома зубцями.

Сучасний герб Бердянська являє собою приклад відновленого історичного герба, доповненого новим позащитовим оточенням. Його було затверджено міською радою 27 липня 1999 р. У зображенні у геральдичному щиті було цілком збережено герб міста зразка 1844 р.; ззовні щит був доповнений позащитовим оточенням з двох покладених за щитом якорів, перевитих червоною стрічкою та увінчаний зверху срібною мурованою короною з трьома зубцями (комплект позащитового оточення, яким герб міста мав би бути доповнений згідно з правилами гербової реформи Б. Кьоне) [14, арк. 68, 71].

Герб, *створений на основі історичного*, вважаємо доцільним відрізнити від відновленого на основі того, що до простору його геральдичного щита було внесено суттєві зміни, що вплинули на символіку такого знаку. Такі зміни могли здійснюватися двома шляхами: через внесення нових елементів (фігур, поділів, зміну кольорів тощо), заміну певних фігур або цілих полів історичного герба на інші, або через винесення елементів (фігур або полів) з простору геральдичного щита. Також до цієї групи варто віднести міста, що у минулому були селами, не мали власного герба або відомої печатки зі знаком, відмінним від власницького, і герби яких створені на основі дворянського герба колишнього власника.

Прикладом нового герба, створеного на основі внесення нового поля та фігур до композиції історичного, слугують Олешки. У 1992 р. міська рада провела конкурс на кращий проект майбутнього герба міста. У квітні, на громадське обговорення було винесено два варіанти, які вирізнялись між собою лише характером поділу поля щита та розташуванням фігур. Обидва спирались на поєднання незадовго до того затвердженої Верховною Радою державної символіки України (кольори прапора, як кольори двох полів герба та державний

герба, розміщений у одному з них), переосмислену основну фігуру історичного герба Олешок 1891 р. (срібна козацька галера була замінена на човен-чайку) та додаткові рослинні фігури, що мали підкреслювати зусилля покладені поколіннями містян на перетворення південних степів на квітучий край [289]. Із герба, затвердженого міською радою 29 вересня 1992 р. (автор – В. Зюбанов) [239; 513, с. 20], було вилучено державний герб, але кольори прапора, у якості кольорів полів були збережені: щит пересічений срібною шиповидною нитяною смугою, над нею у верхньому синьому полі срібна козацька чайка під вітрилом із прапорцем, у нижньому золотому полі синє гроно винограду з двома зеленими листками супроводжується двома такими само сосновими гілками. Символіка герба окреслює історію краю та характеризує його мешканців: срібна чайка вказує на давнє існування рибальського промислу та козацьке минуле Олешок, вказуючи, що місто межує з розташуванням колишньої Олешківської Січі (1711 – 1724 рр.), а гроно винограду та соснові гілки «є символом достатку, життєдайної сили, стійкості і краси, і уособлюють титанічну працю наших людей, які перетворили місто і край у квітучий оазис» [239, арк. 2].

Позитивною стороною прийнятого герба стало опертя на історичну геральдику міста, яка підкреслює його козацьке минуле, що було навіть увиразнено через заміну фігури козацького човна – з галери на чайку. З іншого боку, введення додаткового поля у даному випадку продиктоване не вимогами геральдичної виразності символіки герба, а політичною позицією міста – підкресливши таким чином його приналежність до незалежної України. Винесені у нижню частину герба фігури, згідно опису, характеризують риси мешканців міста, але фактично їх винесення в окреме поле не містить у собі символічної доцільності, окрім потреби розбити простір щита на два поля у кольорах державного прапора. Попри патріотичний намір автора герба, такий підхід є досить ризикованим з точки зору виразності; масове застосування колористики державного прапора подібним чином, несе у собі ризик появи значної кількості одноманітних знаків, що відрізняються лише дрібними деталями, чим характеризувалось герботворення радянського періоду.

У випадку Олешок дане застереження має під собою реальне підґрунтя – герб подібного вигляду, з використанням аналогічних барв (державного прапора) і майже таких само фігур, має смт. Овідіополь, Одеської області (прийнятий селищною радою 15 січня 1993 р.; у 2004 р. були внесені виправлення до форми щита та додано позащитове оточення) [486, с. 479]. Герб зразка 2004 р. являє собою: щит, розділений скошенням вліво, у верхньому синьому полі золотий човен зі срібним вітрилом, у нижньому золотому – синє гроно винограду з зеленим листком. Щит вписаний у декоративний картуш, увінчаний срібною мурованою короною, під щитом, на рушнику з вишивкою напис «Овідіополь». Від герба Олешок даний знак відрізняється окремими деталями: характером поділу, відсутністю соснових гілок та присутністю серед позащитових елементів стрічки з назвою міста, оформленої як рушник з місцевою вишивкою. Саме тому, цілком вдалий у плані дотримання основних правил геральдики герб Олешок володів би більшою виразністю та унікальністю, що чітко ідентифікувала би його серед інших міст без додавання нового поля до композиції історичного герба. Можливих варіантів надання гербу Олешок більшої виразності може бути два: спрощення внутрішньощитового простору до одного неподільного поля та перенесення до нього рослинних фігур (зі зміною їх кольорів на метали) або загалом винесення з герба усього нижнього поля, разом з фігурами. У другому випадку, герб набуде цілком оригінального вигляду, що водночас буде відповідати історичній геральдиці міста.

Прикладом історичного герба, відновленого із заміною однієї з фігур являє собою сучасний герб Мелітополя. Його було затверджено міською радою 29 серпня 2003 р. (автор проекту Л. Матяш) [36; 511, с. 158]. У даному випадку, замість оголошення відкритого конкурсу, міська рада замовила розробку герба спеціалістам (дизайнерській компанії). За основу нового міського знаку було взято історичний герб міста, до якого було внесено зміни: щит перетятий, у верхньому золотому полі срібна п'ятипелюсткова квітка, з золотими стільниками всередині, вписана у червону шестерню, у нижньому зеленому –

розгорнене срібне Євангеліє із накладеним на нього золотим наперсним хрестом. Щит вміщено у декоративний картуш, за яким покладено перехрещені золоті молоти та увінчано срібною трьохзубою мурованою короною. Під щитом стрічка з написом «Мелітополь», кінці якої – у кольорах державного прапора України.

Згадана зміна стосувалася верхнього поля історичного герба. Емблема, введена замість двоголового російського орла, відображає господарські заняття мешканців міста (шестерня вказує на машинобудування, квітка – на розвинуте садівництво, передусім – на мелітопольську черешню) та непрямо натякає на його назву (маємо на увазі медові стільники; «Мелітополь» з грецької – «медове місто»). Символіку промисловості підсилюють також покладені за щитом молоти. Нижнє поле поєднує сучасний герб з історичною геральдиккою міста, хоча зразком для його зображення слугував не герб 1844 р., а проект 1860 р. (часів реформи Б. Кьоне), оскільки зображений хрест – православний. Загалом, чинний герб Мелітополя поєднує у собі елементи історичної символіки та одночасно відбиває сучасні господарські особливості міста. Можна також погодитись з думкою, висловленою у місцевій пресі одразу після створення герба, що він поєднує історичну символіку з елементами радянської; зрештою, свого часу це посприяло тому, що знак був безболісно прийнятий міською громадою [311, с. 1, 2]. Підставою для такого трактування слугує господарська символіка верхнього поля, першочергово фігура шестерні, що використовувалась в обох зразках радянської геральдики Мелітополя – в гербі 1978 р. та гербоїді 1984 р. Фактично, застосована концепція заміни двоголового російського орла іншою емблемою (при збереженні інших фігур та кольорів) була подібна до підходу Ю. Горюнова, при розробці радянського герба Одеси у 1967 р. – проте з урахуванням правил геральдики та без оновлення ідеологізації міського герба. Промовистим можна назвати характер зміни – емблема на позначення збройного приєднання краю до імперії (двоголовий орел) була замінена символами сучасного економічного розвитку міста.

Герб Василівки, затверджений міською радою 7 квітня 2005 р., демонструє собою приклад міського герба, створеного на основі дворянського (колишнього власника) [260]. Він має наступний вигляд: щит пересічений та у нижній половині розсічений; у 1-му, синьому, полі – золота брама садиби Попова, у 2-му, срібному – золоті навкіс перехрещені ключі борідками донизу, у 3-му, малиновому – срібна підкова із золотим хрестом вгорі. Щит вписано у срібний картуш, увінчаний срібною мурованою короною з трьома зубцями, під якими на золотій стрічці напис: «Василівка». Офіційний опис та використовуване міською радою зображення герба не повністю співпадають; наше блазонування спирається на зображення. Так, в описі, закріпленому у рішенні міської ради, колір 1-го поля – малиновий, а 3-го – синій; у зображенні навпаки. Герб поєднує два мотиви – основний архітектурний символ та історичну пам'ятку міста (садибу Попових, зображену в 1-му полі) і відкориговані елементи родового герба, що належав останньому представнику роду Попових, власників Василівки (вміщені у 2-му та 3-му полях). У прийнятому гербі було допущено одну суттєву помилку – у 2-му полі метал фігур накладено на метал поля, оскільки колір ключів було змінено з чорного (як у гербі Попових) та золотий. Загалом приклад Василівки можна назвати вдалим – після виправлення герба відповідно до правила накладення кольорів та металів він матиме коректний вигляд. При цьому символіка знаку легко сприймається та вказує на важливі характеристики міста – його виникнення навколо осередку дворянського володіння графів Попових та основну архітектурну пам'ятку міста (див. Додаток Б.4.8).

Окрім Василівки, гербами створеними на основі дворянських у регіоні користуються лише селища міського типу – Білозерка та Асканія-Нова. У гербі Білозерки було використано герб її засновника – російського генерал-поручика І.А. Ганнібала; герб Асканія-Нови поєднує елементи гербів її власників – родів Ангальт-Кетенів та Фальц-Фейнів.

Герб Білозерки (автори – С. Дяченко, А. Журавленко) затверджений рішенням селищної ради 13 червня 2003 р., був створений на основі герба її

засновника – генерал-поручика І. Ганнібала: Щит понижено хвилясто перетятий на лазурове та срібне поля, у центрі – щиток, увінчаний срібною капличкою, у червоному полі щитка по зеленій хвилястій основі йде золотий слон із червоною попоною та золотою короною на спині. Щит вписано у декоративний картуш, увінчаний срібною мурованою короною з трьома зубцями [267]. Вміщений у щитку герб І. Ганнібала взятий із зображень на печатках, що використовувались представниками цього роду, оскільки сам герб самобутній та не мав офіційного затвердження [470; 506]. Синій та білий (срібло) кольори позначають Біле озеро, що дало свою назву поселенню; капличка позначає духовність та є місцевою пам'яткою архітектури. Завдяки такому поєднанню герб позначає історію заснування поселення та володіє промовистістю (символіка прямо вказує на назву).

Характерним прикладом адаптації історичної геральдики шляхом винесення з гербового щита одного з елементів можна назвати сучасний міський знак Одеси. Чинний варіант остаточно був затверджений у 2011 р. Історія розробки сучасного герба Одеси (низка конкурсів у період з 1992 по 2011 роки) наочно ілюструє процес суперництва кількох тенденцій у сучасному герботворенні регіону та потреби творчого переосмислення нагородної спадщини радянського періоду у геральдиці і тому потребує детального розгляду (див. Додаток Б.4.3).

Перший конкурс на розробку нового герба був проведений 1992–1993 рр. Його метою було оголошено створення сучасного гербу на основі історичної геральдики міста, у зв'язку з тим, що міський знак радянського періоду містив у собі елементи комуністичної ідеології [421, с. 21–22]. За підсумками конкурсу, журі визнало переможцем проект Ю. Горюнова (автора радянського міського знаку Одеси). Він мав наступний вигляд: у перетятому на синій та золото полі поверх всього срібний якор-кішка з чотирма лапами. Фактично даний проект був переробкою міського знаку 1967 р. із заміною кольорів полів, очищених від всіх фігур, окрім однієї (якоря) та її перенесенням поверх всього. Разом з тим, у проекті була відсутня будь-яка вказівка на статус Одеси, як міста-героя. Маючи

зовні патріотичний вигляд, даний проект фактично продовжував тенденцію, закладену протягом періоду радянського стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років – символіка міського знаку не стільки виражає особливості свого власника (міста, міської громади), скільки слугує зовнішнім проявом лояльності до державної влади (або державної ідеології).

Підсумок конкурсу викликав незрозуміння з боку фахівців, що змусило організаторів присудити приз проекту Ю. Горюнова, але у якості нового герба рекомендувати виконкому міської ради затвердити історичний герб Одеси, зразка 1798 р. У відповідь, місцеві відділення Народного Руху України та «Просвіти» опублікували звернення з вимогою затвердити у якості герба проект-переможець (оскільки він виконаний з використанням кольорів державного прапора) [299]. Аргументація авторів звернення проти історичного герба 1798 р. полягала у наступному: червоний колір нижнього поля тлумачився ними як символ монархії або кривавої помсти, виникаючий двоголовий імператорський орел із знаком Мальтійського ордену на грудях («павлівський» орел) визначався як герб Російської федерації, а зірка у наверхшій шапці магістра Мальтійського ордену, що розміщувалась між головами орла – як «зірка Давида» та трактувалась як «герб Ізраїлю». Підсумовуючи, автори звернення робили висновок, що фігури верхнього поля мають відображати державну приналежність, а нижнього – власні символи міста. Оскільки фігури верхнього поля ними було потрактовано як державну символіку РФ та Держави Ізраїль, робився висновок про непотрібність та шкідливість відновлення історичного герба. Слід зазначити, що всі три наведені аргументи не мають під собою наукової основи (червоний не є символом монархічного устрою, двоголовий орел у гербі Одеси не тотожний гербові РФ навіть графічно, а прочитання зображення зірки над магістерською шапкою у якості зірки Давида є безумовною помилкою, оскільки дана зірка немає жодного відношення до юдаїзму або Держави Ізраїль). Помилкове прочитання та хибне тлумачення історичного герба Одеси видавали відсутність у авторів звернення компетенції у даному питанні та незнання ними правил геральдики, що не сприяло

визнанню проекта-переможця у якості прийняттого варіанта для затвердження у якості офіційного герба міста.

Тому, 2 грудня 1993 р. Одеський міськвиконком офіційно затвердив інший варіант герба, також авторства Ю. Горюнова. Авторський опис затвердженого знаку не витримував жодної критики щодо відповідності нормам блазонування: «герб имеет традиционннуую форму геральдического щита в серебрянной рамке. Фон герба разделен по горизонтали на две равные части. Верхняя часть из червонного золота [...] Нижняя часть покрыта «горячей» эмалью красно-оранжевого цвета [...] В центре герба расположен серебрянный якорь-кошка [...] Якорь венчает Золотая Звезда Героя» [315]. При спробі описати герб, спираючись на зображення знаку та норми блазонування, отримаємо наступне: щит із вузькою срібною облямівкою, пересічений золотом та червоним; поверх всього срібний якір-кішка з чотирма лапами, супроводжений зверху граненою золотою зіркою. Фактично, у затвердженому варіанті, на відміну від проекту-переможця конкурсу, кольори державного прапору були замінені кольорами історичного герба Одеси, а композиція доповнена золотою зіркою на позначення статусу міста-героя. Основні помилки було збережено – необґрунтований поділ щита, використання «рамки», накладення металу та метал та внесення нагороди до щита. Поділ на два поля не мав жодного сенсу – в історичному гербі 1798 р. таким чином розділялись основний символ міста (якір-кішка) та, фактично, «технічний» елемент – фігура, внесена на позначення «царської милості» (виникаючий двоголовий орел); в радянському гербі 1967 р. поділ пояснювався розмежуванням історичної символіки та привнесеної радянської, що замінила «павлівського» орла; у варіанті 1993 р. поділ був позбавлений обґрунтування у символіці і використовувався суто декоративно. Вносити до поля щита знак нагороди, який відображає високий статус міста, вважається небажаним; при цьому сама золота зірка у верхньому полі була накладена на золоте поле, прямо порушуючи правило використання кольорів та металів у гербах. Нагороди можуть вноситись до щита за умови, що вони мають чітко визначене місце і завдяки цьому можуть бути однозначно прочитані як

технічне доповнення, а не як частина герба; більш традиційним підходом, що також дозволяє найпростіше розпізнавати нагороди, вважається їх розміщення серед елементів позащитового оточення. Срібна «рамка», яку автор вочевидь використав також виключно декоративно, у блазоні прочитується як «облямівка» – проста геральдична фігура, що за відсутності власного символічного трактування в описі зазвичай сприймається як ознака «молодшості», приналежності власника до когось (наприклад території до суверенітету певної держави) або пониження його статусу (у значенні певної неповноцінності серед собі подібних – наприклад, у англійській геральдичній практиці, починаючи з кінця XVIII ст. хвилястою облямівкою позначали герби бастардів) [421, с. 32, 34–35; 530, р. 46, 53]. У комплексі, через перелічені недоліки даний знак можна визнати повністю невдалим.

Такий варіант не здобув підтримку з боку фахівців та мешканців міста загалом [272]. Виходячи з цього, у серпні 1994 р. міський голова Е. Гурвіц оголосив новий конкурс на розробку герба Одеси, який з перервами тривав до 1996 р. та не дав результатів. У сукупності, результати першого конкурсу виявили головне завдання, що постало перед авторами сучасного герба міста – він мав базуватись на гербі 1798 р. та містити Золоту Зірку, як ознаку статусу міста-героя, сумістивши їх без порушення правил геральдики.

Наступний конкурс, приурочений до 200-ліття створення першого герба Одеси, був оголошений розпорядженням міського голови Р. Боделана 4 листопада 1998 р., з завершенням строку подачі робіт 4 лютого 1999 р. Фінальний варіант проекту герба, що надійшов на затвердження, став результатом роботи колективу авторів, чії пропозиції були поєднані у єдину композицію; до авторської групи належали – П. Бондаренко, Ю. В'язовський, М. Ємельянов, І. Калмакан, В. Савченко та художник Г. Фаєр [363]. Новий герб Одеси був затверджений 29 червня 1999 р. на сесії міської ради, разом з усім комплексом міської символіки (великий герб, малий герб, прапор міста, хоругва міської ради та штандарт міського голови) [150], а 2 вересня його було урочисто презентовано за присутності президента Л. Кучми [407, с. 258]. Герб

1999 р. являв собою: у червоному полі срібний якір-кішка з чотирма лапами; щит заокруглений, вписаний у декоративний картуш, увінчаний золотою мурованою короною з трьома зубцями, під якою у картуші золота зірка міста-героя. У якості малого герба використовується один геральдичний щит без оточення, доповнений всередині вузькою облямівкою у національних кольорах.

Прикметно, що перед самим завершенням конкурсу, інша група авторів (І. Божко, Т. Крапівіна) намагалась в обхід процедури провести власний варіант проекту герба. Від розглянутого вище він відрізнявся тільки доданими до червоного поля щита дев'ятьма золотими зорями, складеними у сузір'я Лева, під яким знаходиться Одеса. На думку авторів, такий підхід мав додати унікальності новому гербу, оскільки розміщення сузір'їв у геральдиці зустрічається досить рідко [271; 274]. Якщо не брати до уваги порушення процедури, з яким даний проект було винесено (не брав прямої участі у конкурсі та просувався до розгляду через публікації в пресі [330]), а зосередитись лише на суті змін, то пропонуване авторами доповнення – сузір'я з 9 зірок – є дискусійним. З огляду на символіку, така зміна може розцінюватись як надлишкова, тому що є нововведенням відносно попередньої історії геральдики міста (сузір'я не вживалось у минулих гербах Одеси) та не відображала змін в історії міста, його статусі тощо.

Затверджений герб був утворений методом винесення елемента зі щита історичного герба – верхнього золотого поля з фігурою виникаючого двоголового орла. Обґрунтуванням цього є відображення у гербі змін у статусі міста. У гербі 1798 р. верхнє поле слугувало «технічним елементом». На думку І. Калмакана та М. Ємельянова виникаючий російський двоголовий орел у даному випадку позначав статус заштатного міста Тираспольського повіту; підставою для такої оцінки є аналогія з практикою, введеною І. фон Енденом до роботи Герольдмейстерської контори у 80-х роках XVIII ст. Оскільки Одеса вже давно не є заштатним містом, а імперія, у якій вона мала цей статус, перестала існувати, то ці факти є достатньою та необхідною підставою для

виведення верхнього поля і закріплення у якості герба лише нижнього поля – у червоному полі срібний якір-кішка з чотирма лапами.

Вважаємо, що дана позиція потребує уточнення. У 1798 р. Одеса вважалась офіційно новозаснованою і отримання герба було безпосередньо пов'язано з наданням місту особливої грамоти з привілеями; тому включення до герба «павлівського» орла (тобто з накладеним на груди орла мальтійським хрестом) видається ознакою певної «царської милості» Павла I до цього міста – що було поширеною практикою при наданні гербів містам імперії з 80-х років XVIII ст. Від цього фігура не перестає бути технічною, проте обставини її появи змінюються. Оскільки Російська імперія перестала існувати, потреба символічної присутності «царської милості» у гербі міста є зайвою. Разом з тим виведення імператорського орла з герба може бути охарактеризовано не лише «технічно», але і символічно – використання лише фігури нижнього поля у гербі, як питомої емблеми на позначення самого міста поза залежністю від його зовнішніх зв'язків.

Іншою проблемою, яка була розв'язана, було розташування у гербі Золотої Зірки. Її сутність полягала у винайденні графічного вирішення, що мало відповідати одночасно і дотриманню правил геральдики, і коректно репрезентувати статус міста-героя. Останнє передбачало розміщення у гербі нагороди з нагородної системи соціалістичного типу. У попередній геральдичній практиці європейських країн найбільш поширеним (класичним) способом розміщення нагород було їх підвішування на орденських ланцюгах або стрічках під геральдичним щитом; або внесення до простору щита, але в чітко визначеному місці, що відображає «технічний» характер даного елемента (зокрема в «наполеонівській геральдиці» так розміщувався знак Ордену Почесного легіону [536, р. 50–51]).

Протягом обговорення майбутнього вигляду герба, фактично було висунуто два основних варіанти розміщення Золотої Зірки – у полі геральдичного щита та у позащитовому оточенні, над гербом. Перший варіант обґрунтовували І. Калмакан та М. Ємельянов. Вони запропонували розмістити

Золоту Зірку у геральдично лівому верхньому куті неподільного щита. Пояснювалось це так: внесення зірки до гербового щита на позначення міста-героя є «технічною» необхідністю, тому бажано завчасно визначити для неї місце, що буде використовуватись також в усіх гербах міст-героїв України та стане типовим (якщо зірка буде розміщуватись у гербах міст довільно, вона перетвориться на звичайну гербову фігуру і її «технічний» сенс не буде прочитуватись) [421, с. 27-28].

Інший варіант, який і був використаний у підсумку, запропонував Ю. В'язовський – розмістити медаль «Золота Зірка» серед елементів позащитового оточення, під короною гідності. Золота Зірка мала кріпитись під середнім бланком мурованої корони так, щоби розміщуватись у картуші – між короною та щитом; колодка медалі із зображення була прибрана. Таке рішення відповідало правилам геральдики (оскільки нагорода не вносились до гербового щита, а розміщувалась серед елементів оточення) та пізніше було рекомендоване Українським геральдичним товариством у якості зразка для гербів інших міст-героїв України [330, с. 2; 407, с. 258].

Проте графічне втілення описаного принципу виявилось проблематичним – Золота Зірка вписувалась у картуш жовтого (золотого) кольору, що знижувало її помітність. Власне цей факт став номінальною причиною для проведення наступного конкурсу – на покращення герба Одеси у 2010 – 2011 рр.

У грудні 2010 р. міська рада Одеси прийняла рішення про внесення змін до символіки міста [148] і відповідно до нього міський голова О. Костусєв видав розпорядження про проведення нового конкурсу [151]. Його метою було проголошено більш повне представлення медалі «Золота Зірка» на усіх елементах міської символіки (за рішенням 1999 р. на зображенні малого герба, прапорах міста та міської ради золота зірка не була представлена) та покращення графічного втілення зірки зокрема [205; 309].

Більшість поданих на конкурс проектів були створені подібно до герба 1999 р. та відрізнялись між собою деталями графічного виконання (якщо не розглядати дитячі роботи, також подані на конкурс) [219; 223]. Проведенням

конкурсу намагались скористатися і з політичною метою – зокрема представники проросійської ГО «Дозор». Ними було запропоновано проект, що нагадував видозмінений герб Одеси 1798 р. – із виникаючим чорним двоголовим орлом у золотій главі та медаллю «Золота Зірка», яка вносилась до основного поля [217]. Від історичного герба цей проект вирізнявся формою щита, заміною верхнього поля геральдичною фігурою (главою) та сумнівним рішенням щодо внесення нагороди – медалі Золота Зірка, разом з колодкою – до гербового щита. Для того щоб отримати фахову оцінку поданим на конкурс проектам, міська рада звернулася до Геральдичної колегії Одеської обласної ради. Розглянувши надані проекти, колегія, на засіданні 4 квітня, рекомендувала компромісне рішення – збільшити зображення Золотої Зірки у картуші та зробити її граненою, не змінюючи інших елементів герба [223]. Зрештою, 29 квітня 2011 р. міська рада перезатвердила новий комплект міської символіки, зваживши на рекомендації колегії – у зображенні повного (великого) герба міста Золота Зірка була дещо збільшена та стала граненою (решта елементів залишилися без змін) [149].

Створення сучасного герба Одеси стало показовим у розвитку міської геральдики регіону. Перший, створений за доби Незалежності, герб міста виявився проявом інерції стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років. Даний знак відповідав її зовнішнім ознакам – створений з порушенням правил геральдики, оформлений спираючись на їхнє (правил) інтуїтивне розуміння, внаслідок чого композиція виглядала більше декоративно (спиралась на суб'єктивні смаки автора), аніж геральдично. Власне тому, герб 1993 р. мав негеральдичний вигляд, а його авторський опис не відповідав нормам блазону.

Герб 1999 р. став наслідком тривалого громадського обговорення та «геральдичної полеміки» навколо його вигляду та символіки. Полеміка навколо майбутнього вигляду герба міста об'єктивно посприяла кращій обізнаності містян у правилах геральдики загалом та історії міського герба Одеси зокрема. У підсумку, це дозволило розробити досить лаконічний герб, що одночасно: спирався на історичну геральдику Одеси, відображав важливу зміну у статусі

міста, що відбулась за радянського періоду його історії та вписувався у загальноукраїнський контекст міського герботворення, оскільки композиція герба цілком відповідала правилам класичної геральдики у потрактуванні УГТ. Більше того, досвід створення герба Одеси було визнано зразковим для відображення статусу міста-героя у міській геральдиці [407, с. 257–258].

Конкурс на перегляд герба у 2010 – 2011 рр. носив політизований характер та видавався необґрунтованим від самого свого початку [208; 279]. Спроба проросійських сил скористатись проведенням нового конкурсу задля зміни символіки зазнала невдачі, фактично показавши сталість і влучність раніше затвердженого герба. Одним з наслідків проведення конкурсу стала активізація роботи Геральдичної колегії при Одеській обласній раді.

Затвердження сучасних гербів, створених на основі переробки (доповнення або спрощення) історичних гербів та створення цілком нових знаків відбувалося одночасно у трьох напрямках: як продовження стихійного герботворення, як часткове відновлення практик герботворення, характерних для міської геральдики Російської імперії XVIII – початку XX ст. та як спроба ввести геральдику регіону до єдиного, загальноукраїнського контексту (що виражається у створенні гербів за нормами УГТ та Комісії державних нагород та геральдики). Кожна із зазначених тенденцій характеризується певними ознаками: зовнішніми (вигляд герба, його загальна композиція) та внутрішніми (правила та практики, на які спиралась розробка герба).

Тенденції *стихійного герботворення* властиві: відсутність системного підходу до створення гербів, слабка кореляція з правилами геральдики та, внаслідок цього, загальна слабкість композиції. Характерними рисами цих гербів є: перевантаження щита елементами, із застосуванням недоцільних поділів, що мають на меті лише відділення окремих фігур одна від одної і не несуть при цьому жодного символічного навантаження, внесення до поля зайвих елементів, таких як дата заснування або назва міста тощо. Офіційні описи таких знаків зазвичай складені без огляду на норми блазонування. Вони можуть бути або довільними (за якими не можливо точно відтворити

зображення герба) або «технічними» (з докладним поясненням форм, пропорцій, розташування фігур та проведення поділів, які попри утилітарність ігнорують принцип стислості блазону та загалом порядок його здійснення).

Характерним прикладом цієї тенденції є герб Скадовська (автор – П. Кравченко). Затверджений виконкомом міської ради 16 березня 1994 р. [265] (до 100-ліття від дати заснування міста) він являє собою характерний приклад продовження стихійного герботворення, що за інерцією тривало й на початку 1990-х років. Міський знак можна описати так: щит прямокутний з загостренням посередині основи; поле чотиридільне, розбите на золото та синій, у круглому чотиридільному щитку з перемінними кольорами полів темно-сині фігури: у 1-й чверті – якір з двома хвилями, у 2-й чверті – пшеничний колос, у 3-й чверті – контур зрошувального каналу з трьома шиповидними хвилями, у 4-й чверті – сонячний грибок з двома хвилями; над щитком, на 1-у та 2-у чверть, накладено темно-синій напис «Скадовськ», під щитком, на 3-ю та 4-у чверті, – така само дата «1894». За своїм виглядом це складний знак, перевантажений елементами і створений у руслі тих само помилок, що були характерні для більшості міських знаків радянського періоду – щит містить ряд поділів на поля, що мають не символічне значення, а слугують лише для розміщення кількох фігур окремо одна від одної, позащитові елементи відсутні, натомість назва міста та дата заснування внесені до поля, що ще більше перевантажує композицію; використання одного кольору у вигляді двох відтінків (блакитний та темно-синій) та їх накладення один на одного суперечить основному правилу геральдики щодо застосування кольорів. Водночас, даний знак не витримує перевірки формалізацією – його не можливо коректно описати у термінах блазону (наведений нами блазон – лише наближений до коректного опису герба, наскільки це можливо; оригінальний опис знаку – суто «технічний» із численними повторами та вирахуванням точних пропорцій).

У 2017 р. було здійснено спробу привести герб Скадовська до відповідності правилам геральдики [229]. Херсонський геральдист О. Паталах

розробив проект герба міста, що був представлений на розгляд міської громади: щит, зі срібною хвилястою основою, розтятий; у 1-му, синьому, полі срібна підкова із золотим лапчатим хрестом зверху, супроводжена всередині срібною стрілою вістрям донизу, у 2-му, зеленому, полі – золотий жезл Асклепія. Щит вписаний до декоративного картуша та увінчаний срібною мурованою короною з трьома зубцями; за картушем покладено два чорних якорі перевиті малиною стрічкою [216]. Символіка проекту спиралася на поєднання дворянського герба С. Б. Скадовського (засновника міста, чий ім'ям воно назване) та фігур на позначення оздоровчо-курортного характеру міста. Офіційного затвердження міською радою проект не отримав (див. Додаток Б.4.8).

Іншим прикладом стихійної тенденції у герботворенні регіону може слугувати герб Голої Пристані, затверджений міською радою 30 червня 1998 р. (автор – П. Козубський). Він являє собою: щит пересічений на синє та золоте поля, поверх всього у пояс червоний мур з трьома вежами, над середньою золота квітка водяної лілії зі срібними пелюстками, в основі – синє поле відділене шипоподібно, у золотому – виникаючий червоний хрест; на червоній стрічці над щитом напис: «Гола Пристань» [393, с. 56]. Композиція та колористика герба потребує виправлення і винесення з нього зайвих елементів – щонайменше дати заснування (її доцільніше розмістити на декоративному картуші). Символіка герба вказує на козацьке минуле (укріплення та козацький хрест), природу краю (квітка латаття), а також натякає на назву (нижній контур червоного муру своїм обрисом нагадує пристань для човнів). Кольори полів позначають води Дніпра та степ, водночас апелюючи до колористики державного прапора України.

Загалом, даний герб дещо переобтяжений елементами і потребує вдосконалення (наш можливий варіант – див. Додаток Г.1). Прикметно, що можливість зробити герб лаконічнішим та виразнішим закладена у його авторському описі: «Квітка лілія символізує красу міста і курортно-оздоровчу галузь, завдяки вдалому природному розташуванню міста і цілющому озеру.

Тому, саме квітка лілія, невибаглива, прекрасна і цілюща, символізує одночасно і силу озера, і красу міста, і сама собою є герб і корона. Усі інші елементи допоміжні» [513, с. 18]. Сучасний герб, насправду складений так, що основною видається фігура, що за описом належить до «допоміжних» – міський мур-пристань (дана фігура розташована у центрі композиції, а її колір – червоний – найбільш помітний серед використовуваних геральдиком, за виразом М. Пастуро він «нав'язує себе» [467, с. 21]).

Поява нових гербоподібних міських знаків у своїй основі є наслідком недостатньої державної політики у сфері геральдики загалом та не розробленості геральдичного законодавства зокрема. Відсутність загальнообов'язкових критеріїв для створення міського герба та контролюючих їхніх дотримання установ мали своїм наслідком перенесення питання відповідності новостворених гербів правилам геральдики цілком на розсуд місцевої влади. Окремі приклади стихійного герботворення та створення під назвою гербів знаків не відповідних правилам геральдики з'являлись навіть на початку 2010-х років, вже після того як свою роботу розгорнула наділена новими повноваженнями Комісія державних нагород та геральдики. Прикладом може слугувати створений у 2011 р. герб Молочанська (автор – Д. Братченко) [250].

Знак, затверджений міською радою Молочанська, не має власного геральдичного опису та не витримує перевірки правилами блазонування при спробі його описати. Він являє собою приблизно наступне – щит чотиридільний: 1-е поле червоне, 2-е та 3-є – сині, 4-е поле – зелене, у круглому золотому щитку синій семиреберний вал; навколо всього – золота облямівка. Щит оповитий золотими колоссям та стрічкою, зверху прикрашений зображеннями трьох білих шпилів, а також білої будівлі з червоними колонами та кленовим листом на її фасаді, увінчує композицію срібна мурована корона. На стрічці під щитом написи: «Halbstadt», «1806» та «Молочанськ», що позначають рік заснування, минулу та сучасну назви міста. Оскільки всередині щита більшість полів не мають фігур, символічним значенням наповнюються

їхні кольори: червоний – позначає бойову славу та пам'ять про полеглих у Першій та Другій світових війнах, синій у 2-му полі позначає блакитне небо, у 3-му – р. Молочну, на березі якої було засноване місто, зелений – озиму пшеницю, виноград та польову траву. Семиреберний молотильний вал у щитку має позначати розвиток механізації сільського господарства, що є одним з основних занять мешканців міста. Золоту облямівку автор не описував (очевидно вона мала лише декоративну роль) та сенсу в її перебування у гербі не вкладав. У такому випадку, геральдично вона прочитується, як фігура на ознаку пониження статусу власника. Позащитове оточення герба переважено елементами, що могли би бути внесені до щита: три білих шпилі та фронтон білої будівлі – реалістичні зображення архітектурних пам'яток міста (центральної школи та школи для дівчат) та кленовий лист, що мав вказувати на важливість зв'язків міста з діаспорою у Канаді. Золоте колосся навколо щита мало позначати хліборобський край, у якому знаходиться місто, а зображення мурованої корони автор герба наділив сенсом на позначення української влади на всіх рівнях. Загалом, міський знак Молочанська має занадто складну композицію, невиразну символіку, не витримує критики щодо відповідності правилам геральдики та не може бути коректно блазонованим. За особливостями своєї побудови знак можна віднести до стихійно створених гербів, що потребують переробки (наш можливий варіант – див. Додаток Г.3).

Історичні традиції міської геральдики регіону формувались переважно у період з кінця XVIII – першої половини XX ст. та були пов'язані з процесами герботворення у Російській імперії, Об'єднаному князівстві Молдавії та Валахії і Королівстві Румунія (що було розглянуто у Розділі 2). Румунське міське герботворення загалом мало досить обмежену зону впливу на Півдні України (лише у Південній Бессарабії). Більшість же «історичних гербів» міст регіону (тобто створених до радянських експериментів у геральдичній сфері) ведуть своє походження від геральдики регіону, створеної під час його перебування у складі Російської імперії. З огляду на це, у частині новостворених та відновлених історичних гербів закономірно відбулось *часткове повернення*

притаманних російському періоду практик складання герба. До них належать: характерна форма щита – чотирикутного, з загостренням по середині основи, багатопільність, додавання «технічних полів» (на позначення приналежності території); також для гербів створених у руслі цієї практики характерно використання вінків та покладених навколо щита предметів. Приналежні до цієї тенденції герби, створювались спираючись на історичні традиції міської геральдики Російської імперії. Важливо підкреслити, що попри перелічені вище особливості, створені у руслі цієї тенденції герби відповідають основним правилам геральдики, а єдиною суттєвою претензією, яку до деяких з них можна висунути, є навмисне ускладнення композиції герба через багатоподільність геральдичного щита – у таких гербах розсічення простору щита на поля іноді пов'язане лише з потребою розмістити якомога більше фігур і тому символічно не виправдовується.

Описана тенденція мала обмежений характер. Найбільше вона проявилась серед гербів міст АР Крим та Севастополя, щонайменше у формі щита – переважна більшість кримських гербів використовує чотирикутний щит з загостренням по середині основи (виключення становлять герби Євпаторії та Ялти); в інших частинах регіону такі випадки поодинокі, хоча прикладом використання «технічного поля» може слугувати герб міста Снігурівки, Миколаївської області.

Серед міст АР Крим дану тенденцію можна розглянути на прикладі міста Саки. Його сучасний герб був затверджений міською радою 29 квітня 2005 р. (автори – Б. Горний, В. Коновалов, О. Маскевич). За використаними фігурами, кольорами та символікою це був цілком новий герб, повністю відмінний від радянського міського знаку. Його вигляд наступний: глава щита подвійна (пересічена на дві смуги) – у верхній, синій, срібний меандр, нижня срібна – мурована, у дві кладки; основне поле розбите перегорнутим догори срібним вістрям, на якому червоний бронтозавр вліво з оберненою назад головою та над ним три сині зірки у лівий перев'яз; справа у синьому полі срібна чаша з двома струменями, з яких правий вище лівого; зліва у червоному полі срібні жезл

Асклепія та чаша, які обвиває золота змія. Щит увінчаний золотою мурованою короною з трьома зубцями та увитий виноградною лозою; під щитом на стрічці у кольорах прапору АР Крим напис: «Саки». Символіка герба зосереджена переважно на природній та господарській тематиці. Жезл Асклепія, вказує на Сакські лікувальні грязі – так само як й у гербі Євпаторії (історичному 1844 р. та чинному 1997 р.) [316], чаша з двома струменями води позначає видобуток у місті мінеральної води, обидві фігури разом презентують місто як бальнеологічний курорт. Перегорнуте догори срібне вістря у даному випадку символізує видобуток солі, що історично здійснювався біля міста, а три сині зірки позначають перевезення солі чумаками (на позначення Чумацького Шляху); бронтозавр являє собою відомий у місті пам'ятник та слугує своєрідним наочним архітектурним символом Сак. Елементи глави щита (меандр та цегляна кладка) позначають Кара-Тобе, поселення IV ст. до н.е., що розміщувалось поруч з нинішнім містом. Колористика полів основної частини щита (синій, срібло, червоний) повторює кольори прапору АР Крим (синій, білий, червоний) та вказує на територіальну приналежність міста.

Серед міст, підпорядкованих м. Севастополю, виразником тенденції до створення гербів з опертям на практику міського герботворення у Російській імперії, можна назвати герб Балаклави. До 1957 р. Балаклава була окремим містом, після цього включена до складу Севастополя і юридично є його міським районом. Сучасний герб було затверджено рішенням Балаклавської районної ради 20 вересня 2002 р. (автори – О. Маскевич, В. Дорошко, В. Коновалов, Ю. Жемойдо, О. Кучер). Він являв собою: щит пересічений подвійною балкою та розсічений у нижній половині; верхня частина балки – срібна зубчата, нижня – золота, обтяжена чорним грецьким меандром; у 1-му, червоному, полі – срібний Георгіївський хрест, у 2-му синьому – три срібні рибини покладені навкіс вліво, головами вгору, у 3-му зеленому – золоте виноградне гроно з двома листками. Щит накладено на адміралтейський якір та прикрашено виноградними лозами [393, с. 26].

Символіка герба поєднує у собі відображення історії краю, назви (колишньої) міста та господарських занять. Так, грецький орнамент (меандр) символізує зв'язок Балаклави з античною грецькою культурою, мотивами міфу про Іфігенію у Тавриді (яка приносила криваві жертви богині Діві у храмі на скелі; ймовірно його розташування могло бути у межах сучасної Балаклави); верхня, зубчата частина балки відображає генуезький період історії міста, за якого Балаклава (Чембало) була одним з ключових опорних пунктів генуезької морської республіки на південному узбережжі Криму. Срібний Георгіївський хрест нагадує про Балаклавську битву 1854 р., а червоний колір поля – про хоробрість захисників Севастополя та Балаклави під час Кримської війни; крім того хрест вказує на Балаклавський Георгіївський монастир. Три рибини символізують одну з версій походження назви міста: з тюркської «balyk» та «juva» – «місце, багате на рибу»; золоте виноградне гроно та виноградні лози з позашитового оточення позначають розвинуте виноградарство та виноробство, а золотий якір-щитотримач – військово-морські традиції балаклавців. Помітно, що у затвердженому гербі було використано частину нереалізованого проекту герба Балаклави 1875 р. – верхнє поле з Георгіївським хрестом (колір поля з чорного був змінений на червоний) та частину зубчатої балки, яка у сучасному гербі виявилась пересічена надвоє. Загалом, композиції герба властива насиченість та багатоподільність, яку можна було би послабити, не втративши при цьому оригінальності знаку – наприклад, прибравши 3-тє, нижнє лівє, поле, оскільки його символіка повторюється елементами позашитового оточення. Важливо підкреслити, що герб створений геральдично правильно, принцип його побудови спирається на практику міського герботворення Російської імперії після реформи Б. Кьоне.

Використання «технічного поля» на позначення приналежності міста до певної адміністративно-територіальної одиниці поширена досить слабо. Даний прийом був застосований у гербі Очакова 1991 р., у якому приналежність міста Миколаївській області позначалась внесеним до гербового щита правим вільним кутом (у ньому – на синьому полі золотий вітрильник). У 1997 р.

вільний кут з герба був вилучений. Сталий же приклад використання технічного доповнення демонструє герб міста Снігурівки, Миколаївської області.

Снігурівка була заснована у 1812 р. на правому березі р. Інгул селянами-переселенцями з Могилевської губернії; міський статус вона отримала з 1961 р. Сучасний герб було затверджено рішенням міської ради від 8 червня 2001 р. [176]. Він являє собою: щит пересічений, у верхньому синьому полі на срібній хвилястій основі золота галера із шістьма чорними веслами, над якою архієрейська митра на двох перехрещених посохах, усі золоті (герб Миколаєва); у нижньому зеленому полі синій стовп із золотими мурованими стовпцями по боках; справа від нього мурований верстовий стовп, зліва – пшеничний сніп, обидва золоті. Позащитових елементів герб не має. Наш блазон першочергово спирається на зображення герба (що використовується органами місцевого самоврядування), яке в окремих деталях не збігається з описом, проте є геральдично коректнішим. Символіка знаку зосереджена на господарській тематиці – пшеничний сніп вказує на сільськогосподарські заняття мешканців міста, а синій стовп позначає магістральний канал Інгулецької зрошувальної системи (золота облямівка навколо нього – тверде покриття каналу); верстовий стовп є найстарішою архітектурною пам'яткою міста, що позначає також вигідне розташування міста на шляху до Херсону, що історично посприяло розвитку та заселенню Снігурівки. Верхнє поле герба – «технічне», вміщує герб обласного центру, Миколаєва, тобто вказує на зовнішні зв'язки міста, а не є виявом його власної характеристики і його використання видається необґрунтованим.

Прикладом зовнішньої, стилістичної (але не змістовної), подібності до геральдичної практики міського герботворення доби Російської імперії в оформленні позащитових елементів являє собою герб Подільська – затверджений міською радою 4 жовтня 2006 р. (автор – О. Шалашний). Історія постійного поселення на місці сучасного Подільська простежується приблизно з середини XVIII ст., коли тут виникло селище Берза (Бірзула). У 1865 р.

Бірзула стала одним з перших залізничних вузлів України, що забезпечував рух та ремонт локомотивів. У 1924 р., за ініціативи радянського військового начальника Г.І. Котовського у Бірзулі було проголошено про створення Молдавської автономної СРР у складі Української СРР, а селище стало першим центром автономії. Після вбивства Г.І. Котовського у 1925 р. його було поховано у спеціально збудованому мавзолеї на території селища. У 1935 р. Бірзулу було перейменовано на Котовськ, який у 1938 р. отримав статус міста. У 2016 р., в рамках проведення декомунізації назву міста було змінено на Подільськ. На сьогоднішній день місто є важливим залізничним вузлом, на його території розташовано також командування Подільського прикордонного загону та управління Ягорлицької митниці [263].

Затверджений у 2006 р. герб міста мав наступний вигляд: щит фігурний; у червоному полі навкіс перехрещені дві срібні шаблі із золотими ефесами, супроводжені зверху молотом та знизу залізничним ключем – обидва із золотими навершьями та срібними руків'ями. Щит увінчаний срібною мурованою короною з трьома зубцями, у клейноді – срібний орел із золотим озброєнням; вінок навколо щита – із золотих дубових листків та шести колосків (по три з кожної сторони), перевитих стрічкою в українських національних кольорах. Під щитом, на окремій червоній стрічці напис «місто Котовськ», під нею – срібний локомотив. У 2016 р., після декомунізації назви міста [143], напис на стрічці було змінено на «місто Подільськ». Символіка герба задумувалась автором багатозначною: перехрещені шаблі мали одночасно вказувати на походження тодішньої назви міста (Котовськ) та його військове значення у південно-західному прикордонні держави, молот та залізничний ключ – на історію виникнення міста біля залізничного вузла та заняття його мешканців у промисловості; форма фігурного щита – за задумом автора, вказує на походження міста від ханської слободи; шість колосків вінка означають шість мікрорайонів міста, що були селищами та поселеннями і при об'єднанні утворили єдине місто, а також вказують, що Подільськ є центром сільськогосподарського району, поєднання колосся з дубовим листям позначає

географічне розташування міста на межі лісостепової зони, поєднання стрічки у національних кольорах та срібного сокола (як одного з трактувань походження тризубу) вказує, що місто отримало свій герб за доби Незалежності України [263].

Загалом герб складений фахово і містить лише дрібні неточності – фігура локомотиву серед позащитових елементів виглядає зайвою та її розміщення не виправдано геральдично (хоча допускаємо, що її можна потрактувати як своєрідний «бейдж» або логотип міста), форма щита за рекомендаціями УГТ і Комісії державних нагород та геральдики мала би бути уніфікованою (використаний у гербі фігурний щит є новотвором для геральдики даного міста, оскільки раніше Подільськ не мав герба, і факт його використання не може бути виправданий буквальним відтворенням історичного герба міста). Використання клейноду (слабко обґрунтованого в описі) та вінка у якості елементів позащитового оточення роблять герб Подільська стилістично дещо подібним до російських герботворчих норм Б. Кьоне другої половини XIX ст. та може прочитуватися як позначення міста-фортеці; характерний тип вінка вказує на характер сільськогосподарських занять мешканців краю. При цьому змістовної тотожності російським геральдичним практикам у гербі Подільська немає.

Тенденція до *введення міської геральдики регіону до загальноукраїнського контексту* є найбільш поширеною. Створені у її руслі герби відповідають рекомендаціям УГТ та Комісії державних нагород та геральдики. Характерними особливостями таких знаків є використання єдиної, чітко визначеної форми гербового щита (чотирикутного з напівкруглою основою) та уніфікованого комплексу позащитових елементів – декоративного картуша увінчаного мурованою короною. Разом з ними можуть застосовуватись також інші елементи – вінки, стрічки, щитотримачі тощо. У зв'язку з цим є сенс розглянути також всі можливі елементи позащитового оточення, що застосовуються у гербах півдня України у порівнянні їхнього застосування в межах різних тенденцій.

Найбільш новаторською частиною сучасного міського герба є *картуш*. У міській геральдиці регіону, як окремий елемент герба, він з'являється тільки за доби Незалежності. Запропонований у якості додаткового, декоративного, елемента у рекомендаціях УГТ, картуш набув значного поширення. Його впровадження до практики герботворення розпочалось досить швидко, що відбилося також і в історіографії. Вже у монографії 1997 р. «Українська міська геральдика» А.Гречило вмістив один з перших прикладів використання картуша для міст південного регіону України – у гербі Євпаторії [398, с. 152, 155].

Переважно застосовується єдиний тип картуша: верхня частина щита обрамляється ніби старовинним сувоєм паперу, нижня – завершується листоподібним згортком. Можливі також варіації, коли з даними елементами поєднуються пшеничне колосся або листя. Поширену в радянській геральдиці практику вносити до поля гербового щита дату заснування міста також можна вирішити за допомогою картуша. У низці міських гербів Півдня України (Генічеськ, Нова Одеса, Роздільна, Токмак, Чорноморськ), рік заснування міста розміщується у нижній частині картуша, прямо під серединою бази щита.

Колір картуша зазвичай не несе символічного навантаження та може бути будь-яким; у більшості випадків використовуються жовтий (золотий) та білий (срібний) кольори, з кількісним переважанням першого. Яскравим винятком з цієї практики є лише синьо-білий картуш герба Генічеська.

Відповідно до рекомендацій УГТ, картуш можна використовувати щоб додатково розкрити історію міста, його географічне розташування, особливості природи краю тощо. Відносно до регіону нашого дослідження, згадана функція використовується рідко. З гербів 38 міст, у яких картуш використовувався як складова частина, у 9 випадках (Баштанка, Берислав, Генічеськ, Запоріжжя, Кам'янка-Дніпровська, Молочанськ, Роздільна, Таврійськ, Токмак) він мав відмінне від загального зразка зображення, але з даних 9 випадків лише у трьох (Запоріжжя, Кам'янка-Дніпровська, Токмак) картуш мав також власне символічне значення, прописане у рішенні про затвердження, що відбивало

особливу характеристику міста (випадки, у яких «стандартному» зображенню картуша приписувалось «особливі» значення не враховуються). Зупинимося на них окремо (див. Додаток Б.4.6).

Затверджений 31 січня 2003 р. герб Запоріжжя являє собою частково виправлений історичний герб міста зразка 1811 р.: щит пересічений, у верхньому зеленому полі дві навкіс перехрещені золоті козацькі рушниці, у нижньому малиновому – обернені донизу чорні татарський лук з трьома стрілами; щит вписано у золотий декоративний картуш. У геральдичному щиті сучасного герба єдина зміна торкнулася фігур верхнього поля – дві перехрещені гвинтівки з багнетами природних кольорів були замінені на такі само золоті козацькі рушниці без багнетів; татарська зброя у нижньому полі залишилась чорною. Картуш у гербі Запоріжжя – єдиний позащитовий елемент. Його вигляд майже повністю відповідає стандартному зразку, але з невеликою відмінністю – у верхній частині картуш набуває стилізованої форми греблі Дніпрогесу, що заміняє собою міську муровану корону. Таким чином вдалося поєднати історичний герб та основний архітектурний символ міста, не вносячи суттєвих змін до зображення у геральдичному щиті та майстерно використавши можливості декоративного картуша.

Іншим прикладом слугує герб Токмака, прийнятий 12 червня 2003 р. Герб являє собою: щит розбитий, розсіченням у голові, що переходить у дві дуги, на три поля: у 1-му синьому полі – плуг, у 2-му, червоному – шестерня, у 3-му, зеленому – ріг достатку; всі фігури золоті. Щит вписано у золотий декоративний картуш з ковилево-вогняних арабесок, які переходять у липове листя; зверху картуш завершується у формі будівлі з історичної частини міста, знизу – згортком із нанесеним на нього роком заснування міста. Над картушем розташовано срібну муровану корону з трьома зубцями. Символіка зосереджена переважно на розкритті господарських занять мешканців міста: плуг вказує на хліборобство, як першопочаткову основу розвитку міста, шестерня – на промисловість, що стала головним вектором розвитку міста з кінця ХІХ ст. Нижнє зелене поле позначає багатство природи краю та гору (могілу) Токмак –

завдяки розбивці його контур нагадує зображення степової могили. У даному гербі картуш символізує степову природу краю, а також молодість та розвиток міста. Срібна мурована корона через графічні особливості картуша естетично не вписується у композицію (корону накладено безпосередньо на зображення будинку з історичної частини міста).

У гербі Кам'янки-Дніпровської (затверджений 18 липня 2005 р.) картуш використано більш вдало. Сам герб має такий вигляд: у синьому полі золота скіфська гривна з головами левів, кінцями вверх, всередині якої срібний цвіт яблуні. Картуш срібний, утворений поєднанням стрічки з козацьким хрестом та дубового листа. Символіка герба вказує на стародавню історію краю (скіфська гривна з кургану Солоха вказує на те, що поруч знаходиться Кам'янське городище, ймовірна столиця Великої Скіфії) та молодість нинішнього міста (цвіт яблуні, який в оригінальному описі названо рожевим – на підкреслення любові до рідної землі), що стоїть на березі Дніпра (синій колір поля). Елементи картуша вказують на приналежність міста козацькому краю (дубове листа позначає кількасотлітній запорізький дуб з о. Хортиця, що тривалий час слугував одним з неофіційних символів Запоріжжя, а отже і всього краю). Стрічка з козацьким хрестом у картуші займає місце корони гідності, проте у даному випадку, відсутність корони серед позашитових елементів, робить композицію герба достатньо гармонійною та естетично витриманою.

Рекомендаціями УГТ та Комісії державних нагород та геральдики встановлюється також уніфікований вигляд міської *корони гідності* – мурованого вінця з трьома зубцями. Мурована корона увінчує щит в картуші зверху та вказує на статус поселення, як міста, вирізняє міський герб з-поміж інших геральдичних знаків (військових, корпоративних, особистих тощо) та графічно відокремлює герби міст від гербів сіл (для останніх рекомендовано використовувати розроблену О. Коханом «сільську корону» утворену снопами пшениці [398, с. 162]). Мурована корона має єдину форму для всіх типів міст – корона з трьома мурованими зубцями (бланками), – поза залежності від їхнього положення в адміністративно-територіальному устрої держави. Ідеєю такого

підходу було відображення міського статусу населеного пункту без його прив'язки до кількості населення або положення в адміністративно-територіальному устрої (така прив'язка була характерна для міської геральдики Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., а також геральдичній системі Королівства Румунії XX ст., але не властива українській міській геральдиці загалом). Відповідно до рекомендацій УГТ, відмінності могли передбачатись лише у кольорі мурованої корони: для обласних центрів – золота, для міст всіх інших рівнів підпорядкування – срібна, для сіл та селищ, що мали раніше міські права – червона. Селища міського типу відповідно до рекомендацій трактуються як «містечка», що передбачає використання у їхніх гербах срібної мурованої корони [398, с. 161–162]. Разом з тим, мурована корона присутня і у гербах, що не слідують рекомендаціям УГТ. У таких випадках вона зустрічається і без застосування картуша.

На практиці, колір мурованої корони не може бути надійним орієнтиром щодо статусу міста у адміністративно-територіальному устрої. Серед чотирьох обласних центрів південних областей золотою мурованою короною користуються герби двох – Одеси та Херсону; Миколаїв використовує срібну муровану корону, Запоріжжя (як було розглянуто вище) – не використовує корони взагалі. Столиця АР Крим – Сімферополь – використовує золоту муровану корону з п'ятьма зубцями, її графічне виконання відрізняється від норм рекомендованих УГТ; міський знак Севастополя корони гідності не має. Частина міст обласного (Ананьїв, Вознесенськ, Каховка, Южний), республіканського в АР Крим (Саки), районного (Березівка, Старий Крим, Щолкіно) підпорядкування та міст, підпорядкованих іншій міській раді (Інкерман), що мали б використовувати срібні корони, затвердили для своїх гербів корони саме золотого кольору, не зважаючи на згадане положення рекомендацій. З усіх перелічених вище тільки місто Южний пізніше змінило колір корони свого герба на срібний, відповідно до рекомендацій Геральдичної колегії при Одеській обласній раді [218]. Станом на початок 2021 р. корони гідності цього типу застосовують у своїх гербах 10 міст регіону (Ананьїв,

Березівка, Інкерман, Каховка, Одеса, Саки, Старий Крим, Чорноморськ, Херсон, Щолкіно).

Застосування міської корони у випадку Сімферополя, дещо вирізняється з-поміж корон описаного вище типу. Герб міста увінчує мурована корона з п'ятьма зубцями – наразі єдиний приклад такої форми у сучасній геральдиці Півдня України. Герб Сімферополя затверджено рішенням міської ради від 14 грудня 2006 р. [507, с. 140–143] (фактично з другої спроби – намагання затвердити герб до 220-літнього ювілею міста у 2004 р. завершилось невдачею [269]); для нього було використано прямокутний тип щита з заокругленими нижніми кутами та загостренням посередині основи. Сам герб можна описати таким чином: понижена до основи срібна стрічка, між золотими: бджолою у верхньому синьому полі та грецькою дворучною чашею у нижньому червоному. Щит увінчано золотою мурованою короною з п'ятьма зубцями та з синьо-срібно-червоним бурелетом й оточено дубовим вінком, перевитим синьою стрічкою (за офіційним описом – ордена Трудового Червоного прапора). На стрічці напис срібними літерами: «Симферополь». Символіка герба зосереджується переважно на розкритті історії міста та краю. Золота грецька чаша позначає античне минуле краю, а саме розташування поруч Неаполя Скіфського, столиці Малої Скіфії (золота чаша походить з першої легенди про походження скіфів, з наведених Геродотом [Herodoti, *Historiae*, III, 5]). Бджола у верхньому полі – відсилає до потьомкінського проекту герба Сімферополя на основі «девiзу» Катерини II та одночасно є символом суспільно корисної праці (позначаючи також одну з версій походження назви міста: Сімферополь – «місто користі», «корисне місто»). Обидві фігури разом натякають на збиральництво, позначаючи таким чином іншу версію про походження назви міста – «місто Збирача». Срібна стрічка, що розділяє щит, символізує річку Салгир, на якій стоїть Сімферополь. П'ятизуба мурована корона, що увінчує щит, має позначати статус міста, як столиці АР Крим, оскільки така форма корони чітко виділяла цей герб з-поміж гербів інших міст автономії. Колористика герба та бурелету відповідає кольорам прапора

АР Крим (синій, білий та червоний). Вінок з двох дубових гілок символізує давність історії гербовласника та пов'язаний з пам'яткою природи – дубами-патріархами, що ростуть у старому міському парку. Загалом, композиція у гербовому щиті чітка, зрозуміла та не викликає заперечень, проте характер позашитових елементів потребує виправлення. Наше зауваження стосується бурелету. Даний елемент притаманний першочергово особистим гербам, оскільки (разом з наметом) доповнює собою лицарський шолом над щитом. У світовій геральдиці відомі приклади спроб використання бурелету окремо від шолома у гербах міст, але у такому випадку він слугував заміником корони гідності (наприклад у проекті нового герба столиці Канади – Оттави, який однак так і не отримав затвердження) [529, с. 47–56]. Спірним є також використання у вінку стрічки ордену Трудового Червоного прапора, який належав до нагородної системи СРСР і на сьогоднішній день не вручається. Як орденська, стрічка сама собою не розпізнається і яку саме характеристику вона позначає у гербі не зрозуміло.

Срібні муровані корони використовує більшість міст Півдня України. На практиці, її присутність також не вказує на статус міста в адміністративно-територіальному поділі – до цієї групи належать і обласний центр Миколаїв, і міста всіх інших рівнів підпорядкування, і селища міського типу. Станом на початок 2021 р. корони гідності такого типу використовуються у гербах 33 міст регіону (Алупка, Армянськ, Балта, Баштанка, Бердянськ, Берислав, Білгород-Дністровський, Біляївка, Болград, Василівка, Вознесенськ, Генічеськ, Гуляйполе, Євпаторія, Ізмаїл, Мелітополь, Миколаїв, Молочанськ, Нова Одеса, Новий Буг, Олешки, Оріхів, Очаків, Подільськ, Пологи, Приморськ, Рені, Роздільна, Татарбунари, Теплодар, Токмак, Южний, Южноукраїнськ).

Найменш поширеним є використання червоної мурованої корони – серед міст Півдня України його використовує лише Таврійськ, місто в Херсонській області, підпорядковане Новокаховській міській раді. У даному випадку, використання мурованої корони саме червоного кольору позначає

підпорядкованість одного міста іншому (а не давній міській статус) і не кореспондується з рекомендаціями УГТ.

Єдиним випадком використання у міській геральдиці Півдня іншого типу корони, відмінного від мурованої, становить герб Керчі. Малий герб міста (щит без корони та інших позащитових елементів) затверджено міською радою 20 червня 1996 р. (автор – Є. Глухий). У великому гербі Керчі, затвердженому 19 жовтня 1999 р. (автор – О. Сальников; фактично – автор позащитового оточення для малого герба), у якості корони гідності було використано реалістичне зображення корони Російської імперії [393, с. 85–86; 456, с. 8]. Загальний вигляд великого герба Керчі наступний: у червоному полі прямо стоїть грифон, супроводжений знизу ключем, борідкою вліво, обидва золоті; щит увінчано короною Російської імперії та обрамлено вінком із золотих лаврової (справа) і дубової (зліва) гілок, відповідно перевитих синьою та червоною стрічками; під щитом, на перетині гілок червоною колодкою прикріплено медаль «Золота Зірка». Щит та вінок накладено на два навкіс перехрещені чорні якорі. Символіка герба зосереджена на відображенні історії міста. Фігури у полі щита зберігали значення, вкладене у герб 1844 р. – позначення Керчі, як колишньої Пантікапеї, столиці Боспорського царства та міста, що контролює протоку між Азовським та Чорним морями. На відміну від історичного герба, у сучасному було змінено колористику – поле із золотого стало червоним, а фігури у ньому з чорних обернулися на золоті. Позащитове оточення набуло повністю нової форми. Імператорська корона, за задумом сучасного автора, мала означати, що Керч першою з кримських міст була приєднана до Російської імперії. Стрічки, що перевивають вінок, за його ж поясненням, були надані керченському гербові протягом ХІХ ст. – спочатку червона (Олександрівська), згодом синя (Андріївська); проте дана інформація не має фактичного підтвердження – герб 1844 р. протягом усього часу свого використання офіційно не отримав жодного доповнення до своєї композиції. Якорі символізують два порти – торговельний та рибальський, а також самі два

моря – Азовське та Чорне. Золота Зірка позначає статус міста-героя (див. Додаток Б.4.11).

Загалом, прийнятий герб спирався на історичну геральдику міста (герб 1844 р.), проте у тому вигляді, якого їй надавав проект керченського архітектора Г. Салтикевича 1892 р. Даний проект містив ряд відмінностей від офіційно затвердженого герба міста. Зокрема, у щиті було змінено фігуру грифона зі «стрибаючого» на «прямо поставленого», а ключ розгорнуто до протилежної сторони – борідкою вправо; позащитове оточення, яке зобразив Салтикевич, – імператорська корона та дубовий вінок, переплетений андріївською (синьою) орденською стрічкою – за правилами гербової реформи Б. Кьоне надавалось гербам губерній. Сам проект Салтикевича, найімовірніше, є переосмисленням нереалізованої спроби Гербового відділу створити у 1859 р. герб для керченського градоначальства (який справді включав і дубовий вінок, і корону – щоправда у чіткій відповідності до правил реформи корона мала бути «давньою царською», а вінок – перевитий олександрівською (червоною) стрічкою). Некритичне використання роботи 1892 р. для сучасного герба скоріше скандалізує його: корона гідності має вказувати на статус власника – сучасний, або минулий – але не на зовнішні обставини історії міста (факт того, що Керч була першим приєднанням Російської імперії у Криму є сумнівною підставою для гордості та відображення цього у символіці сучасного українського міста). Інші позащитові елементи принципового заперечення не викликають; зображення Золотої Зірки під щитом загалом не суперечить існуючій у геральдиці практиці розміщувати належні місту нагороди, хоча і не узгоджується з рекомендаціями УГТ, виробленими на основі досвіду розробки герба Одеси.

З інших елементів позащитового оточення у сучасних гербах використовуються щитотримачі, вінки, покладені навколо щита предмети, кольорові стрічки та стрічки з назвою міста. *Щитотримачі*, тобто фігури людей, звірів, птахів, фантастичних істот тощо у геральдиці регіону поширені найменше і зустрічаються лише у гербах двох міст – Ананьїва (два козаки із

шаблями) та Ялти (два морських коники). Загалом вони нехарактерні для історичної міської геральдики Півдня України і серед історичних гербів Півдня кінця XVIII – першої половини XX ст. не зустрічаються.

Згідно рекомендацій УГТ, щитотримачі допускались у якості елементів великого герба обласного центру або рівнозначного йому міста (столиці АР Крим або м. Севастополя) – для його виділення серед інших міст та певного підкреслення статусу в адміністративно-територіальному поділі держави. У такій якості щитотримачі в геральдиці Півдня не використовуються.

Покладені за щитом предмети у сучасній геральдиці регіону представлені якорями та молотами. Переважно такі предмети парні та покладені навкіс перехрещеними за щитом. Винятки становлять перший герб Чорноморська (Іллічівська) 1997 р. та герб Балаклави 2002 р., у яких щит накладено на один якір. Якщо герб Чорноморська у 2013 р. було змінено і замість одного якоря щит було покладено на два, то герб Балаклави залишився без змін і на даний момент у міській геральдиці регіону він є єдиним випадком такого застосування. Молоти, у якості покладених за щитом предметів, присутні у гербі лише одного міста регіону – Мелітополя. Загалом, на початок 2021 р. такі предмети за щитом використовуються у гербах 6 міст регіону (Балаклава, Бердянськ, Керч, Мелітополь, Миколаїв, Чорноморськ).

Вінок як окремий елемент позащитового оточення у сучасних гербах регіону зустрічається переважно за відсутності картуша. Єдине виключення, на сьогоднішній день, становить герб Старого Криму (2008 р.), у якому картуш та вінок є двома окремими елементами позащитового оточення, що застосовані одночасно. Можливий й інший спосіб співіснування вінка та картуша. У деяких випадках нижня або бічна частина останнього оформлюється подібно до вінка (Генічеськ, Нова Одеса, Роздільна, Таврійськ), проте у таких гербах сам вінок не виділяється в окремий елемент. У більшості випадків наявність вінка свідчить про слідування історичним практикам міського герботворення Російської імперії, у руслі правил гербової реформи Б. Кьоне. З огляду на це,

присутність вінка є нехарактерною ознакою для гербів створених відповідно до рекомендацій УГТ.

Використання вінків зустрічається переважно серед гербів кримських міст. За характером елементів, у геральдиці Півдня України застосовуються кілька типів вінків – з колосків, виноградних лоз, дубового та лаврового листа та гілля. Так, герби Алушти, Балаклави, Інкерману та Сак – увиті виноградними лозами, на позначення традицій виноградарства та виноробства. Герби Сімферополя та Старого Криму прикрашені вінками з дубового гілля, герб Херсону (1995 р.) та великий герб Керчі (1999 р.) – вінками з лаврової та дубової гілок; лаврова гілка вказує на славу, дубове гілля в усіх випадках позначає давність історії міст. Герби Генічеська (2002 р.), Молочанська (2011 р.), Очакова (1991 р.), Подільська (2006 р.) та Приморська (2003 р.) оточені вінками з пшеничного колосся, що вказує на розташування міст у хліборобському краї. Спірним є випадок Первомайська, оскільки не зовсім зрозуміло, у якій якості треба розглядати його позашитові елементи – колос та чверть шестерні, розташовані біля підніжжя щита; офіційний опис цього не пояснює, а за характером зображення їх можна рівнозначно розглядати і як прикраси навколо щита, і як своєрідний «бейдж» міста.

У частині гербів міст регіону, після внесення змін та перезатвердження, вінок зник (Очаків, 2014 р.) або був включений до інших елементів гербової композиції – до поля гербового щита (Херсон, 2005 р.) чи до картуша (Генічеськ, 2003 р.). На сьогоднішній день, вінок присутній у гербах 9 з-поміж 70 міст регіону (Алушта, Балаклава, Інкерман, Керч, Молочанськ, Подільськ, Приморськ, Саки, Сімферополь, Старий Крим).

Останнім елементом позашитового оточення, що використовується у сучасних гербах Півдня є *девізні стрічки* та стрічки з написами. Поширену серед створених протягом 1960-х – 1980-х років практику вносити назву міста прямо до геральдичного щита за доби Незалежності було вирішено додаванням до позашитових елементів стрічки з написом. Її розміщення, форма, кольори строго не регламентуються, переважно стрічку із назвою міста розміщують під

щитом; у гербах Голої Пристані, Каховки, Первомайська та Севастополя вона зображується над щитом. Власне *девізні* стрічки у міській геральдиці Півдня відомі наразі у гербах лише трьох міст: Сімферополя («ГОРОД ПОЛЬЗЫ»), Южного («СОНЦЕ СВІТИТЬ ВСІМ») та Ялти («YALTA URBS MERIDIALIS»). У випадку Сімферополя вживання девізу є неофіційним, оскільки за рішенням про затвердження герба на стрічці під щитом використовується саме назва міста, а не девіз.

Загалом використання позащитових елементів у сучасних гербах пов'язане з потребою розширити контекст символіки та доповнити зображення у щиті позначеннями відносно зовнішніх характеристик міста (офіційний статус, характер господарських занять населення міста та краю, загальні символи давності, слави та честі тощо). Відомі випадки приписування певним елементам герба (із позащитового оточення) глибшого сенсу, ніж вони мають або можуть мати: картуш, як символ «лицарської честі», мурована корона як уособлення «державної, районної, міської влади» тощо. Важливо, що при цьому такі елементи мають вигляд повністю відповідний загальному зразку та графічно не виділяються з уніфікованого зображального ряду. У таких випадках імпліцитно закладений авторами символічний сенс не зчитується. Наділення еkleктичного декоративного картуша значенням лицарської шляхетності та мужності, а мурованої міської корони – уособленням державної влади на всіх рівнях слугують прикладами надання елементам герба надлишкового сенсу.

Символіка сучасної міської геральдики Півдня загалом відображає історію заселення краю, появу та розвиток міст у регіоні. Оскільки формування комплексу геральдики регіону частково залежало від протікання процесу герботворення у кожній окремій області, доцільним буде розглянути окремо кожну з них, виділивши окремо теми, що присутні у геральдиці кількох адміністративно-територіальних одиниць та характеризують регіон загалом.

Розгляд почнемо з Запорізької області. Історична геральдика у сучасних гербах області використана для розкриття історії появи, заселення та розвитку міст; прямого зв'язку з радянськими міськими знаками не прослідковується,

єдиним наслідком герботворення 1960-х – 1980-х років можна вважати фігуру шестерні, що графічно переосмислена, залишилась у гербах Мелітополя і Токмака, а також вміщення назви міста у сучасних гербах Вільнянська та Дніпрорудного. Окрім історії краю та міст, символіка сучасних гербів відображає природні особливості області – історичну фауну степу (фігури коня у гербах Вільнянська, Пологи, Гуляйполя, орла – у гербах Вільнянська, Приморська) та водну систему краю (у гербах Бердянська, Вільнянська, Дніпрорудного, Кам'янки-Дніпровської, Молочанська, Оріхова, Пологи, Приморська), яка переважно позначається геральдичними фігурами (стовп, балки, вилоподібний хрест, основа); господарська символіка використовується, але менше і переважно у якості допоміжних елементів (Енергодар, Мелітополь, Молочанськ, Пологи, Токмак). Символіка, що вказує на молодість міст та їх сучасний розвиток присутня у гербах Енергодару (у зеленому полі срібний паросток), Дніпрорудного (золоте сонце, що сходить), Кам'янки-Дніпровської (срібний цвіт яблуні).

Єдиної системи, за якою би створювались міські герби області немає, вони різняться між собою як формами щитів, так і характером позащитового оточення. Переважно застосовується форма щита, рекомендована УГТ – чотирикутного з заокругленою основою; присутні також інші форми – чотирикутна із заокругленими нижніми кутами та загостренням по середині основи (Бердянськ, Приморськ, Молочанськ), п'ятистороння, подібна до форми щита державного герба (Вільнянськ, Кам'янка-Дніпровська) та вільні варіації форми щита – з вирізами у верхніх кутах (Дніпрорудне) та увігнутими всередину боками (Енергодар).

Міська геральдика Херсонщини найменш впорядкована з-поміж усіх інших частин Півдня України. Серед достатньо молодих міст області, власною історичною геральдиккою володіють лише два – Олешки та Херсон; проте у сучасному гербі її використовує лише герб Олешок, герб обласного центру повністю новий. Від герботворення 1960-х – 1980-х років чинним до сьогоднішнього дня залишився лише один герб – Нової Каховки. Символіку

сучасних міських гербів Херсонської області можна поділити на два основні напрямки, що доповнюють одне одного – відображення минулого краю, історії його заселення, заснування міст та водних ресурсів області (р. Дніпро, Азовське та Чорне моря).

Перший напрям виражається через військову тематику, архітектуру, символи судноплавства; другий може передаватись як фігурами (човен, якорі, паромний вузол, маяк, штурвал), так і лише забарвленням у синій колір основного поля щита. Відображення минулого краю та його заселення присутнє у гербах всіх міст області, окрім Скадовська, символіка якого зосереджена виключно на природно-господарчій тематиці.

Форм щита використовується дві – рекомендована УГТ (Каховка, Олешки, Таврійськ) та чотирикутна із загостренням посередині основи (Берислав, Генічеськ, Нова Каховка, Скадовськ, Херсон); виняток становить герб Голої Пристані, що вміщений у п'ятисторонньому щиті.

У геральдиці Миколаївської області помітний сильний зв'язок з історичними міськими гербами області та безпосереднім відображенням минулого Північного Причорномор'я. Тематично геральдика області зосереджена саме на відображенні минулого: історії боротьби з турками (Очаків, Первомайськ), заселенням краю запорозькими козаками та Бузьким козацьким військом (Вознесенськ, Первомайськ, Нова Одеса, Новий Буг), утворенням міст навколо переправ (Вознесенськ) та сухопутних шляхів (Снігурівка). Природна символіка представлена переважно позначенням річок, каналу та морського узбережжя; водна система може передаватись як геральдичними фігурами (основа, стовп, перекинутий вилоподібний хрест), так і простим забарвленням поля синім кольором. Фігури тварин у гербах – сокола для Вознесенська, орла для Первомайська та коня для Южноукраїнська – одночасно є промовистими (сокіл вказує на назву запорізького укріплення Соколинний Брід, біля якого згодом утворилось місто Вознесенськ, орел позначає польське укріплення Орлик, що пізніше стало складовою частиною сучасного Первомайська, кінь, виникаючий з хвиль вказує на геродотову назву

Південного Бугу – Гіпаніс, що перекладається як «Білий кінь», на якій розташовано Южноукраїнськ) та символічно вказують на степовий край, у якому названі міста розташовані.

Господарча тематика представлена менше: сільське господарство – у гербах Баштанки, Снігурівки та частково у Первомайська, Нового Бугу і Нової Одеси; атомна електроенергетика відображена у гербі Южноукраїнська. Вплив символіки, винайденої протягом стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років, присутній лише у формі поєднання фігур шестерні та колоска у гербах Баштанки та Первомайська на позначення промисловості та сільського господарства загалом (обидва герби створені за доби Незалежності, проте містять помилки та неточності та потребують виправлення).

У міських гербах області використовуються два типи геральдичних щитів – чотирикутний із загостренням по середині основи та чотирикутний із заокругленою основою, рекомендований УГТ. Останній тип переважає. Загалом, більшість гербів області відповідають вимогам УГТ до міської геральдики. У цьому є безпосередня заслуга миколаївського геральдиста І. Янушкевича, яким (або за участі якого) було розроблено чинні герби Вознесенська, Нового Бугу, Нової Одеси, Очакова та Южноукраїнська.

Геральдика Одеської області на сьогоднішній день є найбільш впорядкованою та відповідною рекомендаціям УГТ з-поміж інших частин Півдня України; вплив герботворення 1960-х – 1980-х років майже відсутній – з двох гербів, що залишились чинними з радянського періоду суттєвої переробки потребує лише один (Вилково).

Переважає більшість міських гербів Одещини використовує рекомендований УГТ тип щита, окремі винятки становлять Ізмаїл (оскільки чинний герб – це буквально відновлений історичний, до якого у 2016 р. було додано картуш та муровану корону), Арциз (використовує видовжений трикутний щит, названий в описі варязьким), Вилково (п'ятисторонній щит) та Подільськ (щит з вирізами).

Особливість міської геральдики Одещини – тенденція до лаконічності символіки. Так, 9 з 19 чинних міських гербів області складено виходячи з принципу чіткого виділення однієї основної фігури (Балта, Березівка, Білгород-Дністровський, Біляївка, Кодима, Одеса, Рені, Роздільна, Южний), без додаткової розбивки простору щита лише для вміщення інших фігур. У таких випадках щит може розбиватись на додаткові поля, проте вони або наповнені другорядними фігурами, значно меншого розміру за головну або взагалі порожні. Зазначений підхід можна вважати найбільш вдалим для розробки гербів містам, що раніше не мали власної геральдики (або для виправлення гербів, надто насичених поділами та фігурами).

Між деякими міськими гербами області прослідковується прямий тематичний зв'язок. Так, нитяне вістря, складене поперемінно чорними та срібними прямокутниками у гербах Арциза та Роздільної позначає залізничні вузли. Іншим прикладом, можуть слугувати герби Одеси та Чорноморська. У гербі Чорноморська, однією з фігур якого є червона облямівка, яка згадується в описі, але не пояснюється. Червоний – основний колір герба Одеси; класичне тлумачення облямівки полягає у позначенні певної «молодшості», «залежності» тощо. Зважаючи на географічне розташування та історію розвитку міста, можемо припустити, що у даному випадку облямівка вказує на зв'язок Чорноморська з Одесою – як молодого міста, що виникло навколо нового порту, створеного для розвантаження Одеського морського порту.

Тематика гербів Одещини досить різноманітна і поєднує відображення судноплавства, сільського господарства, архітектури, залізниць та природи краю. Чіткого переважання однієї тематики немає, як і не характерно використання лише визначеного набору кольорів; міські герби Одещини найбільше вирізняються саме за описаною вище практикою виділення головної фігури та доповнення її другорядними меншими. Тема судноплавства виражена не лише фігурами якорів у полі щита (Одеса, Рені, Южний) або у позашитовому оточенні (Чорноморськ), але і зображенням човнів та кораблів (Вилково, Ізмаїл, Рені, Чорноморськ); човен у гербі Болграда коректніше розглядати не як

символ судноплавства, а як позначення історичного способу переселення болгар до Південної Бессарабії. Символіка, пов'язана з архітектурою може відбивати як конкретні пам'ятки (Біляївка, Болград, Татарбунари), так і абстрактні поняття (Арциз – цегляна кладка символізує дружбу народів, що мешкають у місті). Природна тематика представлена переважно лише через фігуру лелеки, яка зустрічається одразу у трьох гербах міст області (Ананьїв, Арциз, Березівка). Інші природні фігури представлені менше.

Найменше у сучасній геральдиці області представлена військова та промислова тематика. До першої належать герби Ізмаїла, Подільська та опосередковано – Татарбунарів; у гербі останнього зображено укріплення на позначення важливого військового значення Татарбунарської фортеці у минулому (військово-архітектурна символіка). Промислова символіка загалом не була характерна для історичної геральдики Одещини і прямо не відображена у сучасних гербах. Цікаве виключення з цього становить герб Южного. За задумом авторів, він поєднує елементи з емблем двох найважливіших підприємств міста – Одеського припортового заводу (дволижник з краплиною над ним) та морського торговельного порту «Южний» (морський якір) [452, с. 187–188; 511, с. 281]. Хоч паросток не є конвенційною емблемою на позначення промисловості, у даному випадку він виконує саме таку роль.

З-поміж інших складових Півдня України, міська геральдика Криму має найбільшу історичну основу. Внаслідок цього, чинна міська геральдика АР Крим та м. Севастополя найбільше насичена історичними гербами або спирається на них. Символіка, що використовується у гербах досить різноманітна та включає в себе морську тематику, відображення архітектури (включно з пам'ятниками), позначення рекреації та природи краю. Флора і фауна у кримській геральдиці має або підпорядкований символізм або вживається для позначення абстрактних понять, а не природи півострова. Кримська флора більше присутня у позащитовому оточенні (виноградні лози, що також вказують на господарські заняття – Алушта, Балаклава, Інкерман, Саки або дубові гілки на позначення старого парку –Сімферополь).

Подібним чином, як і серед міст Одеської області, герби деяких кримських міст поєднуються між собою тематично через використання однакових фігур у подібному контексті. Так ключ у гербах Армянська та Керчі позначає «ключове положення»: Армянська – на Перекопському перешийку, Керчі – над протокою між Азовським та Чорним морем. Найтісніше між собою пов'язані герби Євпаторії та Сак – обидва містять поміж інших частин гербового щита червоне поле із жезлом Асклепія, що в обох випадках має ідентичний сенс – на позначення Сакських лікувальних грязей.

Присутні залишки стихійного герботворення 1960-х – 1980-х років – у гербах Севастополя (чинний герб 2000 р. є фактично відновленим міським знаком зразка 1969 р. з певним доповненням – акцентацією на фігурі вузької облямівки), Джанкоя (герб 2007 р. розроблений на основі міського гербоїда 1970-х років) та Феодосії (герб 2005 р. є відкорегованим варіантом радянського герба 1967 р.). Проте загалом радянське герботворення не справляло суттєвого впливу на основний шлях розвитку геральдики автономної республіки.

Переважаючою формою щита, що застосовується у гербах міст АР Крим та м. Севастополя є чотирикутна із загостренням по середині основи. Використання у гербах форми, рекомендованої УГТ є скоріше винятком (Євпаторія, Ялта).

Загалом, станом на початок 2021 р. активна фаза міського герботворення на Півдні України завершена. За цей час, починаючи з 1991 р., власні герби затвердили усі міста регіону. Сучасне герботворення у своїй основі спиралось на три принципи: заперечення радянських експериментів у сфері геральдики, використання історичних традицій геральдики регіону та розробка нових гербів на науковій основі (використання правил класичної геральдики у потрактуванні УГТ). Через особливості державної політики у сфері геральдики, інерція стихійності у міському герботворенні мала окремі прояви у 1990-х та навіть на початку 2010-х років. Сучасне герботворення на Півдні України загалом характеризується більшою науковістю, у порівнянні з радянським, та різноманітністю засобів вираження, у порівнянні з історичним. Так, на відміну

від історичної геральдики регіону, сучасні герби використовують більшу кількість засобів символічного вираження за рахунок елементів позащитового оточення та урізноманітнення у наповненні гербового щита – зокрема ширшого використання геральдичних фігур (балка, смуга, стовп, основа, вилоподібний хрест, вістря, кроква тощо), відмови від обов'язковості використання «технічних полів» тощо.

З усіх практик, поширених у стихійному герботворенні 1960-х – 1980-х років зберіглась та відтворюється у сучасній геральдиці лише одна – додавання до герба назви міста та дати його заснування. У сучасних гербах задля дотримання лаконічності символіки (та правил геральдики) назва та дата винесені з гербового щита до елементів його оточення. Назва зазвичай наноситься на стрічку, дата може вміщуватися у картуші або на окремій стрічці. У поодиноких випадках назва (Баштанка, Вільнянськ, Дніпрорудне, Джанкой, Скадовськ, Феодосія) та дата (Дніпрорудне, Скадовськ) заснування наносяться на поле гербового щита. Іншого суттєвого впливу радянське стихійне герботворення на розвиток міської геральдики регіону не залишило. Відродження практик міського герботворення доби Російської імперії отримало обмежене поширення і найбільше виражене серед гербів АР Крим – переважно у характері позащитового оточення та перенасиченості гербового щита поділами та фігурами.

Недостатність державної політики була частково скомпенсована діяльністю фахового середовища та громадських організацій, зокрема УГТ. До внеску останньої належить розробка рекомендацій щодо міського герботворення задля створення нових гербів та переробки існуючих на основі правил класичної геральдики. Відповідно для Півдня слідування рекомендаціям УГТ дозволило ввести сучасну геральдику міст регіону до загальноукраїнського контексту, роблячи її ближчою до історичних традицій герботворення в інших регіонах України загалом. Безпосередньому втіленню цього допомагає діяльність членів УГТ у регіоні.

Оскільки, станом на початок 2021 р., активна фаза герботворення на Півдні України завершена і всі міста регіону мають власні затвержені герби, орієнтовні напрямки майбутнього розвитку геральдики регіону можуть бути такими: уніфікація оформлення міських гербів згідно рекомендацій УГТ; виправлення окремих недоліків у частині чинних гербів; суттєва переробка (або повна заміна) міських гербів, створених зі значними порушеннями правил геральдики та слабо вираженою символікою; організаційно даний процес міг би спиратись на створені на обласному рівні геральдичні колегії, до чого закликали В. Замлинський та М. Дмитрієнко у 1992 р. і зразок ефективності даної моделі був продемонстрований в Одеській області.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено та систематизовано результати проведеного дослідження та сформульовано основні положення, представлені до захисту:

1. Аналіз наукової розробки теми показав відсутність комплексного дослідження міської геральдики Південної України. Історія міської геральдики Південної України належить до малодосліджених проблем, як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. До початку 1990-х років вона не була предметом окремого розгляду; герби деяких міст регіону фігурували у рамках інших (ширших або суміжних) тем дослідження, але не були предметом окремого комплексного вивчення.
2. У процесі написання дисертаційного дослідження було опрацьовано та використано репрезентативний комплекс писемних, зображальних і речових джерел. Основу джерельної бази склали нормативно-правові акти, розпорядча документація центральних та місцевих органів влади (протоколи та стенограми засідань, розпорядження, рішення та ін.), що торкалися розробки, затвердження та використання гербів у досліджуваний період. Серед писемних джерел цінну інформацію містили описи гербів, листування з органами місцевого самоврядування, публікації місцевої та центральної преси 1960-х – 2010-х років. Загалом залучено до аналізу документи з фондів архівних установ України (ЦДАВО України, ЦДАМЛМ України, державних архівів Запорізької, Одеської та Херсонської областей), Молдови (Національний архів Республіки Молдова) та Російської Федерації (Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі), окремі документи з яких було вперше введено до наукового обігу. Зображальні джерела представлені передусім рисунками (зображеннями) гербів у гербовниках, довідниках-каталогах, а також у сучасних електронних інформаційних ресурсах (сайтах). Приклади застосування міських гербів репрезентують речові джерела, зокрема печатки, посадові знаки, пам'ятні медалі, сувеніри, а також зображення гербів на архітектурних спорудах. Важливе джерельне значення для вивчення процесу герботворення на

сучасному етапі має аналіз наповнення (контенту) офіційних веб-сайтів органів міського самоврядування. Для комплексного та всебічного опрацювання джерел були застосовані загальнонаукові та спеціально-історичні методи, зокрема історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний методи, методи атрибуції, періодизації та джерельної критики. Загалом, залучений комплекс джерел є достатньо репрезентативним для встановлення загальних закономірностей становлення та історичного розвитку міської геральдики Південної України кінця XVIII – першого двадцятиріччя XXI ст.

3. Витоки міської символіки у Південній Україні простежуються з часів Античності та Середньовіччя. З різною мірою подібності до неї можна зарахувати: зображення на монетах грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я (Ольвії, Пантікапею, Тіри, Херсонесу та ін.), що володіли певною повторюваністю та сталістю існування; тамгоподібний знак із закладних плит середньовічної генуезької Кафи, що іноді розцінюється як «герб Кафи». Згадана символіка належала переважно до попередників геральдики – символічних систем догеральдичного часу, що передували появі власне міських гербів. Становлення власне міської геральдики починається з кінця XVIII ст., після анексії Кримського ханства та завоювання регіону Російською імперією. Оскільки традиція існування міської геральдики раніше не була розвинута в регіоні, затверджені у той час герби з'являлись не через підтвердження давніших символів, а шляхом цілеспрямованої розробки у центральних установах імперії. Наявність герба у міста переважно пояснювалась не самоврядуванням, а його положенням в адміністративно-територіальному устрої. Першими герби надавались містам, які мали важливе значення для імперії – у випадку Південної України це були портові міста та адміністративні центри. До 20-х років XIX ст. герби створювались переважно окремо для кожного міста й опосередковано відображали їхнє привілейоване становище в адміністративно-територіальному устрої імперії – герби надавались, в

першу чергу, губернським центрам та градоначальствам. У 1820-х – 1850-х роках процес міського герботворення у регіоні стає масовим – герби створюються групами, одразу для кількох або всіх повітових центрів Бессарабської області, Таврійської та Херсонської губерній, а також міст підпорядкованих військовому відомству. Емблематика гербів не відображала попереднього багатовікового розвитку регіону, натомість глорифікувала завоювання краю Російською імперією, трактуючи останнє як «велике благо», що принесло Північному Причорномор'ю та Приазов'ю мир, спокій та процвітання. Імперське герботворення безпідставно апелювало до античних традицій, намагаючись у такий спосіб довести свій історичний зв'язок зі античною спадщиною Північного Причорномор'я, що втілювалось у зверненні до символіки античних колоній Північного Причорномор'я або алегоричних відсилок до античності. Значне місце у символіці гербів посідає тема завоювання краю, перемог російської зброї та військового значення міст. Частково у гербах відобразились також теми заселення краю, його господарського освоєння, природні особливості. Фактично, тематика міської геральдики регіону стала одним з проявів ідеологічної політики з виправдання його завоювання Російською імперією.

4. У другій половині ХІХ ст. міська геральдика регіону зазнає часткової трансформації. Оскільки терени Нижнього Подунав'я протягом 1856 – 1878 рр. опинилися у складі Об'єднаного князівства Молдавії та Валахії, розташовані тут міста Болград та Ізмаїл послуговувались іншими (румунськими) гербами, зазнавши короточасного впливу румунської геральдики, що заклало основу для пізніших гербів відповідних міст, створених у період міжвоєнної окупації Бессарабії. Більша ж частина Південної України, що у той час входила до складу Російської імперії, перебувала під впливом геральдичної реформи Б. Кьоне. Протягом 1860 – 1870-х років Департамент Герольдії розробив проекти гербів для всіх міст регіону. у яких замість тем завоювання, заселення та господарського освоєння виразніше проявилися історія краю, його етнографічні особливості

(зокрема, у площині колишньої приналежності регіону до Кримського ханства та його заселеності мусульманами), створювалися «промовисті» гербові емблеми. Тенденція до впорядкування та уніфікації торкнулась навіть композиції герба та діапазону фігур, що застосовувались у проектах. Поділи щита переважно зникають, залишаючись лише в окремих випадках. У проектах виправлених гербів геральдичні фігури мали замінити собою поділи або алегоричні зображення, що застосовувались раніше. Однак, практичні заходи щодо створення та затвердження гербів фактично зазнали невдачі, за новими правилами було затверджено лише три герби – Миколаєва, Олешок та Севастополя.

5. Внаслідок румунської окупації Бессарабії у 1918 – 1940 рр., частина регіону зазнала впливу ще однієї централізованої геральдичної системи, у якій процес створення та надання гербів містам відбувався виключно з санкції вищої державної влади. За цей час було затверджено герби шести міст Південної Бессарабії (Буджаку); вони вирізнялись лаконічністю символіки та відсутністю «технічних елементів» у полі щита; положення міста в адміністративно-територіальному устрої Румунії відображалось лише типом мурованої корони (за кількістю веж). Тематика гербів відображала історію краю, з акцентуванням на боротьбі проти турецького завоювання, також знайшли місце у символіці географічне розташування та господарські особливості міст. Створені румунською владою герби остаточно припинили використовуватись після завершення Другої світової війни.
6. За радянської доби відбувається докорінний злам існуючих у регіоні традицій міської геральдики. Внаслідок встановлення влади більшовиків, міські герби, як явище, повністю зникають з міського життя. Історію радянського міського герботворення в Україні доцільно поділити на три періоди. Перший (1919–сер. 1940-х рр.) характеризується повною відмовою від «символів старого ладу», до яких потрапив і міський герб. Єдиний створений в УСРР у цей час герб – республіканський. Другий період (сер. 1940-х – сер. 1960-х рр.) вирізняється двома спробами партійно-радянського

керівництва УРСР напрацювати проекти централізованого відновлення міської геральдики в Україні, які не були реалізовані. Важливе місце у планах відновлення міської геральдики відводилось і гербам південних міст, зокрема Одесі та Севастополю. Третій період включає у себе процес стихійного міського герботворення 1960-х – 1980-х рр.

7. Радянському стихійному герботворенню 1960-х – 1980-х рр. були притаманні кілька характерних особливостей: децентралізація процесу та «ювілейний» характер герботворення, значкоподібність гербів та одноманітність застосованої у них колористики. Початок процесу поклала підготовка до святкування 50-літнього ювілею встановлення влади більшовиків («Жовтневої революції»), що зокрема вилилася у масове створення гербів містами упродовж 1967 – 1971 рр. У 1970-х – 1980-х герби затверджувались переважно до святкування ювілейних дат з історії міст. Створені таким чином знаки не мали чіткого юридичного статусу через відсутність відповідного нормативного регулювання. Процес герботворення повністю перейшов до компетенції міст, зникло характерне для російської (імперської) та румунської геральдики регіону затвердження гербів виключно з санкції центральної влади. Сфера використання таких гербів переважно обмежилась наочною агітацією, найбільш характерним прикладом якої було зображення герба на сувенірних значках. Подібність до значка підкреслювалась й відсутністю у радянських гербів позащитових елементів – усі можливі елементи вносились до щита, включно з назвою міста, що призводило до перенасиченості композиції. Геральдика регіону послуговувалась досить одноманітним набором фігур та кольорів, які часто були відображенням вже існуючих, зовнішніх відносно міста, символів: державних (прапор, герб) та ідеологічних (заміна серпа і молота на тотожні за сенсом колос та шестерню). Характерною особливістю радянського герботворення стало вживання у гербах реалістичних зображень історичних пам'яток чи пам'ятників, які не стільки передавали характеристики міста, скільки просто використовували зображення вже відомого за його межами

- об'єкту. Серед інших фігур використання промислової тематики переважало у гербах міст Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей, натомість герби міст Кримської та Одеської областей акцентували увагу на відображенні історії краю, природного ландшафту та рекреації.
8. Становлення сучасної міської геральдики в Україні спиралось на заперечення радянського спадку в символіці та звернення до історичних традицій. Для міського герботворення доба Незалежності принесла одразу кілька якісних змін – появу правового статусу, поступового унормування принципів складання та художнього оформлення гербів, зростання фаховості підготовки геральдичних проектів. Міські герби отримали визнання у законодавстві завдяки прийнятому у 1997 р. Закону про місцеве самоврядування, що надав місцевим громадам виключне право на створення та використання власної символіки. Водночас дієве державне регулювання сфери геральдики залишається проблематичним. Недостатня послідовність державної політики була частково компенсована діяльністю фахового середовища та громадських організацій, зокрема УГТ. До внеску товариства належить розробка рекомендацій щодо міського герботворення, а також активна участь його членів у процесі створення сучасних гербів міст регіону. Для підвищення фаховості розробки міської геральдики, починаючи з 1990-х років деякими місцевими (переважно обласними) радами створювались власні геральдичні комісії для впорядкування процесу розробки та затвердження гербів в окремо взятій області. На теренах Півдня України єдиною такою постійною комісією стала створена у 1998 р. Геральдична колегія при Одеській обласній раді. Її діяльність забезпечила організаційну та методичну підтримку герботворення в області, внаслідок чого на сьогоднішній день міська геральдика Одещини є найбільш впорядкованою та відповідною українським геральдичним нормам.
9. Станом на початок 2021 р. активна фаза міського герботворення на Півдні України завершена. Починаючи з 1991 р., власні герби затвердили усі міста регіону. Сучасне герботворення у своїй основі спиралось на три принципи:

заперечення радянських ідеологічних підходів у сфері геральдики, використання історичних традицій геральдики регіону та розробка нових гербів на науковій основі (з використанням правил класичної геральдики у трактуванні УГТ). Інерція стихійності у міському герботворенні мала окремі прояви у 1990-х та навіть на початку 2010-х років. Сучасне герботворення на Півдні України характеризується застосуванням наукових підходів та різноманітних засобів вираження. Сучасні герби використовують більшу кількість засобів символічного вираження за рахунок позащитового оточення та урізноманітнення у наповненні гербового щита – ширшого використання геральдичних фігур, відмови від обов'язковості використання «технічних полів» тощо. З практик, поширених у радянському герботворенні 1960-х – 1980-х рр., повноцінно зберіглась лише одна – додавання до герба назви міста та дати його заснування, які у сучасних гербах розташовуються у позащитовому оточенні. Подібність до практик міського герботворення доби Російської імперії отримало обмежене поширення серед гербів міст АР Крим – переважно у характері позащитового оточення та насиченості гербового щита поділами та фігурами. Оскільки, станом на початок 2021 р., активна фаза герботворення на Півдні України завершена, орієнтовні напрямки майбутнього розвитку геральдики регіону можуть бути такими: уніфікація оформлення міських гербів згідно рекомендацій УГТ; виправлення окремих недоліків у частини чинних гербів; суттєва переробка (або повна заміна) міських гербів, створених зі значними порушеннями правил геральдики та слабо вираженою символікою тощо. Окремі пропозиції, що в подальшому можуть бути застосовані при практичній розробці та виправленні чинних міських гербів наведено у додатках до дисертації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Фонд 4670. Українське республіканське відділення Всесоюзної торгівельної палати

Опис 1.

1. Справа 4. Положение об Отделе Торговой пропаганды Всесоюзной торговой палаты. Информация о работе, проведенной отделением на 1 декабря 1944 г. 50 арк.

Фонд 4906. Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва (Держбуд УРСР)

Опис 1.

2. Справа 509. Рисунки и описание исторических гербов городов Украины. 75 арк.
3. Справа 1346. Годовой отчет о работе Управления за 1947 г. 91 арк.

Опис 2.

4. Справа 63. «Украинский государственный институт проектирования городов «Гипроград». Отчёт о научной и проектной деятельности за 1946 год. 32 арк.
5. Справа 64. Материалы по очерку истории городской геральдики на Украине. 52 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Фонд 375. Серета Антон Хомич (1890-1961), український художник і мистецтвознавець.

Опис 1.

6. Справа 153. Герб України. Ескіз. Варіанти. 1920-ті(?). 3 арк.

7. Справа 331. Трудова угода Середи А.Х. з Українським республіканським відділенням всесоюзної торгівельної палати про виконання проекту герба м. Києва, 4 грудня 1944 р. 1 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
Фонд 5. Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС) (1839–1922).
Колекція рукописів 1254–1930-ті рр.**

8. Справа 1193. Удостоверение, выданное Аккерманской городской управой одесскому мещанину Иоганну Августовичу Гейсту на право производства раскопок в г. Аккермане, 10 декабря 1898 г. 2 арк.
9. Справа 1194. Свидетельство, выданное Аккерманской городской управой аккерманским мещанам Гайку, Степанову, Цидило и Семенову на право производства раскопок в г. Аккермане, 19 ноября 1898 г. 2 арк.

**Фонд 70. Серета Антон Хомич (1890–1961) – український художник,
мистецтвознавець.**

10. Справа 550. Задание на составление эскизов гербов городов Украинской ССР. 1 арк.

Державний архів Запорізької області

Фонд Р-75. Виконавчий комітет Запорізької міської ради.

Опис 6.

11. Справа 249. Материалы к протоколу № 26 заседания исполнительного комитета городского совета депутатов трудящихся (1967 г.). 283 арк.

Фонд Р-2931. Виконавчий комітет Токмацької міської ради.

Опис 1.

12. Справа 998. Протоколы 4 – 5 сессии восемнадцатого созыва (1983 г.). 195 арк.
13. Справа 1003 Протоколы №№ 3 – 4 заседаний горисполкома и документы к ним. Решения и постановления №№ 57 – 94 (1983 г.). 265 арк.

Фонд Р-3516. Виконавчий комітет Бердянської міської ради.

Опис 4.

14. Справа 1001 Протокол восьмой сессии городского совета третьего созыва и документы к нему (1999 г.). 117 арк.
15. Справа 1050. Годовой финансовый отчёт за 1999 год. 112 арк.

Державний архів Одеської області**Фонд 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.**

Опис 190.

16. Справа 80. О гербах Новороссийского края (30 окт 1825 – 1826 гг.). 15 арк.

Опис 200.

17. Справа 20. Дело о гербах шести уездов Таврической губернии, 1834 – 1838 гг. 30 арк.

Опис 214.

18. Справа 7. О гербах для Бессарабской области и цинутов оной, 1826 г. 10 арк.

Фонд 16. Одеська міська управа.

Опис 52.

19. Справа 28. О доставлении сведений по требованию хозяйственного департамента Министерства Внутренних Дел о том на каком основании, когда и отчего учреждено знамя с гербом Одессы? (28 – 31 мая 1876 г.). 4 арк.

Фонд 20. Херсонсько-Бессарабське управління землеробства і державного майна

Опис 1.

20. Справа 7. Циркулярные предписания департаментов по Министерству государственных имуществ за 1881 г. 18 арк.

Фонд 93. Одеське товариство історії і старожитностей

Опис 1.

21. Справа 57. Составление проэктів гербов для городов Новороссийского края (28 серпня 1839 – 8 грудня 1841 рр.). 19 арк.

Фонд 8239. Одеська обласна рада.

Опис 1.

22. Справа 316. Розпорядження обласної ради №№ 1 – 29, 30 квітня – 10 серпня 1998 рр. Том 1. 206 арк.

23. Справа 712. Протокол засідання 21 сесії обласної ради 23 скликання. рішення, проекти рішень №№ 415 – 418, 21 лютого 2002 р. 115 арк.

24. Справа 716. Документи 21 сесії Одеської обласної ради 23 скликання. Стенограма засідання 21 лютого 2002 р. 140 арк.

25. Справа 719. Протокол № 22 засідання президії Одеської обласної ради 23 скликання і документи до нього, 11 лютого 2002 р. 24 арк.

Державний архів Херсонської області**Фонд 14. Херсонська губерньська креслярня Міністерства юстиції.**

Опис 1.

26. Справа 421. Опис герба міста Григоріополя. 4 арк.

Фонд Р-220. Виконавчий комітет Каховської міської ради народних депутатів.

Опис 5.

27. Справа 218. Протоколи сесій Каховської міської ради депутатів трудящих за 1970 р. 241 арк.

Фонд Р-731. Виконавчий комітет Херсонської міської ради народних депутатів.

Опис 5.

28. Справа 121. Протокол 4 сессии 11 созыва, 31 октября 1967 г. 123 арк.

29. Справа 138. Свідчення про історію міста (1967 р.). 30 арк.

Опис 7.

30. Справа 517. Протокол засідання виконкому № 13, рішення № 402, 05 жовтня 1995 р. 10 арк.

Фонд Р-3742. Виконавчий комітет Новокаховської міської ради народних депутатів.

Опис 1.

31. Справа 351. Сведения об истории города и поселков, 13 – 15 июня 1967 г. 33 арк.

32. Справа 362. Протоколи №№ 17 – 20 засідань виконавчого комітету міської ради депутатів трудящих. 5 липня – 4 серпня 1967 р. 199 арк.

33. Справа 363. Протоколи №№ 21-24 засідань виконавчого комітету міської ради депутатів трудящих. 16 серпня – 25 вересня 1967 р. 192 арк.

34. Справа 366. Журнал реєстрації рішень прийнятих виконкомом Ради депутатів трудящих за 1967 р. 67 арк.

35. Справа 401. Протоколы и решения заседаний исполнительного комитета Новокаховского городского совета депутатов трудящихся. 12 июня – 14 августа 1968 г. 223 арк.

Архівний відділ Мелітопольської міської ради

Фонд 61.

Опис 11.

36. Справа 184. Протоколи 22 та 23 сесій міської ради IV скликання, 15 – 29 серпня 2003 р. 44 арк.

Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург

Фонд 1343. Третий Департамент Сената

Опись 15.

37. Дело 228. О гербах Таврической губернии городов, 1838.

38. Дело 229. О гербах Таврической губернии городов, 1858.

39. Дело 230. О гербе Таврической губернии, гор. Алешки, 1888.

40. Дело 231. О гербе Таврической губернии, гор. Севастополя, 1892.
41. Дело 245. О гербе Херсонской губернии, города Одессы, 1875.

Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău

Fond 2. Cancelaria Guvernatorului Basarabiei.

Inventar 1.

42. Dosar 1814. Переписка с управлением Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о предоставлении рисунков гербов уездов Бессарабской области, 5 – 18 марта 1832 г. 8 р.
43. Dosar 2579. Дело о доставлении Министерству внутренних дел сведений о гербах городов Бессарабской области. Переписка с Министром внутренних дел, 8 декабря 1836 – 4 октября 1837 гг. 15 р.
44. Dosar 4198. Переписка с Герольдией Правительствующего Сената, предводителем дворянства Бессарабской области об утверждении гербов бессарабских городов, 5 октября 1843 – 9 апреля 1844 гг. 16 р.

Fond 3. Consiliul suprem a Basarabiei.

Inventar 1.

45. Dosar 770. О высылке Бессарабским областным правительством сведений по рисунку предполагаемого герба Бессарабской области, 23 февраля – 5 апреля 1826 г. 2 р.

Fond 2122. Colecția de ștampile Basarabene din secolele XIX – XX.

46. Inventar-catalog № 1 al ștampilelor pentru păstrare permanentă pe anii 1812 – 1956 :: Опись-каталог № 1 печатей и штампов постоянного хранения за 1812 – 1956 года / comp. Silviu Andrieș-Tabac. Chișinău, 1992. [б.н.]

Джерела з музейних фондів

Одеський археологічний музей

47. Інвентарний № 46431. Особиста печатка І.М. Інзова, початок XIX ст.
48. Інвентарний № 42092. Знак волосного судді Херсонської губернії, 1889 – 1912 рр.

49. Інвентарний № 55258. Знак члена міської управи міста Вознесенська, друга пол. XIX ст.
50. Інвентарний № Н-30935. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
51. Інвентарний № Н-30986. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
52. Інвентарний № Н-31010. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
53. Інвентарний № Н-31240. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
54. Інвентарний № Н-31261. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
55. Інвентарний № Н-31298. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
56. Інвентарний № Н-31442. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
57. Інвентарний № Н-31463. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
58. Інвентарний № Н-31740. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
59. Інвентарний № Н-31817. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.
60. Інвентарний № Н-32042. Двомовний генуезько-татарський аспр, кафського карбування, XV ст.

Одеський історико-краєзнавчий музей

61. Інвентарний № Б-3894. Тарілка з гербом міста Одеси. Англія, початок XX ст.
62. Інвентарний № Б-495. Герб Одеси (з волосся). 1894 р.
63. Інвентарний № Б-640. Надомний знак Товариства взаємного страхування. Початок XX ст.

- 64. Інвентарний № Д-3635. Водійські права. 1915 р.
- 65. Інвентарний № Д-757. Свідоцтво Романова, 1908 р.
- 66. Інвентарний № И-847. Проект герба Одеської області. 1968 р.
- 67. Інвентарний № К-1147. План м. Одеси, 1917 р.
- 68. Інвентарний № М-1123. Медаль до століття Одеси. 1894 р.

Херсонський обласний краєзнавчий музей

- 69. Інвентарний № И-1124. Печатка канцелярії херсонського губернатора, її відтиски. ХІХ ст.
- 70. Інвентарний № И-6096. Надомна емблема Взаємного земського страхування Херсонської губернії. Кінець ХІХ – поч. ХХ ст.
- 71. Інвентарний № М-3760. Пам'ятна медаль губернської сільськогосподарської та промислової виставки у Херсоні.
- 72. Інвентарний № М-4034. Знак нагрудний «Волосний старшина». Таврійська губернія. 1860-ті.
- 73. Інвентарний № М-5129. Знак нагрудний «Волосний засідатель». Таврійська губернія. 1860-ті.
- 74. Інвентарний № И-1125. Печатка бронзова Херсонського губернського правління. Перша пол. ХІХ ст.
- 75. Інвентарний № И-442 Печатка Херсонського міського музею старожитностей Херсонського краю. Поч. ХХ ст.
- 76. Інвентарний № И-443 Печатка бронзова Херсонського історико-археологічного музею 1923 – 1924 рр.

Мелітопольський міський краєзнавчий музей

- 77. Інвентарний № КВ-46957 МКМ-Нум-3319: Значок почесного громадянина м.Мелітополь.
- 78. Інвентарний № КВ-47615 МКМ-Нум-3331: Значок, випущений до 150-річчя м.Бердянськ, 1977 р.
- 79. Інвентарний № КН-1405 МКМ-О-М-69: Медаль мала «Уездная с/х виставка в Мелітополе 1898 г.»

80. Інвентарний № КН-1423 МКМ-О-М-87а: Медаль велика «Уездная с/х выставка в Мелитополе 1898 г.»
81. Інвентарний № КН-3672 МКМ-Нум-187: Печатка «Уездная с/х выставка в Мелитополе 1898 г.»
82. Інвентарний № КН-46872 МКМ-Р-2843: Печатка «Уездная с/х выставка в Мелитополе 1898 г.»
83. Інвентарний № КН-49380 МКМ-О-М-1321: Пам'ятна медаль, присвячена 200-річчю виникнення м.Мелітополя. Автор ескізу – Е.Я. Чабанов, 1984 р.

Опубліковані джерела

Повне зібрання законів Російської імперії

84. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи [Собрание 1]. Т. 22 (1784-1788). № 16187. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 358 – 384.
85. Высочайше утвержденные гербы городов Рыльского, Белгорода, Алешек и Севастополя // ПСЗ. Собрание 3. Т. 13. № 9892. СПб., 1893. С.533, Л.15–18.
86. Высочайше утвержденные гербы городов: Москвы, Баку, Николаева, Владивостока, Богородска, Бронниц, Вереи, Волоколамска, Дмитрова, Звенигорода, Клина, Коломны, Можайска, Подольска, Рузы, Серпухова и Воскресенска, и Сергиевского посада // ПСЗ. Собрание 3. Т. 6 (1886). № 1439а. СПб., 1888. С. 40, Л. 19 – 36.
87. Гербы Бессарабской области и ее цинотов // ПСЗ. Собрание 2. Т. 1 (12 декабря 1825 – 1826). № 232. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 332 – 333, Л. 2 – 3.
88. Доклад о гербах городов: Минской, Волынской, Брацлавской и Подольской губерний // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 23 (1789 – 1796). № 17435. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 859 – 865.

89. О Высочайше утвержденных гербах Херсони и Николаева // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 27 (1802 – 1803). № 20969. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. С. 918 – 919.
90. О гербах городов Военного Ведомства Елисаветграда, Ольвиополя, Умани, Вознесенска, Новомиргорода и Новогеоргиевска // Дополнение ко Второму Полному Собранию Законов Российской империи. Часть II. Законы 1844 – 1850 года. № 19383а. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1855. С. 60, Л. 35 – 40.
91. О гербах городов Военного ведомства: Елисаветграда, Ольвиополя, Умани, Вознесенска, Новомиргорода и Новогеоргиевска // ПСЗ. Собрание 2. Т. 20. Отделение 2. № 19383. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. С. 66 – 67.
92. О гербах городов Екатеринославской губернии // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 31 (1810 – 1811). № 24741. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 821 – 822.
93. О гербах городов Херсонской губернии: Бобринцу, Ананьеву, Александрии и Тирасполю // ПСЗ. Собрание 2. Т. 23 (1848). № 22012. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1849. С. 131, Л. 1 – 4.
94. О гербах губерний, областей, градоначальств, городов и посадов // ПСЗ. Собрание 2. Т. 32 (1857). № 32037. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. С. 580 – 581.
95. О гербе города Феодосии // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 31 (1810 – 1811). № 24632. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 648.
96. О гербе Таврической области // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 22 (1784 – 1788). № 15953. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 69.

97. О наименовании Бердянского порта городом и о льготе водворившимся в оном // ПСЗ. Собрание 2. Т. 16 (1841). Отделение 1. № 14141. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1842. С. 1.
98. О новом Российском гербе // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 25 (1798 – 1799). № 19074. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 755.
99. О переводе губернского управления из Николаева в Херсон и о переименовании Николаевской губернии Херсонскою // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 27. (1802 – 1803). № 20760. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 603.
100. О пуговицах на мундирах и мундирных фраках градоначальников // ПСЗ. Собрание 2. Т. 12 (1837). Отделение 1. № 10140. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1838. С. 239.
101. О распоряжениях для открытия Таврической области // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 22 (1784 – 1788). № 15988. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 137 – 138.
102. О разделении Новороссийской губернии на три губернии: на Екатеринославскую, Николаевскую и Таврическую и обустройстве там судебных мест // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 27 (1802–1803). № 20449. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 272–291.
103. О составлении в Герольдии Общего Гербовника городов Российской империи // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 26 (1800–1801). № 19504. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 251–252.
104. О утверждении гербов для уездов Таврической губернии // Дополнение ко Второму Полному Собранию Законов Российской империи. Часть II. Законы 1844 – 1850 года. № 18690а. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1855. С. 30, Л. 2 – 10.

105. О утверждении гербов уездов Таврической губернии // ПСЗ. Собрание 2. Т. 20 (1845). Отделение 1. № 18690. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. С. 162 – 163.
106. Об утверждении гербов городам: Балте, Лепелю, Ковелю // ПСЗ. Собрание 2. Т. 27 (1852). Отделение 1. № 26571. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1853. С. 546–547, Л. 13–15.
107. Об утверждении флага для катера севастопольского градоначальника // ПСЗ. Собрание 3. Т. 24 (1904). № 24199. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1904. С. 259, Л. 17.
108. Полное Собрание Законов Российской империи (собрание первое). Книга чертежей и рисунков (рисунки гербам городов). СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. 2+10с.+114л.
109. Трактат вечного мира и дружбы, заключенный между империею Всероссийскою и Оттоманскою Портою, в ставке главнокомандующего, генерал-фельдмаршала графа Румянцева при деревне Куйчук-Кайнаржде, на правом берегу Дуная чрез уполномоченных от него и от Великого Визиря в 10 день Июля и ими обоими 15 день того ж Июля утвержденный, а со стороны Его Султанова Величества подтвержденный и ратификованный в Константинополе, в 13 день Генваря 1775 года // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 19 (1770 – 1774). № 14164. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 957 – 967.
110. Устав Вольного Экономического Общества // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 17 (1765 – 1766). № 12502. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 369 – 373.
111. Установление о Российских Императорских орденах // ПСЗ [Собрание 1]. Т. 24 (6 ноября 1796 – 1797). № 17908. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 569-587.

Збірки опублікованих документів

112. Декреты советской власти. Т. 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории АН СССР. М.: Госиздат политической литературы, 1957. 626 с.
113. Декреты советской власти. Т. 2: 17 марта – 10 июля 1918 г. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории АН СССР. М.: Госиздат политической литературы, 1959. 685 с.
114. Николаеву 200 лет. 1789-1989: Сборник документов и материалов / Гл. архив. управление при Совмин УССР, Гос. архив Николаев. обл. и др.; сост. И.А. Быченков, Л.С. Климова, Ш.С. Людковский и др.; редкол.: В.И. Матвеев (отв. ред.) и др. К.: Наукова думка, 1989. 397 с.
115. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін., за ред. Ю. Шаповала. К.: Генеза, 2004. 808 с.
116. Симферополю 200 лет. 1784-1984: Сборник документов и материалов / Гл. архив управление при Совмин УССР и др.; сост.: Л.И. Васильева, И.П. Кондранов, Л.П. Кравцова и др. К.: Наукова думка, 1984. 319 с.
117. Херсону 200 лет. 1778-1978. Сборник документов и материалов / Гл. архив. управление при Совмин УССР, Гос. архив Херсонской обл. и др.; сост.: М.И. Бизер, Л.М. Бучинская, Л.В. Виноградова, Е.Я. Дьяченко, и др. К.: Наукова думка, 1978. 405 с.

Електронні ресурси

Закони України, Постанови Верховної Ради та Укази Президента

118. Питання Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 12/2015 від 14.01.2015 р. Редакція: від 14.01.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/12/2015/ed20150114#Text>
119. Питання Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 285/2016 від 02.07.2016 р. Редакція: від 05.07.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285/2016/ed20160705#n2>

120. Питання Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 285/2019 від 13.08.2019 р. Редакція: 13.08.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595/2019/ed20190813#Text>
121. Питання Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України №1211/2011 від 31 грудня 2011 р. Перша редакція: від 31.12.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1211/2011/ed20111231>
122. Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади: затверджений відповідно до спільного наказу Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України та Державного комітету зв'язку та інформатизації України № 327/225 від 25.11.2002 р. Редакція: від 27.03.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1022-02#Text>
123. Про внесення змін до складу Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 897/2000 від 14.07.2000 р. Редакція: від 14.07.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897/2000/ed20000714#Text>
124. Про внесення змін до указу Президента України від 11 квітня 2000 року № 583: Указ Президента України № 585/2002 від 26.06.2002 р. Редакція: від 26.06.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585/2002/ed20020626#Text>
125. Про внесення змін до Указу Президента України від 31 грудня 2011 року №1211: Указ Президента України № 381/2013 від 15.07.2013 р. Редакція: 15.07.2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381/2013/ed20130715#Text>
126. Про внесення змін у деяких актів президента України: Указ Президента України № 431/2016 від 05.10.2016 р. Редакція: 05.10.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/431/2016/ed20161005#Text>
127. Про впорядкування геральдичної справи в Україні: Указ Президента України № 694/2000 від 18.05.2000 р. Редакція: від 18.05.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/694/2000>

128. Про державні нагороди України: Закон України від 16.03.2000 р. Перша редакція від: 16.03.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14/ed20000316>
129. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. Редакція: від 24.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
130. Про заходи щодо поліпшення виставкової діяльності в Україні: Указ Президента України № 1015/96 від 30.10.1996 р. Редакція: від 30.10.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1015/96/ed19961030>
131. Про зміни у складі Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 492/2009 від 25.06.2009 р. Редакція: від 25.06.2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/492/2009/ed20090625#Text>
132. Про зміни у складі Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 928/2009 від 13.11.2009 р. Редакція: від 13.11.2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928/2009/ed20091113#Text>
133. Про зміни у складі Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 95/2020 від 18.03.2020 р. Редакція: від 18.03.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95/2020#n2>
134. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. Редакція: від 16.07.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
135. Про Комісію державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 583/2000 від 11.04.2000 р. Редакція: від 11.04.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/583/2000/ed20000411>
136. Про комісію по державних нагородах при Президенті України: Указ Президента України №207 від 01.04.1992 р. Редакція: від 09.12.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207/92/ed19941209>

137. Про Комісію по державних нагородах при Президентові України: Указ Президента України № 747/94 від 09.12.1994 р. Редакція: від 09.12.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/747/94/ed19941209>
138. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. Перша редакція: від 21.05.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed19970521>
139. Про новий склад Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 271/2015 від 15.05.2015 р. Редакція: від 15.05.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/271/2015/ed20150515#Text>
140. Про новий склад Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 738/2005 від 29.04.2005 р. Редакція: від 29.04.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738/2005/ed20050429#Text>
141. Про новий склад Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 929/2006 від 02.11.2006 р. Редакція: від 02.11.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929/2006/ed20061102#Text>
142. Про новий склад Комісії державних нагород та геральдики: Указ Президента України № 935/2003 від 27.08.2003 р. Редакція: від 27.08.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/935/2003/ed20030827#Text>
143. Про перейменування деяких населених пунктів: Постанова Верховної Ради України № 1353-VIII від 12.05.2016 р. Редакція: від 12.05.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-19#Text>
144. Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної республіки Крим та міста Севастополя: Постанова Верховної Ради України №1352-VIII від 12.05.2016 р. Перша редакція: від 12.05.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1352-19/ed20160512#Text>

145. Про перейменування окремих населених пунктів та районів: Постанова Верховної Ради України № 1377-VIII від 19.05.2016 р. Редакція: від 19.05.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1377-VIII#Text>
146. Про перейменування окремих населених пунктів та районів: Постанова Верховної Ради України № 984-VIII від 04.02.2016 р. Редакція: від 04.02.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984-19#Text>
147. Про печатки та вивіски місцевих Рад народних депутатів України та їх виконавчих комітетів: Постанова Президії Верховної Ради України № 2322-XII від 11.05.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-12>

Нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування

148. О внесении изменений в символику территориальной громады города Одессы: Решение Одесского городского совета № 18-VI от 06.12.2010 г. URL: <https://omr.gov.ua/ua/acts/council/31432/>
149. Об утверждении изображения и описания герба города Одессы и внесении изменений в официальную символику территориальной громады города Одессы: Решение Одесского городского совета № 707-VI от 29.04.2011 г. URL: <https://omr.gov.ua/ua/acts/council/34412/>
150. Об утверждении содержания и описания герба и флага территориальной громады города Одессы: Решение Одесского городского совета № 130-XXIII от 29.06.1999 г. URL: <https://omr.gov.ua/ua/acts/council/31969/>
151. Про внесення змін та доповнень до розпорядження міського голови від 29.12.2010 р. № 2476-01р «Про оголошення конкурсу з внесення змін до символіки територіальної громади міста Одеси»: Розпорядження Одеського міського голови № 22-01р від 20.01.2011 р. URL: <https://omr.gov.ua/ru/acts/mayor/32200>
152. Про затвердження складу геральдичної колегії при Одеській обласній раді VII скликання та Положення про геральдичну колегію при Одеській обласній раді: Розпорядження Голови Одеської обласної ради № 12/2016-

ОР від 21.01.2016 р. URL: <http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/12-2016-OP.pdf>

Офіційні веб-сайти міських рад

153. Ананьївська міська рада. URL: <http://ananiev.zzz.com.ua/> Дата звернення: 30.01.2018
154. Арцизьська міська рада. Офіційний веб-сайт. URL: <http://arciz-rada.gov.ua/> Дата звернення: 11.02.2018
155. Балтська міська рада. Офіційний веб-сайт. URL: <http://balta-rada.gov.ua> Дата звернення: 10.02.2018
156. Баштанська міська рада. Офіційний портал. URL: <http://bashtanka.org.ua/> Дата звернення: 26.01.2018
157. Белгород-Днестровский. Официальный информационный портал. URL: <http://www.bilgorod-d.org.ua> Дата звернення: 30.01.2018
158. Бердянська міська рада – офіційний веб-сайт. URL: <http://bmr.gov.ua/> Дата звернення: 28.01.2018.
159. Біляївка в мережі. URL: <http://bilyaivka.od.ua> Дата звернення: 30.01.2018
160. Болградский городской совет. URL: <http://bolgradsovet.com.ua> Дата звернення: 21.01.2018
161. Василівська міська рада Запорізької області. URL: <http://vasrada.gov.ua/> Дата звернення: 24.01.2018
162. Вилківська міська рада: офіційний сайт Вилківської міської ради. URL: <http://vilkrada.gov.ua/> Дата звернення: 20.12.2017
163. Вільнянська міська рада: Офіційний інтернет-портал. <http://vln.org.ua/> Дата звернення: 17.01.2018
164. Вознесенськ. Інтернет-портал територіальної громади. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voz.gov.ua/> Дата звернення: 18.01.2018
165. Генічеськ. Сайт міської ради. URL: <http://www.genich-rada.gov.ua/> Дата звернення: 20.01.2018
166. Гола Пристань. <http://golapristan-mrada.gov.ua/> Дата звернення: 21.12.2017

167. Гуляйпільська міська рада Запорізької області. URL: <http://gpmrada.gov.ua/>
Дата звернення: 22.12.2017
168. Дніпрорудненська міська рада Василівського району Запорізької області.
URL: <http://dnrada.gov.ua/> Дата звернення: 20.12.2017
169. Енергодарська міська рада: Офіційний сайт. URL: <http://www.en.gov.ua>
Дата звернення: 17.01.2018
170. Запоріжжя. Офіційний портал Запорізької міської влади. URL:
<http://meria.zp.ua/>. Дата звернення: 20.01.2018
171. Каховка. Офіційний сайт територіальної громади міста. <http://kakhovka-rada.gov.ua/> Дата звернення: 20.12.2017
172. Кодимська міська рада. URL: <http://kodyma-mr.gov.ua/> Дата звернення:
21.12.2017
173. Мелітопольська міська рада. Офіційний інтернет-портал. URL:
<http://www.mlt.gov.ua> Дата звернення: 17.01.2018
174. Миколаївська міська рада. URL: <http://mkrada.gov.ua/> Дата звернення:
26.01.2018
175. Місто Берислав. URL:<http://berislav-mr.gov.ua/> Дата звернення: 24.01.2018
176. Місто Снігурівка Миколаївської області. URL: <http://snigiryevka-rada.gov.ua>. Дата звернення: 28.01.2018
177. Молочанська міська рада. Офіційний портал Молочанської міської ради.
URL: <http://www.molochanskmr.gov.ua>. Дата звернення: 20.01.2018
178. Нова Каховка. Сайт територіальної громади міста Нова Каховка. URL:
<http://novaakahovka.com.ua/>. Дата звернення: 22.12.2017
179. Нова Одеса. Офіційний сайт міської ради. URL:
<http://www.novaodesa.mk.ua/> Дата звернення: 26.01.2018
180. Олешківська міська рада. URL: <https://oleshki-rada.gov.ua/> Дата звернення:
20.01.2018
181. Орхівська міська рада Запорізької області. URL: <http://ormr.gov.ua/>. Дата
звернення: 28.01.2018

182. Официальный сайт города Измаила. URL: <http://www.izmail-rada.gov.ua>. Дата звернення: 30.01.2018.
183. Официальный сайт Ренийского городского совета. URL: <http://renimvk.od.ua/>. Дата звернення: 23.12.2017.
184. Офіційний веб-портал міста Подільська. URL: <http://websystem.kotovsk-city.gov.ua>. Дата звернення: 30.01.2018.
185. Офіційний сайт виконавчого комітету Кам'янсько-Дніпровської міської ради. URL: <http://kamenkamr.zp.ua>. Дата звернення: 23.12.2017.
186. Офіційний сайт Кілійської міської ради. URL: <http://www.gorsovet-kiliya.org.ua/> Дата звернення: 25.01.2018.
187. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <http://omr.gov.ua/ua/>. Дата звернення: 25.01.2018.
188. Офіційний сайт міста Первомайська. URL: <http://pervomaisk.mk.ua/>. Дата звернення: 26.01.2018.
189. Офіційний сайт міста Южноукраїнськ. URL: <http://yu.mk.ua/>. Дата звернення: 26.01.2018.
190. Офіційний сайт Приморської міської ради. URL: <http://mrprim.zp.ua/>. Дата звернення: 17.01.2018.
191. Офіційний сайт Южненської міської ради. URL: <http://yuzhny.gov.ua>. Дата звернення: 25.01.2018.
192. Очаків: офіційний сайт міської ради. URL: <http://mrada.ochakiv.info>
193. Пологівська міська рада Запорізької області. URL: <http://mradaology.gov.ua/>. Дата звернення: 17.01.2018.
194. Роздільнянська міська рада. URL: <http://rozdilna.odessa.gov.ua/> - назва з екрану. – дата звернення: 24.01.2018.
195. Скадовська міська рада. Офіційний сайт. URL: <http://skadovsk.org/>. Дата звернення: 24.01.2018.
196. Таврійськ. Офіційний сайт міста. URL: <http://tavriysk.org.ua/>. Дата звернення: 23.01.2018.

197. Татарбунарська міська рада. URL: <http://tatarbunary.od.ua/>. Дата звернення: 25.01.2018.
198. Теплодарська міська рада. Офіційний сайт. URL: <http://trada.gov.ua>. Дата звернення: 25.01.2018.
199. Токмацька міська рада. Офіційний портал. URL: <http://www.meriatokmak.gov.ua>. Дата звернення: 20.01.2018.
200. Херсон: офіційний сайт міста. URL: <http://www.city.kherson.ua/>. Дата звернення: 26.01.2018.
201. Чорноморська міська рада. URL: <http://cmr.gov.ua>. Дата звернення: 17.01.2018.

Наукові, новинні та інші електронні ресурси

202. Ананьев обзаведется новой официальной символикой // *Трасса E-95*, 12 июня 2016. URL: <http://trassae95.com/renijskij/news/2016/06/12/ananjev-obzavedetsya-novoj-oficialnoj-simvolikoj-31647.html>
203. В Одесской области три села и город получают новые гербы // *Думская*, 10 августа 2011 г. URL: <https://dumskaya.net/news/V-Odesskoj-oblasti-tri-sela-i-gorod-poluchat-nov-014105/>
204. В Очакове обсуждают варианты нового Герба города // «МК.МК.УА» – *Николаевская общественно-политическая интернет газета*, 10 мая 2016 г. URL: <https://www.mk.mk.ua/rubric/social/2016/05/10/29493/>
205. В Одессе проходит конкурс по внесению изображения «Золотой Звезды» города-героя в символику города // *Думская*, 21 января 2011 г. URL: <https://dumskaya.net/news/V-Odesse-prohodit-konkurs-po-vneseniyu-izobrazhen-010570/>
206. Верменич Я. В. Місто-герой // *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2009. 790 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Misto_geroy

207. Верменич Я. В. Первомайськ // *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pervomajsk_mst
208. Власти «возвращают» на герб Одессы Золотую Звезду которая была и ранее // *Думская*, 6 апреля 2011 г. URL: <http://dumskaya.net/news/pismo-Fabrikant-pro-gerb-011929/>
209. Галенко О. І., Вортман Д. Я. Перекоп // *Енциклопедія історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Perekop>
210. Герб міста обираємо всією громадою! // *Місто Вознесеньск. Офіційний сайт*, 20 травня 2014 р. URL: <http://old.voz.gov.ua/material/392>
211. Герб Одессы останется почти таким же - но Золотая Звезда будет увеличена // *Думская*, 6 апреля 2011 г. URL: <https://dumskaya.net/news/Fabrikant-i-Gerby-011918/>
212. Голобуцький П. В., Карадобрій Т. А., Ногай М. П. Кілія // *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2007. 528 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kiliya>
213. Гуржій О. І. Олешківська Січ [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2010. 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Oleshkivska_sich
214. Емельянов М. В. «Герб Одессы – прошлое, настоящее. Будущее?» // *Думская*, 6 апреля 2010 г. URL: [https://dumskaya.net/news/Gerb_Odessa_-_proshloe_nastoyashee_Budushee \(-006283/](https://dumskaya.net/news/Gerb_Odessa_-_proshloe_nastoyashee_Budushee (-006283/)
215. Місто змінюється: у Ананьєві новий герб, тротуари та освітлення // *Народна думка: інформаційно-аналітичне видання*, 9 грудня 2016 р. URL: <http://dumka.odessa.ua/misto-zminuyietsya-u-ananievi-noviy-ger/>
216. Мэр Скадовска получил эскизы герба и флага города, заказанных херсонскому геральдисту // *«ХЕРСОН Онлайн» – общественно-политическое интернет-издание*, 11 июля 2017 г. URL:

- <https://khersonline.net/novosti/obschestvo/87529-mer-skadovska-poluchil-eskizy-gerba-i-flaga-goroda-zakazannyh-hersonskomu-geraldistu.html>
217. На герб Одессы предлагают вернуть двуглавого орла // *Думская*, 28 февраля 2011 г. URL: <https://dumskaya.net/news/gerb-011178/>
218. Новые гербы Одесской области: дельфины приморских сел, Южный «посеребрят» корону, а Балта избавится от «российских» цветов // *Думская*, 17 марта 2019 г. URL: <https://dumskaya.net/news/dva-sela-odesskoy-oblasti-reshili-pomestit-na-sv-096647/>
219. Новый герб Одессы будет выглядеть как-нибудь так // *Думская*, 16 марта 2011 г. URL: <https://dumskaya.net/news/Konkurs-gerbov-011468/>
220. Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи / редактор сайта А.Н. Хмелевский. URL: <https://gerbovnik.ru/>
221. Одесские депутаты утвердили новый герб, разрешили застройку парка и забрали помещение у телеканала // *Сегодня*, 29 апреля 2011 г. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/odessa/odecckie-deputaty-utverdili-novyj-herb-razreshili-zastrojku-parka-i-zabrali-pomeshchenie-u-telekanala.html>
222. Полный герб Всероссийской империи. 5 августа 1800 года. Манифест императора Павла I о полном гербе Всероссийской империи. Утвержден 16 декабря 1800 года. // *Виртуальная выставка к 1150-летию зарождения российской государственности*. URL: <http://rusarchives.ru/projects/statehood/06-47-gosudarstvenny-gerb.shtml>.
223. Проект герба Одессы рассматривала коллегия во главе с Алексеем Гончаренко // *Думская*, 4 апреля 2011 г. URL: http://dumskaya.net/news/Sudbu-gerba-Odessy-reshit-Goncharenko_-011879/
224. Рисунки гербам городов Российской империи: виртуальная выставка РНБ. URL: http://expositions.nlr.ru/ex_rare/gerbs/index.php
225. У Армянска появились новый герб и флаг // *Армянск информационный*, 15 августа 2008 г. URL: <http://armyansk.info/news/news-archive/37-2008/453-u-armyanska-poyavilis-novyj-gerb-i-flag>

226. У города Рени появятся собственные герб и флаг // *Бессарабия INFORM: новостной портал Бессарабии*, 26 июля 2017 г. URL: <https://bessarabiainform.com/2017/07/u-goroda-reni-poyavyatsya-sobstvennye-gerb-i-flag/>
227. Українська геральдика / редактор сайту В.М. Напиткін. URL: <http://www.heraldry.com.ua/>
228. Українське геральдичне товариство. Офіційний сайт. URL: <http://uht.org.ua/>
229. Яблонська О. Скадовськ. Про нову символіку міста. Герб та прапор. Чому саме так // *scadtalk.cc. Блог сучасного міста*, 18 серпня 2017 р. URL: http://www.skadtalk.cc/blog-post_78/
230. HERALDICUM – Гербы Украины / редактор сайта В.А. Ломанцов; Российский Центр флаговедения и геральдики = Russian Centre of Vexillology and Heraldry. URL: <http://www.heraldicum.ru/ukraine/>
231. Lege nr. 95 din 13 iunie 1925 pentru Unificarea Administrativă // *MONITORUL OFICIAL*. Nr. 128, 14 iunie 1925. URL: <http://www.monitoruljuridic.ro/act/lege-nr-95-din-13-iunie-1925-pentru-unificarea-administrativ-emitent-parlamentul-publicat-n-monitorul-107203.html>

Листування з органами державної влади та місцевого самоврядування

232. Лист-відповідь голови Запорізької обласної державної адміністрації В. Боговіна № 79-Я-340-п від 28.07.2020 р. 1 арк.
233. Лист-відповідь заступника голови Одеської обласної ради, голови Геральдичної колегії обласної ради Ю. Дімчогло № 77-Із/вих від 19.06.2020 р. 3 арк.
234. Лист-відповідь заступника голови Миколаївської обласної державної адміністрації О. Трайлі №Я-198/20/ІЗ-198/20 від 26.06.2020 р. 1 арк.
235. Лист-відповідь заступника голови Херсонської обласної державної адміністрації А. Богдановича № Я-282/20/82/343-7254 від 29.07.2020 р. 1 арк.

236. Лист-відповідь заступника міського голови Кодимської міської ради О. В. Гуцола № 0217/467 від 10.07.2020 р. 8 арк.
237. Лист-відповідь заступника міського голови Татарбунарської міської ради О. В. Лесніченко № 03-54/867 від 04.09.2020 р. 1 арк.
238. Лист-відповідь керівника Департаменту з питань звернень громадян Офісу Президента України Г. Кільової № 22/1-09/4680 від 24.09.2020 р. 1 арк.
239. Лист-відповідь керуючої справами Виконавчого комітету Олешківської міської ради Н. Новохижної № 1663/04-12 від 30.07.2020 р. 2 арк.
240. Лист-відповідь міського голови Ананьївської міської ради П. І. Маковецького № 632 від 19.08.2020 р. 14 арк.
241. Лист-відповідь міського голови Бериславської міської ради О. М. Шаповалова № 327 від 24.07.2020 р. 5 арк.
242. Лист-відповідь міської голови Вільнянської міської ради Н. Мусієнко № 02-02-56/Фо/06 від 03.06.2021 р. 2 арк.
243. Лист-відповідь міського голови Вилківської міської ради М. Дзядзіна №1319/02-13 від 21.07.2020. 7 арк.
244. Лист-відповідь міського голови Вознесенської міської ради Є. О. Величко № 12/01/01-02/23 від 07.06.2021 р. 10 арк.
245. Лист-відповідь міського голови Генічеської міської ради О. Тулупова № 02.02.32/04 від 18.02.2021 р. 3 арк.
246. Лист-відповідь міського голови Голопристанської міської ради О. Бабича № 02-51/5 від 19.02.2021 р. 13 арк.
247. Лист-відповідь міського голови Гуляйпільської міської ради С. Ярмака № 28-16 від 03.06.2021 р. - 5 арк.
248. Лист-відповідь міського голови Енергодарської міської ради П. Музики № 01-05-18-Я/1039 від 14.08.2020 р. 1 арк.
249. Лист-відповідь міського голови Кілійської міської ради П. Бойченка № 41/17 від 07.09.2020 р. 1 арк.
250. Лист-відповідь міського голови Молочанської міської ради В. Вольвача № 07 від 27.07.2020 р. 9 арк.

251. Лист-відповідь міського голови Новобузької міської ради М. Лагодієнко від № 255-02-12 від 22.02.2021 р. 4 арк.
252. Лист-відповідь міського голови Орхівської міської ради С. Герасименко № 03-18-ЗІ-П/039 від 10.08.2020 р. 4 арк.
253. Лист-відповідь міського голови Очаківської міської ради С. Бичкова № 10/01/02-02/12 від 30.07.2020 р. 5 арк.
254. Лист-відповідь міської голови Приморської міської ради О. Божкової № 02-25/1436 від 06.07.2020 р. 2 арк.
255. Лист-відповідь міського голови Роздільнянської міської ради В. О. Шовкалюка № 10-пі від 09.07.2020 р. 1 арк.
256. Лист-відповідь міського голови Таврійської міської ради М. Різака № 02-07/09 від 02.07.2020 р. 4 арк.
257. Лист-відповідь міського Голови Теплодарської міської ради М. В. Жовніра № Я-39-ІНФ від 31.07.2020 р. 5 арк.
258. Лист-відповідь міського голови Токмацької міської ради І. Котелевського № Я-14 від 08.06.2021 р. 5 арк.
259. Лист-відповідь міського голови Южноукраїнської міської ради В. В. Онуфрієнко № 21/02-34/1746 від 03.06.2021 р. 1 арк.
260. Лист-відповідь міської Голови Василівської міської ради Л. Цибульняк № 02-Я-12-2 від 13.07.2020 р. 4 арк.
261. Лист-відповідь міської голови Первомайської міської ради Л. Дромашко № Я-46-20і/з від 13.08.2020 р. 6 арк.
262. Лист-відповідь начальника відділу інформаційних технологій та доступу до публічної інформації Чорноморської міської ради А. Артеменка № 2/Г-13/218 від 29.07.2020 р. 4 арк.
263. Лист-відповідь начальника управління забезпечення діяльності виконавчого комітету та Подільської міської ради О. В. Чуприни № 115/132інф/з від 14.08.2020 р. 8 арк.
264. Лист-відповідь першого заступника Голови Баштанської міської ради В. Драгуновського № Я-89/02.03-8 від 17.07.2020 р. 1 арк.

265. Лист-відповідь першого заступника міського Голови Скадовської міської ради Д. М. Афанасіаді № 02-13/41 від 17.07.2020 р. 2 арк.
266. Лист-відповідь секретаря Березівської міської ради С. Шевченко № ЗП-17/03-42 від 06.08.2020 р. 3 арк.
267. Лист-відповідь секретаря Білозерської селищної ради Є. О. Шепеля від 31.07.2020 р. 1 арк.
268. Лист-відповідь секретаря Кам'янсько-Дніпровської міської ради Д. Л. Тягуна № 16-П від 06.07.2020 р. 3 арк.

Періодична преса

269. 20-я сессия Симферопольского городского совета // *Южная столица*. 2004. 28 мая. С. 2.
270. Балужева Г., Лобовская Р. Современные гербы украинских городов. // *Наука и жизнь*. 1988. № 1. С. 129.
271. Басанец В. Под созвездием Льва // *Одесские известия*. 1999. 22 июня. С. 1.
272. Бахтеев В. «Герб» означает «наследование» // *Одесские известия*. 1994. 28 мая. С. 3.
273. Богун Н., Володін Є., Леонов Ю. Простота, але не одноманітність. // *Україна*. 1966. № 14. С. 13.
274. Божко И., Вербицкий В., Крапивина Т. Троих надо убрать? // *Одесские известия*. 1999. 15 июля. С. 4.
275. Бойченко Д. Слово за архітекторами. // *Україна*. 1966. № 14. С. 13.
276. Воробйова Л. Дотриматись геральдичних норм, зберігши оригінальність // *Одеські вісті*. 2011. 11 серпня. С. 3.
277. Выбранский В. Депутаты изменили герб Херсона // *Херсонський вісник*. 2005. 9 червня. С. 3.
278. Гейко С. Берислав огербувався! // *Наддніпряньська правда*. 2007. 14 грудня. С. 1.
279. Герб – не політична іграшка // *Чорноморські новини*. 2011. 12 лютого. № 13. С. 1, 3.

280. Герб – не прикраса // *Чорноморські новини*. 2011. 29 січня. № 9. С. 6.
281. Герб г. Феодосія // *Курортная газета*. 1968. № 1. С. 1.
282. Герб города Бахчисарая // *Слава труда*. № 29 (6394). 1988. 8 марта. С. 2.
283. Герб города-героя Одессы // *Знамя коммунизма*. 1967. 14 ноября.
284. Герб Измаила // *Звезда*. 1980. 3 февраля. № 16. С. 1.
285. Герб і прапор, як символи історії та сьогодення // *Одеські вісті*. 2011. 25 жовтня. С. 2.
286. Герб міста – це важливо. // *Україна*. 1966. № 5. С. 15.
287. Герб міста-героя // *Чорноморська комуна*. 1967. 15 листопада. С. 4.
288. Герб Феодосії // *Победа*. 1971. 22 ноября. № 27. С. 1.
289. Герб Цюрупинська (конкурс на кращий проект) // *Вісник Олешія*. 1992. 18 квітня. С. 4.
290. Городу даровані герб і прапор // *Південна зоря*. 1999. 29 липня. № 138. С. 1.
291. Гранин Д. Пусть у города будет герб // *Известия*. 1958. 17 ноября. С. 3.
292. До 125-річчя Мелітополя // *Серп і молот*. 1966. 10 грудня. № 195. С. 1.
293. Долматовский Е. Возродим геральдику наших городов. // *Советская культура*. 1963. 28 мая. № 64. С. 2.
294. Домников А., Шеремеев С. Труд, вкованный в славу города // *Техника – молодежи*. 1966. № 1. С. 37.
295. Дяченко С. «Бивневый» герб в Белозерке // *Бивни*. 2003. № 32. С. 12.
296. Жар О. Герб легендарного міста // *Маяк*. 1970. 27 жовтня. С. 3.
297. Запорожье под оберегом // *Индустриальное Запорожье*. 2003. 4 февраля. № 26. С. 3.
298. Земцов С.М. О гербе города. // *Декоративное искусство СССР*. 1961. № 1. С. 4–5.
299. И снова о гербе // *Вечерняя Одесса*. 1994. 13 декабря. С. 3.
300. І буде герб, і буде прапор // *Чорноморські новини*. 2010. 9 вересня. № 95. С. 2.
301. Калмакан И. К., Емельянов М. В. «Гербовый синдром» или сложный путь к гербу Одессы // *Вечерняя Одесса*. 1994. 19 ноября. С. 5.

302. Калмакан И. К., Емельянов М. В. Герб Одессы: отражение амбиций или соответствие законам геральдики? // *Вечерняя Одесса*. 1995. 7 января. С. 6.
303. Калмакан И. К., Емельянов М. В. И якорь-кошка и звезда... // *Одесские известия*. 1994. 27 сентября. С. 4.
304. Калмакан И. К., Емельянов М. В. К истории одесского герботворчества // *Одесский вестник*. 1995. 2 сентября. С. 6.
305. Калмакан И. К., Емельянов М. В. Каким быть одесскому гербу? // *Одесский университет*. 1994. 16 ноября. С. 6.
306. Калмакан И. К., Емельянов М. В. Новый герб города (к 200-летию Одессы) // *Одесские известия*. 1994. 13 апреля. С. 3.
307. Калмакан И. К., Емельянов М. В. Что нового в геральдике Одессы? // *Одесский университет*. 1994. 24 мая. С. 5.
308. Колісниченко Ю, Філановський Г. Візитна картка міста. // *Україна*. 1964. № 49. С. 16.
309. Конкурс по внесению изображения «Золотой Звезды» города-героя в символику города // *Одесский вестник*. 2011. 22 января. № 10. С. 3.
310. Кривдін Г. Герб – паспорт міста. // *Вітчизна*. 1967. № 6. С. 190 – 192.
311. Кузнецова А. Новая геральдика // *Мелитопольские ведомости*. 2003. 4 – 10 сентября. № 102 (1672). С. 1, 2.
312. Кузнецова А. У Мелитополя появился герб и флаг // *Мелитопольские ведомости*. 2003. 30 августа. № 100 (1670). С. 2.
313. Місту Мелітополю – свій герб! // *Серп і молот*. 1966. 17 вересня. № 148. С. 1.
314. Мужество, помноженное на революционный дух // *Слава Севастополя*. 1969. 16 февраля. № 34 (12936). С. 1.
315. Новый герб Одессы // *Вечерняя Одесса*. 1994. 4 января. С. 1.
316. О городской символике // *Евпаторийская здравница*. 1997. 26 июня. С. 2.
317. Об установлении герба города Севастополя // *Слава Севастополя*. 1969. 16 февраля. № 34 (12936). С. 1.
318. Панченко В. Геральдика Запоріжжя // *Науковий світ*. 2004. № 9. С. 18 – 19.

319. Панченко В. Геральдика Херсона та Миколаєва // *Науковий світ*. 2004. № 10. С. 22 – 23.
320. Паталах О. Геральдичні символи Херсона // *Херсонський вісник*. 2001. 1 березня. С. 13.
321. Паталах О. Геральдична спадщина Херсонщини та Миколаївщини // *Новий фаворит*. 2004 (серпень). № 9. С. 18.
322. Паталах О. Геральдична спадщина Херсонщини та Миколаївщини // *Новий фаворит*. 2004 (вересень). № 10. С. 12.
323. Паталах О. Геральдична спадщина Херсонщини та Миколаївщини // *Новий фаворит*. 2004 (листопад). № 11 – 12. С. 12.
324. Поліпшувати, вдосконалювати роботу // *Комуністичним шляхом*. 1983. 29 березня. С. 2.
325. Положение о конкурсе на разработку герба города Одессы // *Вечерняя Одесса*. 1992. 15 ноября. С. 1.
326. Поляков Ю. Советская геральдика. // *Наука и жизнь*. – 1987. – №9. – С.37.
327. Программа открытого конкурса на разработку герба г. Бахчисарая // *Слава труду*. 1987. 8 сентября. № 108 (6317). С. 4.
328. Путилова Т. Куранты в миноре и герб с клинком // *Нова Каховка*. 2008. 18 червня. С. 1, 2.
329. События дня // *Південна зоря*. 1999. 17 липня. № 130. С. 1.
330. Столяров В., Калмакан И., Емельянов М. Таинственный звездопад // *Одесские известия*. 1999. 28 июля. С. 2.
331. Тимофеенко Н. Звезда города-героя займет достойное место в символике Одессы // *Одесский вестник*. 2011. 26 февраля. № 31. С. 2.
332. Тимофеенко Н. Обсуждаются новые варианты символики Одессы // *Одесский вестник*. 2011. 19 марта. № 45 – 46. С. 3.
333. Тобі, наше місто. // *Україна*. 1965. № 42. С. 12 – 13.
334. Три села и город получают официальные гербы // *Вечерняя Одесса*. 2011. 11 августа. С. 4.

335. У трёх районов и села – официальные герб и флаг // *Вечерняя Одесса*. 2010. 10 августа. С. 3.
336. Умови конкурсу на створення герба міста Токмак // *Комуністичним шляхом*. 1983. 15 січня. № 9. С. 1.
337. Шулевський Б. Геральдика Херсонщини // *Наддніпрянська правда*. 1991. 1 червня. С. 3.
338. Ще про герби. // *Україна*. 1965. № 29. С. 24.
339. Эмблема Запорожья // *Индустриальное Запорожье*. 1967. 28 октября. № 214. С. 1.
340. Эмблемы родного края // *Знамя коммунизма*. 1983. 8 января. С. 4.
341. *Monitorul Oficial*. Nr. 222. 6 octombrie 1928. P. 8278-8283.

Дисертаційні дослідження

342. Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 1996. 172 арк.
343. Еманов А. Г. Образование городской коммуны Кафы (до сер. XV в.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.03 / Тюменский государственный университет. Тюмень, 1997. 665 л.
344. Іщенко Я. О. Символіка та емблематика міських гербів України 1960 – 1980-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження: дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2006. 458 арк.: рис., табл.
345. Мазепа О. М. Дослідження з української геральдики та генеалогії в діаспорі (1945 – середина 1970-х рр.): Автореф... канд. іст. наук: 07.00.06 / Національний університет «Острозька академія». Київ, 2014. 19 с.
346. Максименко Є. В. Міська геральдика Донбасу XVIII – початку ХХІ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Донецький національний університет. Донецьк, 2014. 20 с.

347. Наумов О. Н. Отечественная историография геральдики XVIII – XX вв.: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Московский государственный областной университет. Москва, 2004. 321 л.
348. Однороженко О. А. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2003. 476 арк.
349. Рудюк А. В. Розвиток територіальної та муніципальної геральдики в Україні (1991 – 2016 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. 256 арк.
350. Ураносов А. А. Русские областные и городские печати и гербы в период образования и укрепления русского централизованного многонационального государства (XV – XVII вв.): Автореф... канд. ист. наук: / Московский государственный историко-архивный Институт Министерства культуры СССР. Кафедра вспомогательных исторических дисциплин. Москва, 1953. 16 с.
351. Шишкіна Є. К. Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914 – 1925 років як історичне джерело: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Харків, 2007. 215 арк.

Науково-дослідна література

352. Авдєєв А. Герб міста Арциз // *Шоста наукова геральдична конференція: зб. тез повідомлень та доповідей*. Львів, 27 – 29 березня 1997 р. Львів, 1997. С. 5.
353. Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья: каталог. К.: Стилос, 2011. 328 с.
354. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в. н. э.). К.: Наукова думка, 1977.

355. Арсеньев Ю. В. Геральдика: Лекции читанные в Московском Археологическом институте 1907 – 1908 году. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. 384 с., 16 ил.
356. Арциховский А. В. Древнерусские областные гербы // *Учёные записки Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*. Вып. 93. История. Кн. 1. М., 1946. С. 43 – 67.
357. Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики // *Архіви України*. 1965. № 4. С. 60 – 62.
358. Бабенко А. До питання емблематики радянських міст // *Історичні джерела та їх використання*. Вип.6. К., 1971. С. 198 – 205.
359. Бабенко А. Печатки державних установ України перших років радянської влади // *Архіви України*. 1972 № 6. С. 66 – 71.
360. Балужева Г., Лобовская Р. Современные гербы украинских городов. // *Наука и жизнь*. 1988. № 1. С. 129.
361. Богатов К. М. Молдавская территориальная геральдика // *Вестник геральдиста*. 1992. № 4 (9). С. 2 – 4.
362. Божук Л. Інформаційні ресурси і сервіси Інтернет в роботі державних архівів України // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 3 (130). С. 14 – 18.
363. Бондаренко П. Герб і прапор міста Одеси // *Знак*. 2000. Ч. 21. С. 7.
364. Бондаренко П. Герб і прапор селища Чорноморське // *Знак*. Ч. 37. 2005. С. 3.
365. Буряков В. Конкурси на кращі проекти символіки: вимоги закону та практика // *Знак*. 2000. Ч. 21. С. 2.
366. Бушаков В. Тюркські родоплемінні тамги у міській та сільській геральдиці // *Знак*. 2003. Ч. 31. С. 5.
367. Вальков Д. В. Генуэзская эпиграфика Крыма. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 369 с.
368. Введенский А. А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // *Вопросы архивоведения*. 1962. № 2. С. 28 – 32.

369. Введенський А. А., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс. К.: Радянська школа, 1963. 208 с.
370. Верба І. Діяльність комісії з української емблематики в окупованому Києві (літо 1942 р.) // *Третя наукова геральдична конференція: зб. Тез повідомлень та доповідей*. Львів, 4 – 5 листопада 1993 р. Львів, 1993. С. 20–22.
371. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. К.: Інститут історії України, 2015. 482 с.
372. Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками, составленное по высочайшему повелению [В 30-и т.]. Ч. 5. Санктпетербург: Военная типография, 1844. 767 с.
373. Гаттерер И. Х. Начертание гербоведения / Сочинение И. Х. Гаттерера, Геттингскаго университетата профессора хронологии, географии, гербоведения, нумизматогрaфии и дипломатики и разных ученых обществ почетнаго члена; С немецкаго языка перевел; и с дополнением к оному краткаго изьяснения употребляемых в гербах изображений иконологическаго описания эмблем и знатнейших государств с их гербами; издал Герольдии секретарь, коллежский ассесор и Императорскаго Вольнаго экономического общества член Глеб Малгин. [СПб.]: В Императорской типографии, 1805. [8], VII, [3], 334, [2] с., VIII л. табл.
374. Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890). Николаев: Русская типолитография, 1890. 122 с.
375. Гедьо А., Максименко Є. Символіка сучасних міських гербів Донбасу та особливості практики їх створення // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Ч. 22–23. К., 2013. С. 180–188.

376. Геральдика // *Большая советская энциклопедия*. 2-е изд. Т. 10: Газель – Германий. / гл.ред. Б. А. Введенский. М.: Большая советская энциклопедия, 1952. С. 595.
377. Геральдика // *БСЭ*. Т. 15: Гейльброн – Германий. / глав. ред. О. Ю. Шмидт. М.: Советская энциклопедия, 1929. Столб. 423 – 425.
378. Герб // *БСЭ*. 2-е изд. Т. 10: Газель – Германий. / гл.ред. Б. А. Введенский. М.: Большая советская энциклопедия, 1952. С. 602.
379. Герб // *БСЭ*. 3-е изд. Т. 6: Газлифт – Гоголево. / гл.ред. А. М. Прохоров. М.: Советская энциклопедия, 1971. С. 348.
380. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1900 год / сост. П. П. фон-Винклер. [Репринт. изд. 1899 года]. М.: Планета, 1990. 225 с., илл.
381. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1917 гг. / сост. А. В. Кудин, А. Л. Цеханович. М.: Институт сотовой связи, 2000. 536 с., ил.
382. Городские поселения в Российской империи. Т. 1. СПб.: Типография «Общественная польза», 1860. XVI + 467 с.
383. Городские поселения в Российской империи. Т. 2. СПб.: Типография «Общественная польза», 1861. IV + 589 с.
384. Городские поселения в Российской империи. Т. 4. СПб.: Типография К. Вульфа, 1864. VIII + 805 + [8] с.
385. Городские поселения в Российской империи. Т. 5., Ч. 2. СПб.: Типография К. Вульфа, 1865. IV + 498 с. + 58 + [5] + 47 с.
386. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; гол. ред. П. Сохань. Т. 4, кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори». Доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918. Львів: Світ, 2007. XXIV, 407 с.
387. Гречило А. Геральдична справа в Україні: впорядкування чи балаган? // *Знак*. 2005. Ч. 35. С. 3.
388. Гречило А. Герб і прапор Високопілля // *Знак*. 2017. Ч. 73. С. 5.

389. Гречило А. Герб і прапор Пологів // *Знак*. 2004. Ч. 33. С. 7.
390. Гречило А. До історії Українського геральдичного товариства // *Знак*. 2008. Ч. 44. С. 4.
391. Гречило А. Основи системи української муніципальної геральдики // *Знак*. 1996. Ч. 11. С. 10 – 11.
392. Гречило А., Сварник І. Споруди в міській геральдиці // *Пам'ятки України*. 1990. № 2. С. 42 – 47.
393. Гречило А. Б. Герби та прапори міст і сіл України. Ч. I. Львів: «Друкарські куншти», 2004. 120+XLIV с.
394. Гречило А. Б. Герби та прапори міст і сіл України. Ч. II. Львів, 2020. 112 с. + XLVIII с.
395. Гречило А. Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час // *Україна в минулому*. Вип. 9. Львів, 1996. С. 214 – 216.
396. Гречило А. Методичні рекомендації з питань геральдики та прапорництва областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальна та муніципальна геральдика) // *Знак*. 2001. Ч. 23. С. 8–9.
397. Гречило А. Необхідність врегулювання процесів герботворення та перспективи розвитку української геральдики // *Друга наукова геральдична конференція: зб. тез повідомлень та доповідей*. Львів, 19 – 21 листопада 1992 р. Львів, 1992. С. 24 – 25.
398. Гречило А. Б. Українська міська геральдика. Київ-Львів: Українське геральдичне товариство, 1998. 191 с.
399. Гречило А. Б. Українська територіальна геральдика. Львів: Ін-т укр. археографії ім. М. С. Грушевського НАН України, Українське геральдичне т-во, 2010. 280 с.
400. Гречило А. Б., Савчук Ю. К., Сварник І. І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). К.: Брама, 2001. 400 с., іл.
401. Дмитрієнко М., Замлинський В. Геральдика України // *Україна*. 1992. № 14. С. 1 – 2.

402. Дмитрієнко М. Сучасна міська геральдика України: історія та перспективи розвитку // *Клейноди: Записки Українського геральдичного товариства*. Т. 1. Київ, Львів, 1991. С. 14 – 16.
403. Драчук В. С. Рассказывает геральдика. М.: Наука, 1977. 258 с.
404. Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья: Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. – К.: Наукова думка, 1975. 176 с., ил.: 26 л.табл.
405. Дуда А., Рубановський К., Федорович О. Інформаційна відкритість органів місцевого самоврядування: посібник для муніципальних посадовців / під заг. ред. О. Федорович. – Івано-Франківськ: ГО «Агенство з розвитку приватної ініціативи», 2009. – 96 с.
406. Еманов А. Г. Культурная самоидентификация средневекового города (на материалах Кафы XIII – XV веков) // *Европа*. 2001. № 1. С. 33 – 38.
407. Емельянов М. Возрожденному гербу Одессы – 10 лет // *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 9. Одеса: Друкарський дім, 2010. С. 250 – 260.
408. Истомин М. И. Каталог денежных знаков гражданской войны в России. Денежные знаки обязательного обращения. Т. 3: Юго-Восточный край, Крым, Северный Кавказ (1917-1920). Харьков, 2009. 582 с.
409. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область / ред.кол. Петрикін В.І., Зінович І.Є., Киценко М.П. та інші. К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. 765 с.
410. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1971. 771 с.
411. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1969. 910 с.
412. Історичне джерелознавство: підруч. для студентів ВНЗ / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов, В. П. Коцур, М. Г. Палієнко та ін.; вид. 2-ге. К.: Либідь, 2017. 510 с.

413. Іщенко Я. Використання історичної геральдичної спадщини в гербах радянської доби // *Історіографічні дослідження в Україні*. 2000. № 10. С. 220 – 246.
414. Іщенко Я. Зображення у міських гербах України предметів побуту: регіональний аспект // *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2001. № 5. С. 152 – 162.
415. Іщенко Я. Оборонні споруди в геральдичній спадщині міст України // *Український історичний збірник*. 2003. Вип. 5. С. 13 – 145.
416. Іщенко Я. О. Використання військової символіки у гербах українських міст 60 – 80-х років ХХ ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 7. К., 2002. С. 64 – 71.
417. Іщенко Я. О. Геральдика в Україні: історіографія проблеми 60-ті – 90-ті рр. ХХ ст. // *Український історичний журнал*. 2002. № 3. С. 61 – 73.
418. Іщенко Я. О. Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр. // *Український історичний журнал*. 2003. № 6. С. 78 – 92.
419. Іщенко Я. О. Фах авторів міських гербів України 60-х – 80-х рр. ХХ ст. // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Число 11. Частина 1. К., 2004. С. 133 – 146.
420. Іщенко Я. Порівняльний аналіз знакових систем історичних міських гербів та гербів радянської доби (на прикладі емблем міст Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської та Запорізької областей) // *Південна Україна: проблеми історичних досліджень*. Збірка наук. праць. Ч. II. Миколаїв, 1998. С. 153 – 162.
421. Калмакан И., Емельянов М., История герба Одессы: прошлое и настоящее. 1798 – 1995 гг. Одеса: Гортипография Одесского управления по печати, 1996. 34 с.
422. Калмакан І. К., Ємельянов М. В. Основи геральдики: навч. посібник для студ. гуманітарних факультетів вищ. навч. закладів. Одеса: Астропринт, 1996. 159 с.

423. Кене Б. Исследование об истории и древностях города Херсонеса Таврического. СПб.: Типография Экспедиции заготовления государственных бумаг, 1848. VIII + 283 с.
424. Кене Б. Описание музеума покойного князя Василия Викторовича Кочубея (составленное по его рукописному каталогу) и исследования об истории и нумизматике греческих поселений в России, равно как царств Понтийского и Босфора Киммерийского. Т. 1. СПб.: Типография Экспедиции заготовления государственных бумаг, 1857. 456 с. + VII табл.
425. Кене Б. Описание музеума покойного князя Василия Викторовича Кочубея (составленное по его рукописному каталогу) и исследования по истории и нумизматике греческих поселений в России, равно как греческих царств: Понтийского и Босфора Киммерийского. Т. 2. СПб.: Типография Экспедиции заготовления государственных бумаг, 1857. 423 с. + 20 табл.
426. Кисельова А. Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнювання, моніторинг // *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 58 – 70.
427. Кисельова А. Оформлення веб-сторінок офіційного сайту Державного комітету архівів України // *Архіви України*. 2003. № 1 – 3. С. 93 – 99.
428. Климкевич Р. О. Герби міст Запоріжжя // *Новий літопис*. 1964. № 11. С. 38 – 45.
429. Климкевич Р. О. Герби міст Криму // *Новий літопис*. 1963. № 4(9). С. 45 – 51.
430. Климкевич Р. О. Герби міст Помор'я // *Український історик*. 1967. № 1 – 2 (13 – 14). С. 67 – 74.
431. Ковальов О. Герби міста Мелітополя // *Знак*. 1994. Ч. 6. С. 9.
432. Корпусова И. В. Печать И. Н. Инзова в собрании Одесского Археологического Музея НАН Украины // *Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция: тезисы докладов и сообщений*. Ростов-на-Дону, 20 – 25 апреля 2009 г. М., 2009. С. 233 – 235.

433. Корченев В. Одесса в медалях, жетонах, знаках. 1817 – 1941. Каталог. – Издание второе, улучшенное. Одесса: СИМЭКС-ПРИНТ, 2018. 627 с.
434. Кочкуров Р. Прапор міста Миколаєва // *Знак*. 2000. Ч. 21. С. 8 – 9.
435. Крим від античності до сьогодення: історичні студії / відп.ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 708 с.
436. Критерії відбору веб-ресурсів як складової НАФ і джерела комплектування Центрального державного електронного архіву України: Методичні рекомендації / Укл. С. Кулешов, П. Марченко. К., 2009. 13 с.
437. Крымский гербовник: каталог государственной и муниципальной символики (1784-2014) / сост. В. М. Надикта; общ. ред. А. В. Мальгин; худож. О. И. Маскевич. Симферополь: Н. Оріанда, 2015. 139 с.: ил.
438. Лавренов В. И. Геральдика советских городов 1960 – 1980 годов: источниковедческий характер // *Комплексное источниковедение некоторых проблем отечественной истории*. Калинин, 1988. С. 130 – 138.
439. Лакиер А. Русская геральдика. Книги I – II. СПб.: Типография 2-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1855. 637 с. + XXV табл.
440. Лакиер А. Б. История российской геральдики. М.: Эксмо, 2007. 400 с., ил.
441. Лакиер А. Б. Русская геральдика / подг. текста и послесл. Н. А. Соболевой. М.: Книга, 1990. 432 с., илл.
442. Легенды Крыма (сборник). Симферополь: Крымиздат, 1961. 246 с.
443. Лукомский В. К. Герб как исторический источник. // *В. К. Лукомский. Неизвестные работы: сборник* / сост. И. В. Борисов; предисл. Е. И. Каменцевой. М.: Территория, 2002. С.131 – 143.
444. Лукомский В. К., Типольт Н. А. Русская геральдика: руководство к составлению и описанию гербов [Репринт. изд. 1914 г.]. М.: Типография ГПИБ, 1996. 97 с.
445. Люкс Л. История России и Советского Союза: от Ленина до Ельцина / пер. с нем. яз. Б. Хавкин. М.: РОССПЭН, Фонд Б.Н. Ельцина, 2009. 527 с.

446. Мазепа О. Замітки до Української геральдичної термінології // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 21. 2013. С. 167 – 171.
447. Максименко Є. В. Міська геральдика Донбасу XVIII – XIX ст. // *Історичні і політологічні дослідження*. № 1–2 (49). 2010. С. 91–97.
448. Максименко Є. В. Міська геральдика Луганщини 60 – 80-х рр. XX ст. // *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей*. Кн. 21. 2012. С. 244 – 251.
449. Максименко Є. В. Радянська геральдика Донецької області // *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Вип. 134. Т. 147. 2010. С. 110 – 115.
450. Максимович-Амбодик Н. М. Эмблемы и символы / вступ. ст. и коммент. А. Е. Махова. 2-е изд., исправ. и доп. с оригинал. гравюрами 1811 г. М.: INTRADA, 2000. 367 с.: ил.
451. Мельник Г. К. Можейко И. В. Должностные знаки Российской империи. М.: Хронос, 1993. 288 с.
452. Міськов І. О. Створення міських гербів Южного, Мукачева і проекту нового герба Ужгородського університету // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Вип. 1(40). 2019. С. 186–210.
453. Мурзакевич Н. История генуэзских поселений в Крыму. Одесса: Городская типография, 1837. 91 с. + V с.
454. Нариси історії державної служби в Україні / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін.; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. К.: Ніка-Центр, 2009. 536 с.
455. Нерубенко В. Історія символів Керчі // *Знак*. 1996. Ч. 12. С. 10 – 11.
456. Нерубенко В. Нові символи Керчі // *Знак*. 2000. Ч. 21. С. 8.
457. Однороженко О. А. Козацька територіальна геральдика кінця XVI – XVIII ст. / *Monumenta Rutheniae Heraldica*. Vol. III. Харків, 2009. 416 с.
458. Ольвиополь // *Военная энциклопедия* / Под ред. Ген.штаба полк. В. Ф. Новицкого, воен.инж.подполк. А. В. фон Шварца [и др.]. Т. 17:

- Нитроглицерин–Патруль. Санкт-Петербург: Т-во И. Д. Сытина, 1914. С. 120.
459. Оноприенко В. Ф. Главный попечитель. Из жизни и деятельности Ивана Никитича Инзова / Труды Государственного архива Одесской области. Т. XVII. Одесса, Астропринт, 2007. 52 с.
460. Палієнко М. Г. Репрезентативність веб-сайтів архівних установ та їх роль у розширенні доступу до документної інформації // *Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 7–9 квітня 2015 р.)*. К., 2015. С. 214 – 217.
461. Палієнко М. Г. Спеціальні історичні дисципліни в системі підготовки істориків-архівістів: європейські традиції та національний досвід // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Ч. 26 – 27: До 80-річчя доктора історичних наук, професора М. Ф. Дмитрієнко*. К., 2015. С. 421 – 434.
462. Памятная книжка для Херсонской губернии, изданная Херсонским Губернским Статистическим Комитетом на 1864 год. Херсон: Типография Херсонского губернского правления, 1864. 270 с. + 17 с. + 6 л. ил.
463. Памятная книжка Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом. Выпуск первый. / под ред. К. В. Ханацкого. Симферополь: типография Таврического губернского правления, 1867. 520 с. + 103 с. + 21 с.
464. Панченко В. О. Міські та містечкові герби України. К.: Просвіта, 2000. 186 с., іл.
465. Панченко В. Старовинні герби українських міст. К.: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2018. 384 с., іл.
466. Пастуро М. Геральдика. Геральдические образы. Фигуры геральдики / пер. с фр. А. С. Кавтаскина. М.: Астрель, АСТ, 2003. 144 с., ил.
467. Пастуро М. Символическая история европейского Средневековья / пер. с фр. Е. Решетниковой. СПб.: Александрия, 2019. 448 с., ил.

468. Похлёбкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. 3-е издание. М.: Международные отношения, 2004. 560 с.
469. Поцелуев В. А. Гербы Союза ССР: из истории разработки. М.: Политиздат, 1987. 166 с.
470. Пчёлов Е. Гербовые печати Ганнибалов: семантика эмблем // *Сфрагістичний щорічник*. Вип. IV. К., 2013. С. 512 – 521.
471. Пчёлов Е. В. Городская геральдика дореволюционной России: основные тенденции исторического развития // *Вестник РГГУ. Серия «История. Филология. Культурология. Востоковедение»*. № 4 (37). 2018. С. 109 – 116.
472. Пчёлов Е. В. Царица Херсониса Таврического: крымский титул Екатерины Великой // *Е. Р. Дашкова и XVIII век: традиции и новые подходы*. М.: МГИ им. Е.Р. Дашковой, 2012. С. 173 – 179.
473. Пчёлов Е. Пчёлы в европейской и русской эмблематике и геральдике // *Труды «Русской антропологической школы»*. Вып. 10. М.: РГГУ, 2012. С. 215 – 223.
474. Ретовский О. Ф. Генуэзские надписи, найденные в Феодосии в 1894 г. // *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 19. Одесса, 1896. С. 14 – 26.
475. Ретовский О. Ф. Генуэзско-татарские монеты города Каффы. Симферополь: типография Спиро, 1897. 56 с. + III табл.
476. Ретовский О. Ф. Генуэзско-татарские монеты города Каффы (статья вторая). Симферополь: типография Спиро, 1898. 52 с. + 2 табл.
477. Рудюк А. В. Геральдичне законодавство в Україні // *Збірник наукових праць Харківського нац. пед. університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Вип. 52. 2015. С. 31 – 36.
478. Рудюк А. В. Интернет-ресурси геральдичної тематики: міська символіка України // *Матеріали конференції «Перспективи розвитку сучасної науки»*. Харків, 4 – 5 грудня 2015 р. Херсон: Гельветика, 2015. С. 95 – 98.
479. Рум'янцева В. В. Історія, карбована в гербах. К.: Т-во «Знання» УРСР, 1987. 48 с.

480. Рум'янцева В. В. Про розвиток геральдики і емблематики міст України // *Український історичний журнал*. 1977. № 8. С. 76 – 83.
481. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. К.: Наукова думка, 1986. 128 с.
482. Савчук Ю. Неопублікований рукопис «Очерки истории городской геральдики на Украине» та його місце в історіографічній спадщині // *П'ята наукова геральдична конференція: зб. тез повідомлень та доповідей*. Львів, 10 – 11 листопада 1995 р. Львів, 1995. С. 57 – 58.
483. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1995. 144 с. іл.
484. Санти-Мадзини Дж. Геральдика. История, терминология, символы и значение гербов и эмблем / предисл. А. П. Черных; пер. с ит. Т. А. Бобровой, И. Л. Замойской, Т. М. Колтельниковой и др. М.: Астрель, АСТ, 2007. 593 с., ил.
485. Символіка Овідіопольського району // *Овідіопольський район: енциклопедичний довідник* / С. С. Аратюк, В. В. Левчук, І. Т. Русев, І. В. Сапожников. Одеса: ВМВ, 2011. С. 477 – 480.
486. Символіка територіальних громад // *Енциклопедія державного управління: у 8 т.* / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 5: Територіальне управління / наук-ред. колегія: О. Ю. Амосов (співголова), О. С. Ігнатенко (співголова); за ред. О. Ю. Амосова, О. С. Ігнатенка, А. О. Кузнецова. Харків: Вид-во Хар РІ НАДУ «Магістр», 2011. С. 340 – 341.
487. Символы и Емблемата указом и благоповедении Его Освященного Величества, Высокодержавнейшаго и Пресветлейшаго Императора Московскаго, Государя Царя, и Великого Князя Петра Алексеевича, всея Великия и Малыя и Белыя России, и иных Многих Держав и Государств и Земель Восточных, Западных и Северных самодержца, и Высочайшаго монарха напечатаны / *Symbola et Emblemata jussu atque ausspiciis sacerprimae suae majestatis Augustissimi ac Serenessimi Imperatoris*

- Moschoviae Magni Domini Czaris et Magni Ducis Petri Alexeidis totius Magnae, Parvae et Albae Rossiae, nec non aliarum multarum potestatum atque Dominiorum Orientalium, Occidentalium Aquilonariumque Supremi Monarchae. Amstelaedami: Apud Henricum Wetstenium, anno 1705. 296 p.: ill.
488. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793 – 1823. Одесса: Городская типография, 1837. 254 с.
489. Скржинская Е. Ч. Судакская крепость. История- археология- эпиграфика: сб. работ и материалов / Национальный заповедник «София Киевская», Музей «Судакская крепость», РАН, Санкт-Петербургский ин-т истории. Киев-Судак-Санкт-Петербург: Академперіодика, 2006. 380 с.: ил.
490. Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. К.: Институт истории НАН Украины, 2010. 324 с.
491. Слейтер С. Геральдика. Иллюстрированная энциклопедия. 2-е изд., перераб. и доп. / пер. И. Жилинской, доп. Е. Комаровского. М.: Эксмо, 2005. 264 с., ил.
492. Соболева Н. Современный городской герб – визитная карточка города // *Наука и жизнь*. 1988. № 7. С. 68 – 70.
493. Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX вв. М.: Наука, 1981. 256 с.
494. Соболева Н. А. Старинные гербы российских городов. М.: Наука, 1985. 176 с., ил.
495. Сперансов Н. Н. Земельные гербы России XII – XIX вв. М.: Советская Россия, 1974. 198 с., ил.
496. Спеціальні історичні дисципліни: довідник. Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / керівн. авт. колл. І. Н. Войцехівська (кер. авт. колл), В. В. Томазов (заст. кер. авт. колл.), М. Ф. Дмитрієнко, Я. В. Верменич, Я. О. Іщенко, О. В. Ясь та ін. К.: Либідь, 2008. 520 с.

497. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. Зб. наук. праць / відп. ред. Г. В. Боряк, упоряд. В. В. Томазов. Ч. 19. К., 2011. 324 с.
498. Стародубцев М. Основні правила геральдики // *Знак*. 1994. Ч. 6. С. 3.
499. Стародубцев Н. Н. Иллюстрированный словарь по геральдике: 1005 терминов на рус., укр., англ., эсперанто, фр., нем., латин. яз. Донецк, 1996. 345 с.
500. Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана его края / изд. Аккерманского земства. Аккерман: тип. И. М. Гринштейна, 1899. III с.+523 с.+IV с.
501. Стецюк П. Положення про Геральдичну палату України (проект) // *Знак*. 1993. Ч. 1. С. 2.
502. Стецюк П. Про необхідність створення Української Геральдичної служби // *Знак*. 1993. Ч. 1. С. 1.
503. Стрельський В. І. Геральдика // *Українська радянська енциклопедія*. 2-ге видання. Т. 2: Боронування – Гергелі / гол. ред. О. К. Антонов. К.: Головна редакція УРЕ, 1978. С. 538.
504. Стрельский В. И. Советский государственный герб // *Наукові записки Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. Історичний збірник*. № 2. 1949. С. 139 – 159.
505. Стрельский В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений) // *Вопросы архивоведения*. 1963. № 2. С. 31 – 35.
506. Телетова Н. К. Герб Ганнибалов // *Временник Пушкинской комиссии. Сб. науч. трудов*. Вып. 23. Ленинград: Наука, 1989. С. 140 – 151.
507. Терещенко В. С., Черняк А. Ю. Иллюстрированная история символики Автономной Республики Крым. Симферополь: РИЦ «Крым», 2012. 156 с.
508. Тройницкий С. Н. «Девиз» императрицы Екатерины Второй // *Старые годы*. Март 1915. № 3. С. 35 – 37.

509. Тройницкий С. Гербы Лейб- Кампании обер- и унтер-офицеров и рядовых / Сост. С. Тройницкий, худ. О. Шарлемань. Петроград: Сириус, [1914]. XII+569 с.
510. Тюрменко І. Історико-культурна спадщина на веб-сайтах системи державних архівів областей України: стратегія доступу // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 3 (130). С. 70 – 75.
511. Україна: герби та прапори. / авт. проекту та упоряд.: В. Г. Кисляк, О. А. Нескоромний; редкол.: Ю. С. Ганжуров та ін. К.: Парламентське видавництво, 2010. 456 с.
512. Устав для Генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году / изд. В. Юргевич // *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 5. Одесса, 1863. С. 629 – 837.
513. Хто є хто на Херсонщині / автор-упорядник В. В. Болгов. Київ: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2005. 288 с.
514. Чекмарьова Л. О. Інформаційні ресурси урядового веб-порталу та веб-сайтів обласних державних адміністрацій України як джерельна база історико-культурних досліджень // *Рукописна та книжкова спадщина України*. К., 2007. Вип. 11. С. 300 – 313.
515. Шевченко В. Сучасний герб Каховки та представницькі символи міста. // *Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках*. / відп. ред. А. Б. Гречило. Львів, 2003. С. 187 – 190.
516. Юргевич В. О монетах генуэзских, находимых в России // *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 8. Одесса, 1872. С.147–160.
517. Юрченко А. Г. Монгольская тамга и полумесяц на геральдических щитах Каффы // *Труды Государственного Эрмитажа. Т. 94: Материалы и исследования Отдела нумизматики: По материалам конференции «Сфрагистика, нумизматика, геральдика средневекового Крыма»*. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2018. С. 139 – 161.
518. Янушкевич І. Герб і прапор міста Нова Одеса // *Знак*. 2009. Ч. 47. С. 6.

519. Янушкевич І. Герб міста Южноукраїнська // *Знак*. Ч. 23. 2001. С. 6.
520. Яровая Е. А. Геральдика генуэзского Крыма. СПб.: Изд-во Гос.Эрмитажа, 2010. 208 с.
521. Ясь О. В. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій // Я. В. Верменич *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі*. К.: НАН України, Інститут історії України, 2016. С. 111 – 162.
522. Ясь О. В. Терміни «Новоросія» та «Південна Україна» в історичному часі і просторі другої половини XVIII – початку XXI ст.: походження та інтерпретації // *Схід і Південь України: час, простір, соціум: Колл. монографія у 2 т. Т. 1.* / відп.ред. В. А. Смолій, кер.авт.колл. Я. В. Верменич. К.: НАН України, Інститут історії України, 2014. С. 85–92.
523. Ящук А. «Архангел Михаїл» та «Богдан Хмельницький»: проекти герба м. Києва у творчій спадщині Антона Середи // *Архіви України*. 2021. № 1 (326). С. 184 – 195.
524. Ящук А. Офіційні веб-сайти міських рад як джерело дослідження сучасної міської геральдики Південної України // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія*. 2018. № 3 (138). С. 71 – 75.
525. Ящук А.В. Міська геральдика радянської України у проектах Управління у справах архітектури 1946–1947 рр. (за матеріалами ЦДАВО України) // *Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць*. 2015. Вип. 11(102). С. 104–107.
526. Ящук А. В. Участь Одеського товариства історії та старожитностей у створенні міських гербів Таврійської губернії першої половини XIX ст. // *Архіви України*. 2019. № 2 (319). С. 212 – 223.
527. Ящук А. Пропозиції до періодизації радянської геральдики в Україні // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2015. № 4 (127). С. 53 – 55.
528. Andrieș-Tabac S. Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei. Chișinău: Museum, 1998. 172 p.

529. Boudreau C., Constantineau K. Les nouvelles armoiries de la région de la capitale du Canada // *Streekwappens en Regionale Heraldiek. Congresverslag van het XIIIe Internationaal Heraldisch Colloquium*. Groningen, 3 – 7 september 2001 / H. de Boo, B. Hempenius, R. van Iterson red.; Academie Internationale D'Heraldique, Consulentenschap voor de Heraldiek in de provincie Groningen. Bedum: Profiel, 2005. 360 p.
530. Brooke-Little J. P. An heraldic alphabet. London: Robson books, 1985. X+226 p.
531. Cernovodeanu D. Știința și arta heraldică în România. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1977. 568 p.
532. Dogaru M. Contribuții la cunoașterea heraldicii basarabene // *Cugetul: Revistă de istorie și cultură*. 1991. Nr. 5 – 6. P. 21 – 32.
533. Dogaru M. Din heraldica României: Album. București: Editura JIF, 1994. 192 p., 96 il.
534. Fox-Davies A. C. A complete guide to heraldry. London-Edinburgh: T. C. & E. C. Jack, 1909. 647 p.
535. Grecianu Ștefan D. Heraldica română. Actele privitoare la stabilirea armeriilor oficiale cu planșe și vocabular de Ștefan D. Grecianu, senator și cavaler. Bucuresci: Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1900. 2 f. + XC p. + 1 f. + 231 p. + 1 f. + 36 f. pl.
536. Neubecker O. Heraldry: sources, symbols and meaning / transl. by N. Fry, with contrib. by J. P. Brooke-Little. London: Macdonald and Jane`s, 1977. 288 p.
537. Neubecker O., Rentzmann W. Wappen-Bilder-Lexikon. München: Battenberg Verlag, 1974. 418 p.
538. Pastureau M. Traité d'héraldique. 3-e édition. Paris: Picard, 1997. 408 p.
539. Simbolurile naționale ale Republicii Moldova / Acad. de Științe a Moldovei, Instituția publică «Enciclopedia Moldovei»; coordonator și red. ști. dr. Silviu Andrieș-Tabac. Chișinău: «Cu drag» SRL, 2010. 636 p.

540. Skrzinska E. Inscriptions latines des colonies genoises en Crimee (Theodosie, Soudak, Balaklava) // *Atti della Societa Liguri di Storia Patria. Vol. LVI: Iscrizioni genovesi in Crimea ed in Costantinopoli*. Genova, 1928.
541. Stemele regatului Romăniei: județelor și municipiilor in culori după originalele Comisiunei consultative heraldice. Brașov: Institutul cartografic «Unirea», 1935. 6 p.
542. Volborth, C. A. von. Heraldry of the World / Ed. by D. H. B. Chesshyre. London: Blandford Press, 1973. 201 p.

ДОДАТОК А.**Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію дослідження:**

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Ящук А.В. Офіційні веб-сайти міських рад як джерело дослідження сучасної міської геральдики Південної України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія.* 2018. № 3(138). С. 71-75.
2. Ящук А.В. Участь Одеського товариства історії та старожитностей у створенні міських гербів Таврійської губернії першої половини ХІХ ст. *Архіви України.* 2019. № 2(319). С. 212-223.

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

3. Ящук А.В. Початковий етап радянського стихійного герботворення у Південній Україні (1967 – 1971 pp.). *Evropský filozofický a historický diskurz.* 2020. Svazek 6. Vydání 3. S. 103-113.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Ящук А.В. Двоголовий орел як символ Таврії: розвиток емблеми регіону від Катерини ІІ до Миколи Битинського // Матеріали 36-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство в системі історичного знання (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П.Т. Тронька)»). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019. С. 131 – 134.
2. Ящук А.В. Тенденції розвитку сучасної міської геральдики Запорізької області. // Матеріали 37-мої Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Сучасне краєзнавство в міждисциплінарному вимірі

(присвячується 175-річчю з дня народження І.Ю. Рєпіна)». Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2020. С. 69 – 76.

3. Ящук А.В. Герб Нової Каховки 1967 року: спроба реконструкції зображення // Шевченківська весна (Секція «Історія»): Матеріали XVIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 13 березня 2020 р. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 42 – 47.

ДОДАТОК Б.

Ілюстрації до розділів дисертаційного дослідження
ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 2.

Таблиця Б.2.1. Початки російської герботворчості у Південній Україні
(кінець XVIII ст.)

1 – Герб Таврійської області
(1784 р.)

2 – Герб Херсонського пікінерського
полку (1776 – 1784 рр.)

3 – «Девіз» імператриці Катерини II

Таблиця Б.2.2.

Створення міських гербів наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Герб Одеси (1798 р.)

1. – Герб Одеси з титульного аркушу праці А. Скальковського «Первое тридцатилетие истории города Одессы», 1837 р.

2. – «Новий російський герб», затверджений указом Павла I від 10 серпня 1799 р.

Герби Херсону та Миколаєва (1803 р.)

3

4

3-4. – Герби Херсона і Миколаєва (1803 р.).

Малюнки херсонського губерньського землеміра Гречини (1825 р.).

ДАОО. Ф. 1. Оп. 190. Спр. 80. Арк. 3, 4.

Таблиця Б.2.3.

Створення міських гербів наприкінці XVIII – початку XIX ст.

1

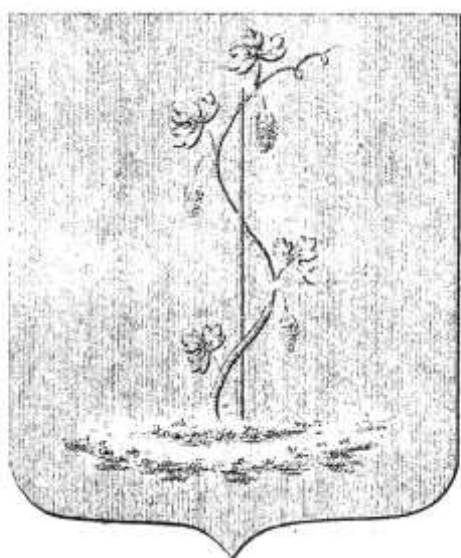

2

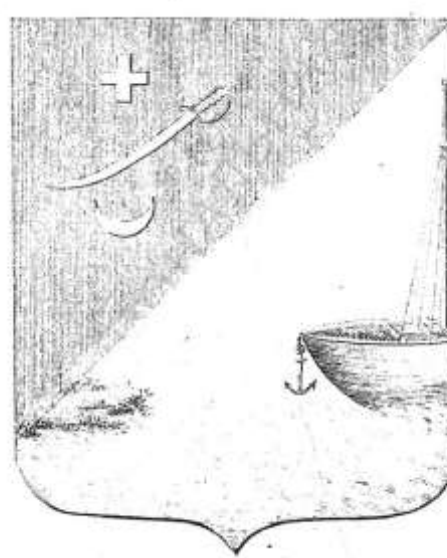
Малюнки гербів зі збірки кольорових літографій «Рисунки гербам городов Российской империи, принадлежащие к 1-му Собранию законов» (1843 р.):

1 – Феодосія (1811 р.)

2 – Олександрівськ (1811 р.)

3

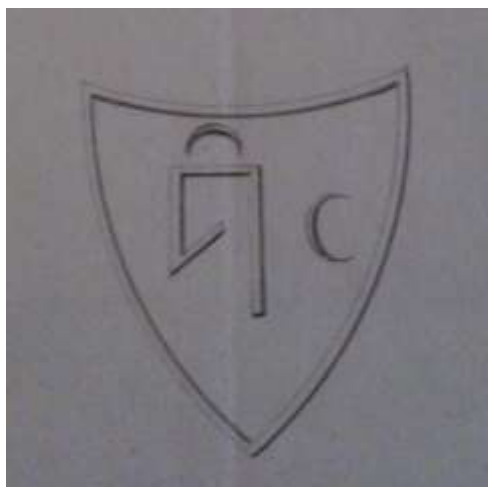
4

Герби цинутів (та їх центрів) Бессарабської області (1826 р.):

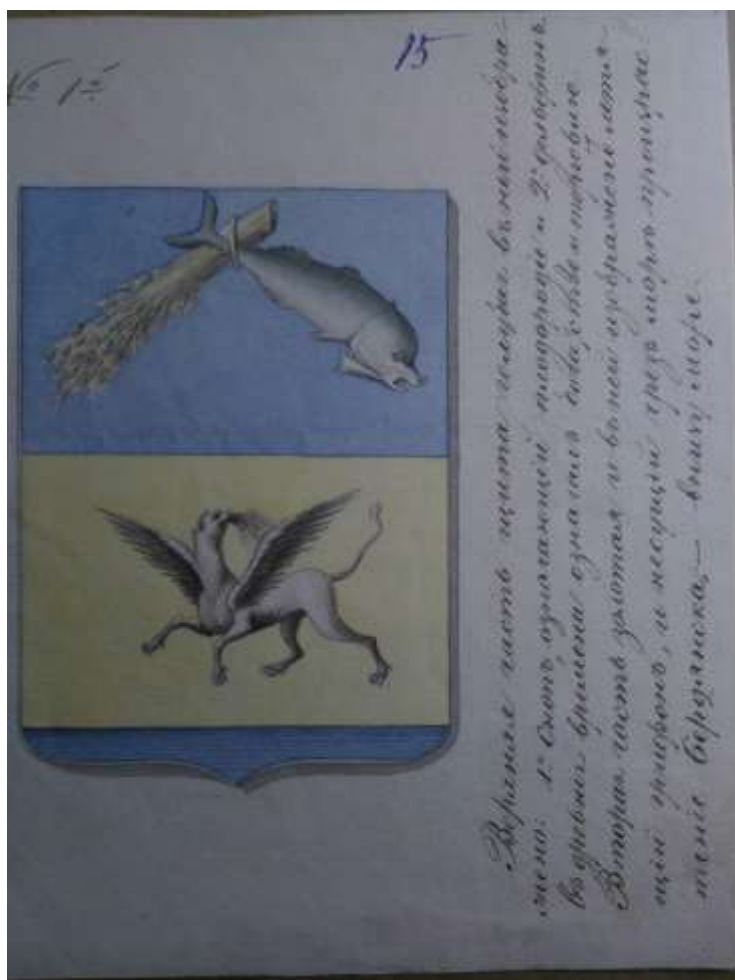
3 – Акерманський (Акерман); 4 – Ізмаїльський (Ізмаїл).

Малюнки гербів з Повного зібрання законів Російської імперії.

**Таблиця Б.2.4. Розробка гербів міст та повітів Таврійської губернії
(1834 – 1844 р.).**

1 – «Герб Кафи у часи генуезців», надісланий таврійським губернатором О.І. Казначєєвим генерал-губернатору М.С. Воронцову під час підготовки проекту герба для Феодосійського повіту. 1834 р.
ДАОО. Ф. 1. Оп. 200. Спр. 20. Арк. 6-зв.

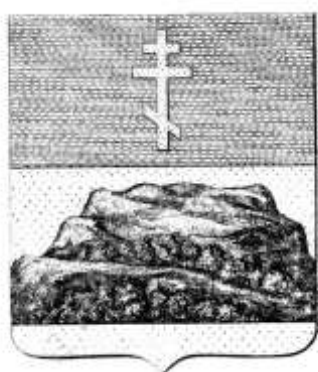
2

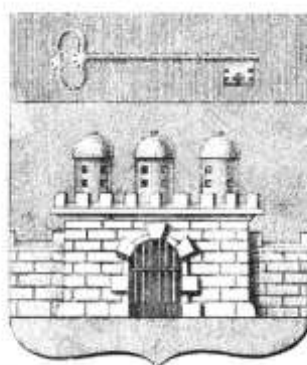
3

2-3. – Два варіанти проекту герба Бердянська, запропоновані керченським градоначальником З.С. Херхеулідзе. 1841 р.
ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 15, 16-зв

Таблиця Б.2.5. Герби повітів Таврійської губернії та міста Керч (1844 р.)

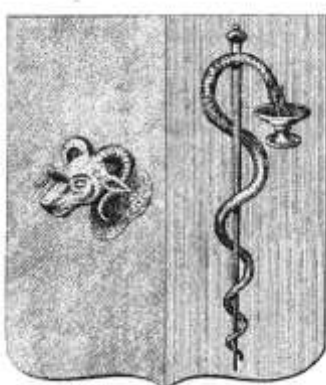
1

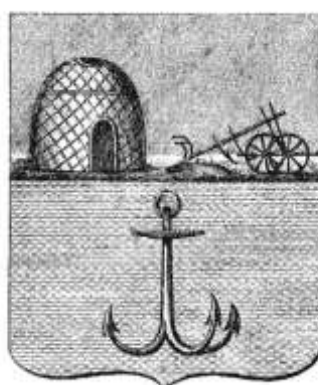
2

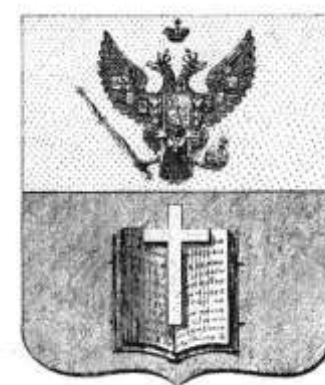
3

4

5

6

7

8

9

Герби повітів (та повітових міст) Таврійської губернії та міста Керч:

1 – Сімферопольський (Сімферополь); 2 – Перекопський (Перекоп);

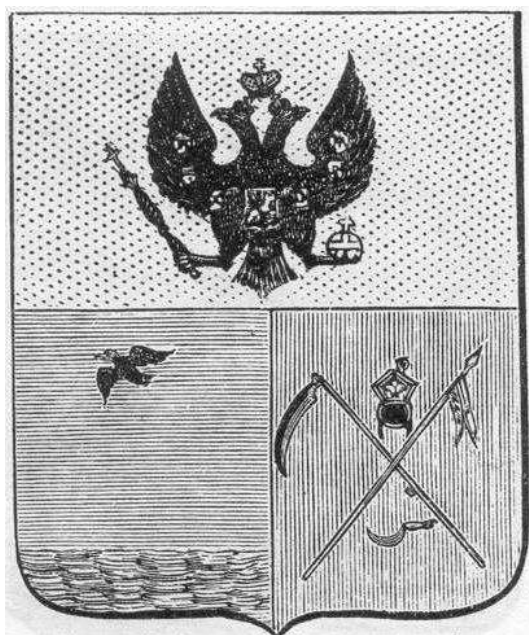
3 – Ялтинський (Ялта); 4 – Євпаторійський (Євпаторія); 5 – Бердянський (Бердянськ);

6 – Мелітопольський (Мелітополь); 7 – Дніпровський (Олешки);

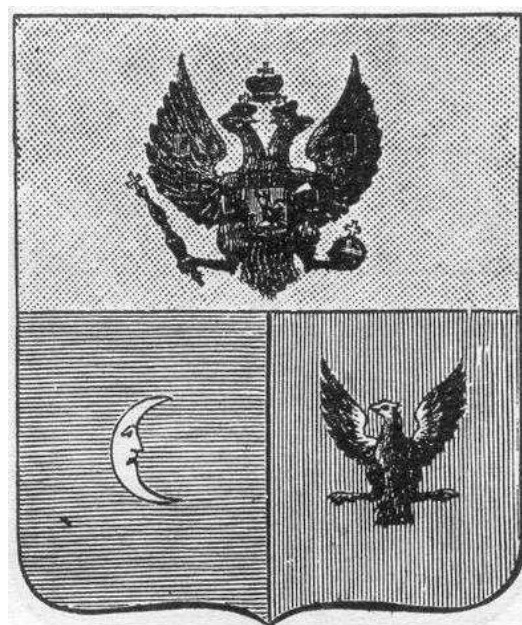
8 – Феодосійський (Феодосія); 9 – Керч.

Малюнки гербів з Повного зібрання законів Російської імперії.

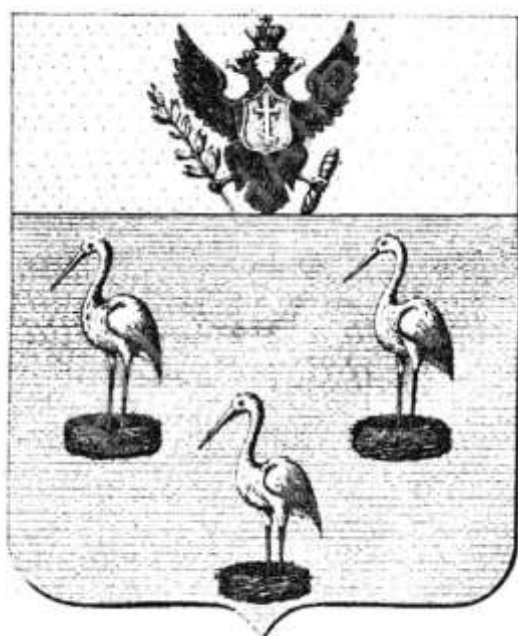
Таблиця Б.2.6. Герби міст Південної України, створені у 1845 – 1852 рр.:

1

2

3

4

Військового відомства (1845 р.):

1 – Вознесенськ;

2 – Ольвіополь;

Херсонської губернії (1847 р.):

3 – Ананїв;

Подільської губернії (1852 р.):

4 – Балта.

Малюнки гербів з Повного зібрання законів Російської імперії

**Таблиця Б.2.7. Герби молдавських повітів Болград та Ізмаїл
(1856 – 1878 рр.)**

1 – Печатка примарія комуни Ізмаїл (1864 р.)

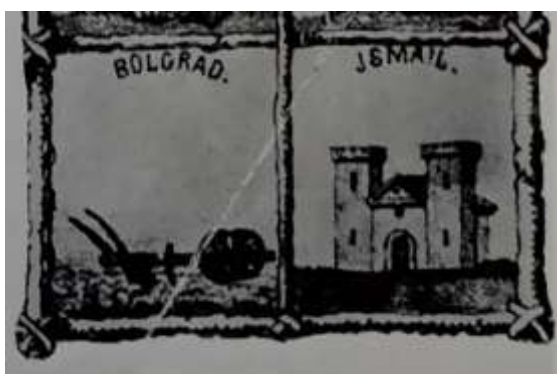

2. – Печатка касира комуни Ізмаїл

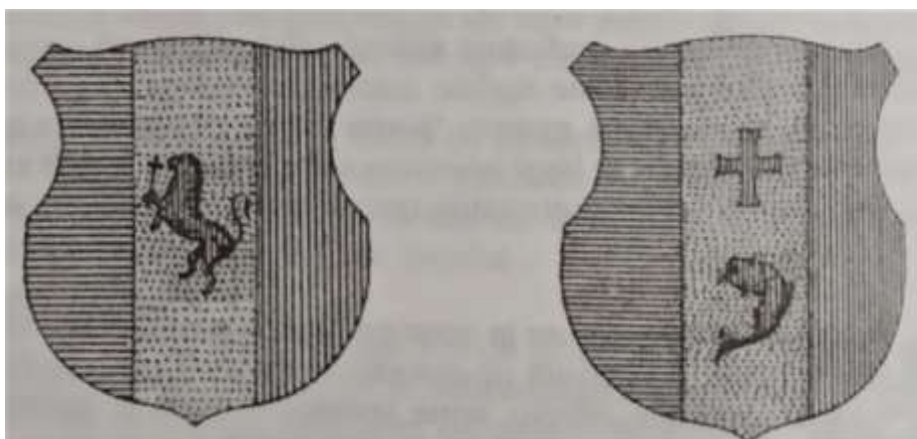

3. – Печатка примарія комуни Хагі-Абдул, дистрикт Болград (1871 р.)

4. – Герб Ізмаїлу з літографії із зображеннями медальйонів з гербами 14 молдавських цинутів 1856 – 1859 рр., що ввійшли до складу Об'єднаного князівства Молдавії та Валахії (1859 р.)

5. – Герби Болграду та Ізмаїлу з літографії на честь проголошення незалежності Румунії 9 травня 1877 р. (1878 р.)

6. – Проекти гербів повітів Болград та Ізмаїл, створені комісією С. Гречіану (1900 р.) (Прорис С. Андрієша-Табак)

Таблиця Б.2.8. Геральдична реформа Б.В. Кьоне (друга половина XIX ст.)

1

2

5

6

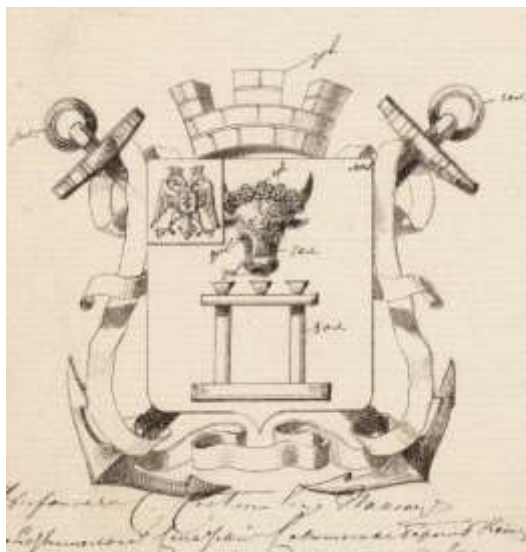
Проекты гербів міст Таврійської губернії, розроблені у Гербовому відділі під керівництвом Б.В. Кьоне (приклади):

1 – Бердянськ (1868 р.); 2 – Мелітополь (1868 р.);

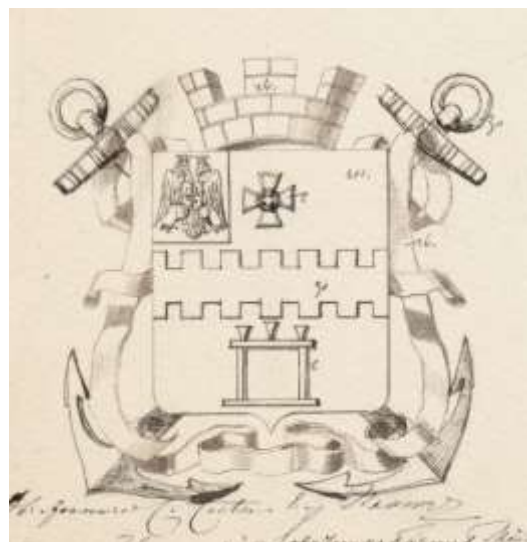
3 – Старий Крим (1875 р.); 4 – Олешки (1875 р.);

РДІА. Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 229. Арк. 24, 30, 45, 60.

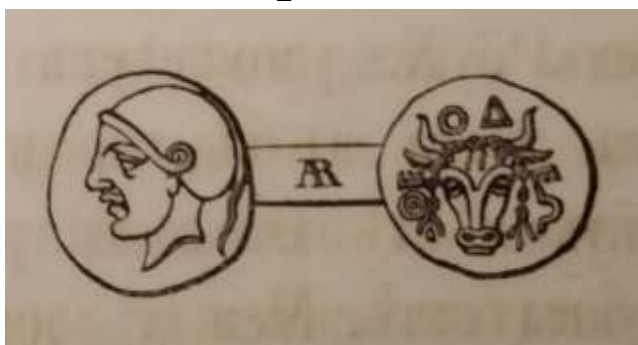
Таблиця Б.2.9. Проекти гербів Феодосії та Балаклави (1875 р.)

1

2

3

4

5

6

1 – Проект герба Феодосії (1875 р.); 2 – Проект герба Балаклави (1875 р.);
РДІА. Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 229. Арк. 39, 42.

3 – Прорис монети античної Феодосії з букранієм (з тому I праці Б.В. Кьоне «Описание музея покойного князя Василия Викторовича Кочубея...», 1857 р.);

4 – «Герб Кафи» (малюнок Б.В. Кьоне, там само)

5-6 – Аверс та реверс одного з двомовних аспрів кафського карбування, з зображенням генуезького порталу та фігури всередині нього, XV ст.

Одеський археологічний музей, Фонди. Інв. № Н-31298.

Таблиця Б.2.10. Спроби зміни герба Одеси.

1 – Проект герба Одеси (1 травня 1875 р.)

2 – «Герб Одеського градоначальства»
(Реконструкції І. Калмакана, М. Ємельянова)

Приклади застосування «герба Одеського градоначальства»

3 – Посвідчення, видане Одеським початковим народним училищем № 8 Романову П.К. про успішне складення випускних іспитів (1908 р.).
Одеський історико-краєзнавчий музей.

4 – Дозвіл, виданий Дробіну Г.І. на право користування автомобілем у межах Одеського градоначальства (до 1915 р.).
Одеський історико-краєзнавчий музей

Таблиця Б.2.11. Створення герба міста Олешки (1887 – 1892 рр.)

1 – Проект, запропонований міською думою Олешок на розгляд Гербового відділу, 1887 р.: «Алешковская Городская Дума, в заседании 25 ноября 1887 года по рассмотрении и одобрении настоящего проекта Городского герба, постановила: ходатайствовать об утверждении его». РДИА. Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 230. Арк. 35.

2

3

4

Проекты герба Олешок, які розглядались у Гербовому відділі:

2 – Проект герба, 1888 р.

3 – Проект герба, 1891 р.

4 – Остаточний проект міського герба Олешок, який надійшов на затвердження імператором, 1892 р.

РДИА. Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 230. Арк. 12, 15а, 23.

Таблиця Б.2.12. Створення герба міста Севастополя

1

2

1 – Проект герба міста Севастополя, 1860 р.

2 – Проект герба Севастопольського градоначальства, який був затверджений імператором, 1892 р.

РДІА. Ф. 1343. Оп. 15: Спр. 229. Арк. 17; Спр. 231. Арк. 14.

Таблиця Б.2.13. Геральдика Південної Бессарабії (Буджаку) періоду румунської окупації (1918 – 1940 рр.)

1

2

3

4

5

6

Герби повітів Південної Бессарабії, створені на основі міських гербів (1928 р.):

1 – Кагул; 2 – Ізмаїл; 3 – Четатя-Алба;

Герби повітових центрів (1930 р.):

4 – муніципалітет Четатя-Алба;

5 – повітовий центр Ізмаїл;

6 – Печатка Четатя-Алби з гербом міста 1922 р.

Таблиця Б.2.14. Герби міст повіту Ізмаїл (1932 р.)

1

2

3

4

Герби безповітових міст повіту Ізмаїл (1934 р.):

1 – Вилкове; 2 – Кілія; 3 – Болград; 4 – Рені.

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 3.

Таблиця Б.3.1. Примітки А. Середи до «Задання на составление эскизов гербов городов Украинской ССР»

Ескіз емблеми авторства А.Х. Середи з помітками до роботи над виконанням «Задання на составление эскизов гербов городов Украинской ССР». ЦДАМЛІМ України. Ф. 375. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 1.

Таблиця Б.3.2. Пропозиції можливих проектів міських гербів з періодики 1960-х років (приклад):

1

2

3

4

5

6

З журналу «Україна» (худ. Ю. Яроменок):

1 – Запоріжжя; 2 – Одеса; 3 – Ялта; 4 – Севастополь;

З журналу «Декоративное искусство СССР» (худ. О. Силантьєв):

5 – Севастополь;

З журналу «Техинка – молодежи» (автори: А. Домніков, С. Шеремєєв):

6 – Севастополь.

Таблиця Б.3.3. Проект герба Одеської області (1968 р.)

Проект герба Одеської області, автор – Ю.О. Горюнов, 1968 р.
ОІКМ. Фонди. Інв. № И-847. Проект герба Одеської області. 1968 р.

Таблиця Б.3.4. Початок радянського міського герботворення у регіоні
(1967–1971 рр.):

Герби, затверджені протягом 1967 р.:

1 – Ізмаїл; 2 – Запоріжжя; 3 – Одеса; 4 – Херсон; 5 – Ялта; 6 – Феодосія.

7

8

7 – Герб Одеси 1798 р. на мості Коцебу (збудований у 1891 р.);
8 – Радянський сувенірний значок з гербом Одеси 1967 р.

Таблиця Б.3.5. Створення герба Нової Каховки (1967 – 1968 рр.):

1

2

3

- 1 – Герб Нової Каховки, 1967 р. (наша реконструкція)
 2 – Герб Нової Каховки 1968 р. (сувенірний значок)
 3 – Герб Нової Каховки (сучасний вигляд)

Таблиця Б.3.6. Герби міст регіону, створені у 1969 – 1971 рр.

1

2

3

4

1 – Севастополь; 2 – Каховка; 3 – Миколаїв; 4 – Сімферополь.

Таблиця Б.3.7. Гербоїди міст Кримської області 1970-х – 1980-х років

Гербоїди, створені за єдиною системою:

1 – Алушта; 2 – Бахчисарай; 3 – Євпаторія; 4 – Керч; 5 – Севастополь;
6 – Сімферополь; 7 – Старий Крим; 8 – Феодосія; 9 – Ялта.

Таблиця Б.3.8. Герби міст Кримської області 1970-х – 1980-х років

1

2

3

4

Герби міст Кримської області, створені у 1970-х – 1980-х роках:

- 1 – Саки (1976 р.)
- 2 – Судак (1987 р.)
- 3 – Бахчисарай (1988 р.)
- 4 – Алупка (1988 р.)

Таблиця Б.3.9. Герби міст Запорізької та Одеської областей
1970-х – початку 1990-х років.

Герби міст Запорізької області:

1 – Мелітополь (1978 р.); 2 – Мелітополь, проект (1984 р.);

3 – Токмак (1983 р.); 4 – Василівка (1984 р.);

Герби міст Одеської області:

5 – Білгород-Дністровський (1980 р.); 6 – Вилково (1987 р.);

7 – Болград (1989 р.); 8 – Рені (1991 р.); 9 – Арциз (1991 р.).

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 4.

Таблиця Б.4.1. Міське герботворення в Одеській області (1992 – 2008 рр.)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

1 – Ізмаїл, 1992 р.; 2 – Білгород-Дністровський, 1996 р.; 3 – Чорноморськ (Іллічівськ), 1997 р.;
 4 – Одеса, 1999 р.; 5 – Южний, 2003 р.; 6 – Біляївка, 2004 р.; 7 – Теплодар, 2005 р.;
 8 – Подільськ (Котовськ): герб 2006 р., назва міста – 2016 р.; 9 – Кодима, 2008 р.

Таблиця Б.4.2. Міське герботворення в Одеській області. (2011 – 2017 рр.)

1

2

3

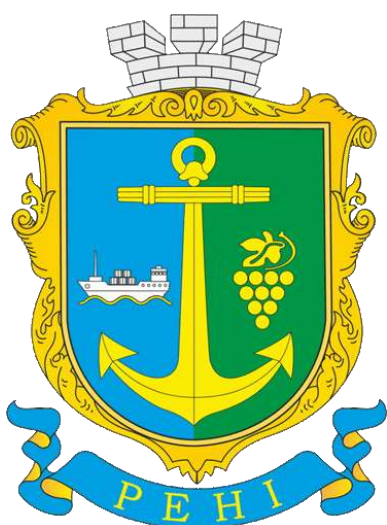
4

5

6

7

8

1 – Балта, 2011 р.; 2 – Березівка, 2011 р.; 3 – Болград, 2011 р.; 4 – Татарбунари, 2011 р.;
 5 – Роздільна, 2013 р.; 6 – Чорноморськ: герб 2013 р., назва міста – 2016 р.;
 7 – Рені, 2017 р.; 8 – Ананів: великий герб 2016 р.

Таблиця Б.4.3. Створення сучасного герба Одеси (1992 – 2011 рр.).

1

2

3

4

5

6

7

1 – проект-переможець конкурсу 1992 – 1993 рр. (автор – Ю. Горюнов);

2 – герб Одеси, 1993 р. (Ю. Горюнов)

3 – варіант розміщення Зірки Героя у гербі Одеси (І. Калмакан, М. Ємельянов);

4 – герб Одеси, 1999 р. (П. Бондаренко, Ю. В'язовський, М. Ємельянов, І. Калмакан, В. Савченко, художник – Г. Фаєр)

5 – проект Ю. В'язовського до конкурсу 2010 – 2011 рр.

6 – проект герба від проросійської ГО «Дозор», 2011 р.

7 – чинний герб Одеси, 2011 р.

Таблиця Б.4.4. Геральдична колегія при Одеській обласній раді.

Свідоцтво про реєстрацію герба міста Балта із внесенням його до Геральдіко-вексилологічного реєстру офіційних символів і відмітних знаків органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади Одеської області, що ведеться при Геральдичній колегії, 2011 р.

Таблиця Б.4.5. Міське герботворення у Запорізькій області.

1

2

3

4

5

6

1 – Енергодар, 1993 р.; 2 – Бердянськ, 1999 р.; 3 – Вільнянськ, 1999 р.;
4 – Пологи, 2000 р.; 5 – Дніпрорудне, 2001 р.; 6 – Орхів, 2001 р.

Таблиця Б.4.6. Міське герботворення у Запорізькій області.

1

2

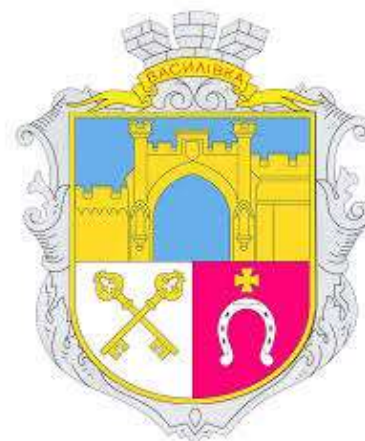
3

4

5

6

7

8

1 – Гуляйполе, 2003 р.; 2 – Запоріжжя, 2003 р.; 3 – Мелітополь, 2003 р.; 4 – Токмак, 2003 р.;
 5 – Приморськ, 2003 р.; 6 – Василівка, 2005 р.; 7 – Кам'янка-Дніпровська, 2005 р.;
 8 – Молочанськ, 2011 р.

Таблиця Б.4.7. Міське герботворення в Херсонській області.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

1 – Олешки, 1992 р.; 2 – Скадовськ, 1994 р.; 3 – Херсон, 1995 р.; 4 – Таврійськ, 1996 р.;
 5 – Гола Пристань, 1998 р.; 6 – Каховка, 1998 р.; 7 – Генічеськ, 2003 р.; 8 – Херсон, 2005 р.;
 9 – Берислав, 2007 р.

Таблиця Б.4.8. Використання дворянської геральдики у сучасному міському герботворенні Півдня України (приклади):

1

2

3

4

1. – Герб Василівки, Запорізької області, 2005 р.
2. – Герб Олександра та Павла Попових, вихованців графа Василя Степановича Попова (засновника Василівки), внесений до Частини 16 Загального гербовника дворянських родів Російської імперії.
3. – Проект герба Скадовська, Херсонської області, 2017 р. (автор – О. Паталах)
4. – Герб роду дворян Скадовських, внесений до Частини 20 Загального гербовника дворянських родів Російської імперії.

Таблиця Б.4.9. Міське герботворення в АР Крим та м. Севастополь (1992 – 2011 рр.).

1

2

3

4

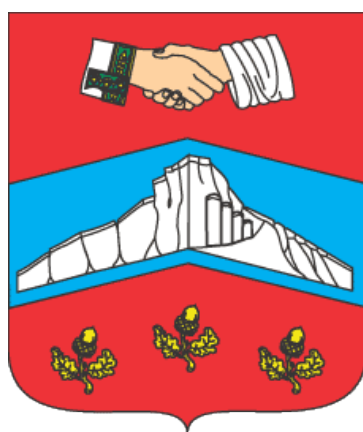
5

6

7

8

9

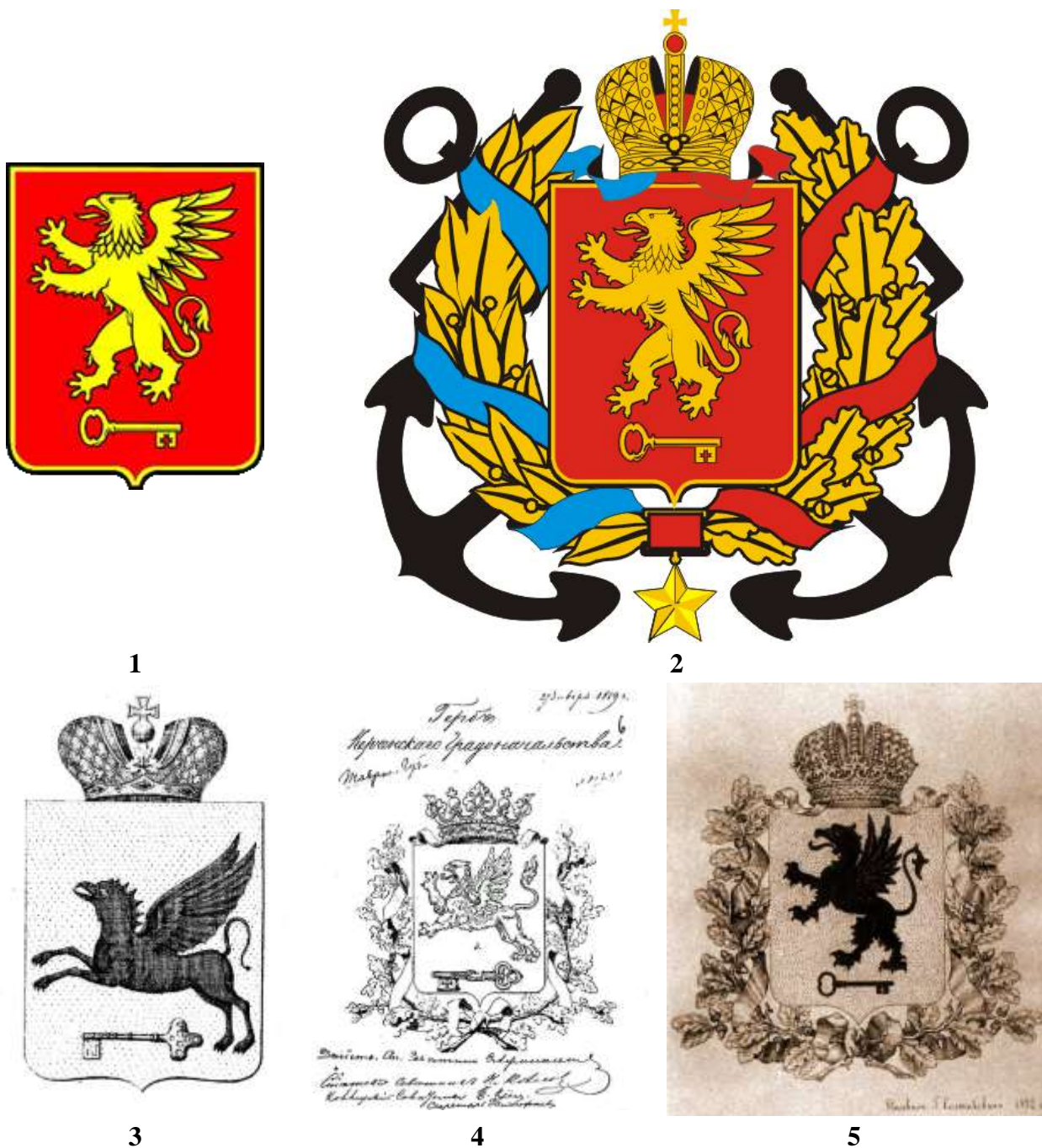
1 – Яни Капу (Красноперекопськ), 1992 р.; 2 – Керч, 1996 р.; 3 – Євпаторія, 1997 р.;
4 – Армянськ, 1999 р.; 5 – Севастополь, 2000 р.; 6 – Алушта, 2001 р.; 7 – Балаклава, 2002 р.;
8 – Білогірськ, 2003 р.; 9 – Інкерман, 2004 р.

Таблица Б.4.10. Міське герботворення в АР Крим та м. Севастополь (1992 – 2011 рр.).

1 – Саки, 2005 р.; 2 – Феодосія, 2005 р.; 3 – Ялта, 2005 р.; 4 – Сімферополь, 2006 р.;
 5 – Джанкой, 2007 р.; 6 – Армянськ, 2008 р.; 7 – Старий Крим, 2008 р.; 8 – Щокіно, 2008 р.;
 9 – Алупка, 2011 р.

Таблиця Б.4.11. Створення сучасного герба Керчі (1994 – 1999 рр.).

1 – Сучасний (малий) герб Керчі, 1994 р.

2 – Великий герб Керчі, 1999 р.

3 – Герб Керчі, 1844 р.

4 – Проект герба Керченського градоначальства, 1859 р.

5 – Проект герба Керчі (Г. Салтикевич), 1892 р.

Таблиця Б.4.12. Міське герботворення Миколаївської області (1991 – 2005 рр.).

1

2

3

4

5

6

7

8

1 – Очаків, 1991 р.; 2 – Вознесенськ, 1992 р.; 3 – Миколаїв, 1997 р.;
 4 – Южноукраїнськ, 2000 р.; 5 – Снігурівка, 2001 р.; 6 – Баштанка, 2002 р.;
 7 – Первомайськ, 2004 р.; 8 – Нова Одеса, 2005 р.

Таблиця Б.4.13. Міське герботворення Миколаївської області (2011 – 2016 рр.).

1

2

3

4

1 – Новий Буг, 2011 р.; 2 – Вознесенськ, 2014 р.;

3 – Очаків, 2014 р.; 4 – Проект герба Первомайська, 2016 р. (проект І. Янушкевича)

ДОДАТОК В.

Хронологія затвердження гербів міст Південної України¹

Таблиця В.1.

Герби міст, створені у межах герботворення в Російській імперії²:

	Місто	Дата	Губернія
1	Одеса	22.IV.1798	Херсонська
2	Миколаїв	07.X.1803, 16.III.1883	Херсонська
3	Херсон	07.X.1803	Херсонська
4	Феодосія	11.V.1811, 17.XI.1844	Таврійська
5	Олександрівськ	29.VII.1811	Катеринославська
6	Акерман	02.IV.1826	Бессарабська
7	Ізмаїл	02.IV.1826	Бессарабська
8	Сімферополь	17.XI.1844	Таврійська
9	Перекоп	17.XI.1844	Таврійська
10	Ялта	17.XI.1844	Таврійська
11	Євпаторія	17.XI.1844	Таврійська
12	Мелітополь	17.XI.1844	Таврійська
13	Бердянськ	17.XI.1844	Таврійська
14	Олешки	17.XI.1844, 21.VII.1893	Таврійська
15	Керч	17.XI.1844	Таврійська
16	Вознесенськ	06.VIII.1845	Херсонська
17	Ольвіополь	06.VIII.1845	Херсонська
18	Ананьїв	07.XI.1847	Херсонська
19	Балта	20.VII.1852	Подільська
20	Севастополь	21.VII.1893	Таврійська

Таблиця В.2. Герби міст Південної Бессарабії румунського періоду:

	Місто	Дата	Жудець
1	Четатя-Алба	02.VIII.1930	Четатя-Алба
2	Ізмаїл	26.VIII.1930	Ізмаїл
3	Вилкове	05.IV.1932	Ізмаїл
4	Кілія-Нова	05.IV.1932	Ізмаїл
5	Болград	01.X.1932	Ізмаїл
6	Рені	01.X.1932	Ізмаїл

¹ У таблицях 1 – 4 даного додатку назви міст розташовано у хронологічному порядку, відповідно до послідовності затвердження гербів. У таблиці 5 назви міст подано в алфавітному порядку, див. відповідну примітку.

² Уданій таблиці дати затвердженнь міських гербів подаються за юліанським календарем.

Таблиця В.3. Герби міст регіону радянського періоду:

	Місто	Дата	Область
1	Ізмаїл	16.VIII.1967	Одеська
2	Нова Каховка	06.IX.1967, 26.VI.1968	Херсонська
3	Запоріжжя	05.X.1967	Запорізька
4	Одеса	19.X.1967	Одеська
5	Херсон	31.X.1967	Херсонська
6	Ялта	12.XII.1967	Кримська
7	Феодосія	14.XII.1967	Кримська
8	Севастополь	12.II.1969	Кримська
9	Миколаїв	02.III.1969	Миколаївська
10	Каховка	07.X.1970	Херсонська
11	Сімферополь	21.IX.1971	Кримська
12	Саки	07.IX.1976	Кримська
13	Мелітополь	1978	Запорізька
14	Первомайськ	17.VI.1979	Миколаївська
15	Білгород-Дністровський	18.I.1980	Одеська
16	Алушта	15.III.1983	Кримська
17	Токмак	24.III.1983	Запорізька
18	Василівка	12.X.1984	Запорізька
19	Вилкове	12.XI.1987	Одеська
20	Судак	08.XII.1987	Кримська
21	Бахчисарай	17.II.1988	Кримська
22	Алупка	15.V.1988	Кримська
23	Болград	30.X.1989	Одеська
24	Рені	07.III.1991	Одеська
25	Арциз	19.IV.1991	Одеська

Таблиця В.4. Герби міст Півдня України, створені за доби Незалежності³:

	Місто	Дата	Адміністративно-територіальна одиниця
	1	2	3
1	Очаків	26.XII.1991, 23.XII.1997, 31.X.2014, 25.XI.2016	Миколаївська обл.
2	Яни Капу (Красноперекопськ)	25.III.1992	АР Крим
3	Ізмаїл	13.IV.1992	Одеська обл.
4	Олешки (Цурюпинськ)	29.IX.1992	Херсонська обл.
5	Вознесенськ	18.XII.1992, 16.X.2014	Миколаївська обл.
6	Енергодар	16.XII.1993	Запорізька обл.
7	Скадовськ	16.III.1994	Херсонська обл.
8	Севастополь	12.VII.1994, 21.IV.2000	м. Севастополь
9	Херсон	05.X.1995, 30.V.2005	Херсонська обл.
10	Керч	20.VI.1996, 19.X.1999	АР Крим
11	Білгород-Дністровський	26.IX.1996	Одеська обл.
12	Таврійськ	20.XI.1996	Херсонська обл.
13	Євпаторія	30.V.1997	АР Крим
14	Миколаїв	26.IX.1997	Миколаївська обл.
15	Чорноморськ (Іллічівськ)	26.XII.1997, 26.VII.2013	Одеська обл.
16	Гола Пристань	30.VI.1998	Херсонська обл.
17	Южний	21.IX.1998, 29.V.2003	Одеська обл.
18	Каховка	30.IX.1998	Херсонська обл.
19	Армянськ	13.IV.1999, 27.IV.2004, 14.VIII.2008	АР Крим
20	Одеса	29.VI.1999, 29.IV.2011	Одеська обл.
21	Бердянськ	27.VII.1999	Запорізька обл.
22	Вільнянськ	18.X.1999	Запорізька обл.
23	Южноукраїнськ	19.IV.2000	Миколаївська обл.
24	Пологи	28.IV.2000	Запорізька обл.
25	Оріхів	15.II.2001	Запорізька обл.
26	Снігурівка	08.VI.2001	Миколаївська обл.
27	Дніпрорудне	26.VI.2001	Запорізька обл.
28	Алушта	26.XII.2001	АР Крим
29	Генічеськ	11.IX.2002, 09.IX.2003	Херсонська обл.
30	Балаклава ⁴	20.IX.2002	м. Севастополь
31	Баштанка	12.XII.2002	Миколаївська обл.
32	Запоріжжя	31.I.2003	Запорізька обл.
33	Гуляйполе	10.IV.2003	Запорізька обл.
34	Кілія		Одеська обл.

³ У даній таблиці назви міст подані згідно їх сучасного найменування. Якщо на момент затвердження герба місто носило іншу назву, вона подана у дужках.

⁴ До 1957 р. окреме місто; пізніше: юридично – район міста Севастополя.

	1	2	3
35	Приморськ	25.IV.2003	Запорізька обл.
36	Токмак	12.VI.2003	Запорізька обл.
37	Мелітополь	29.VIII.2003	Запорізька обл.
38	Білогірськ	09.XII.2003	АР Крим
39	Інкерман	27.II.2004	м. Севастополь
40	Біляївка	31.VIII.2004	Одеська обл.
41	Первомайськ	23.XII.2004	Миколаївська обл.
42	Василівка	07.IV.2005	Запорізька обл.
43	Саки	29.IV.2005	АР Крим
44	Нова Одеса	29.IV.2005	Миколаївська обл.
45	Феодосія	30.VI.2005	АР Крим
46	Теплодар	04.VIII.2005	Одеська обл.
47	Кам'янка-Дніпровська	18.VIII.2005	Запорізька
48	Ялта	29.IX.2005	АР Крим
49	Подільськ (Котовськ)	04.X.2006	Одеська обл.
50	Сімферополь	14.XII.2006	АР Крим
51	Джанкой	30.III.2007	АР Крим
52	Берислав	25.IV.2007	Херсонська обл.
53	Старий Крим	28.III.2008	АР Крим
54	Кодима	23.IV.2008	Одеська обл.
55	Щолкіне	20.XI.2008	АР Крим
56	Новий Буг	13.V.2011	Миколаївська обл.
57	Балта	27.VII.2011	Одеська обл.
58	Болград	04.VIII.2011	Одеська обл.
59	Березівка	09.IX.2011	Миколаївська обл.
60	Молочанськ	28.IX.2011	Запорізька обл.
61	Алупка	28.XII.2011	АР Крим
62	Татарбунари	30.XII.2011	Одеська обл.
63	Роздільна	11.VII.2013	Одеська обл.
64	Ананьїв	12.X.2016	Одеська обл.
65	Рені	26.VII.2017	Одеська обл.

Таблиця В.5. Зведені дані щодо затвердження міських гербів Південної України (в алфавітному порядку)⁵:

	Місто	Дата затвердження	Адміністративно-територіальна одиниця
	1	2	3
1	Алупка	15.V.1988, 28.XII.2011	АР Крим
2	Алушта	15.III.1983, 26.XII.2001	АР Крим
3	Ананьїв	19.XI.1847, 12.X.2016	Одеська обл.
4	Армянськ (Перекоп)	29.XI.1844, 13.IV.1999	АР Крим
5	Арциз	19.IV.1991	Одеська обл.
6	Балаклава	20.IX.2002	м. Севастополь
7	Балта	2.VIII.1852, 27.VII.2011	Одеська обл.
8	Бахчисарай	17.II.1988	АР Крим
9	Баштанка	12.XII.2002	Миколаївська обл.
10	Бердянськ	29.XI.1844, 27.VII.1999	Запорізька обл.
11	Березівка	09.IX.2011	Одеська обл.
12	Берислав	25.IV.2007	Херсонська обл.
13	Білгород-Дністровський (Акерман, Четатя-Алба)	14.IV.1826, 02.VIII.1930, 18.I.1980, 03.X.1996	Одеська обл.
14	Білогірськ	09.XII.2003	АР Крим
15	Біляївка	31.VIII.2004	Одеська обл.
16	Болград	01.X.1932, 30.X.1989, 04.VIII.2011	Одеська обл.
17	Василівка	12.X.1984, 07.IV.2005	Запорізька обл.
18	Вилкове	05.IV.1932, 12.XI.1987	Одеська обл.
19	Вільнянськ	18.X.1999	Запорізька обл.
20	Вознесенськ	18.VIII.1845, 18.XII.1992, 16.X.2014	Миколаївська обл.
21	Генічеськ	11.IX.2002, 09.IX.2003	Херсонська обл.
22	Гола Пристань	30.VI.1998	Херсонська обл.
23	Гуляйполе	10.IV.2003	Запорізька обл.
24	Джанкой	30.III.2007	АР Крим
25	Дніпрорудне	26.VI.2001	Запорізька обл.
26	Енергодар	16.XII.1993	Запорізька обл.
27	Євпаторія	29.XI.1844, 30.V.1997	АР Крим
28	Запоріжжя (Олександрівськ)	10.VIII.1811, 05.X.1967, 31.I.2003	Запорізька обл.
29	Ізмаїл	14.IV.1826, 26.VIII.1930, 16.VIII.1967, 13.IV.1992	Одеська обл.

⁵ У даній таблиці *усі дати* затвердження гербів *уніфіковані за григоріанським календарем*; подаються сучасні назви міст, якщо на момент затвердження герба (гербів) місто мало іншу назву (назви), вона подається у дужках.

	1	2	3
30	Інкерман	27.II.2004	м. Севастополь
31	Кам'янка-Дніпровська	18.VIII.2005	Запорізька обл.
32	Каховка	07.X.1970, 30.IX.1998	Херсонська обл.
33	Керч	29.XI.1844, 20.VI.1996, 19.X.1999	АР Крим
34	Кілія (Кілія-Нова)	05.IV.1932, 2004 (проект)	Одеська обл.
35	Кодима	23.IV.2008	Одеська обл.
36	Яни Капу (Красноперекопськ)	25.III.1992	АР Крим
37	Мелітополь	29.XI.1844, 1978, 29.VIII.2003	Запорізька обл.
38	Миколаїв	19.X.1803, 28.III.1883, 02.III.1969, 26.IX.1997	Миколаївська обл.
39	Молочанськ	28.IX.2011	Запорізька обл.
40	Нова Каховка	06.IX.1967, 26.VI.1968	Херсонська обл.
41	Нова Одеса	29.IV.2005	Миколаївська обл.
42	Новий Буг	13.V.2011	Миколаївська обл.
43	Одеса	3.V.1798, 19.X.1967, 29.VI.1999, 29.IV.2011	Одеська обл.
44	Олешки (Цурюпинськ)	29.XI.1844, 2.VIII.1893, 29.IX.1992	Херсонська обл.
45	Оріхів	15.II.2001	Запорізька обл.
46	Очаків	26.XII.1991, 31.X.2014, 25.XI.2016	Миколаївська обл.
47	Первомайськ (Ольвіополь)	18.VIII.1845, 17.VI.1979, 23.XII.2004	Миколаївська обл.
48	Подільськ (Котовськ)	04.X.2006	Одеська обл.
49	Пологи	28.IV.2000	Запорізька обл.
50	Приморськ	25.IV.2003	Запорізька обл.
51	Рені	01.X.1932, 07.III.1991, 26.VII.2017	Одеська обл.
52	Роздільна	11.VII.2013	Одеська обл.
53	Саки	07.IX.1976, 29.IV.2005	АР Крим
54	Севастополь	2.VIII.1893, 12.II.1969, 12.VII.1994, 21.IV.2000	м. Севастополь
55	Сімферополь	29.XI.1844, 21.IX.1971, 14.XII.2006	АР Крим
56	Скадовськ	16.III.1994	Херсонська обл.
57	Снігурівка	08.VI.2001	Миколаївська обл.
58	Старий Крим	28.III.2008	АР Крим
59	Судак	08.XII.1987	АР Крим
60	Таврійськ	20.XI.1996	Херсонська обл.

	1	2	3
61	Татарбунари	30.XII.2011	Одеська обл.
62	Теплодар	04.VIII.2005	Одеська обл.
63	Токмак	24.III.1983, 12.VI.2003	Запорізька обл.
64	Феодосія	23.V.1811, 29.XI.1844, 14.XII.1967, 30.VI.2005	АР Крим
65	Херсон	19.X.1803, 31.X.1967, 05.X.1995, 30.V.2005	Херсонська обл.
66	Чорноморськ (Іллічівськ)	26.XII.1997, 26.VII.2013	Одеська обл.
67	Щолкіне	20.XI.2008	АР Крим
68	Южний	21.IX.1998, 29.V.2003	Одеська обл.
69	Южноукраїнськ	19.IV.2000	Миколаївська обл.
70	Ялта	29.XI.1844, 12.XII.1967, 29.IX.2005	АР Крим

ДОДАТОК Г.

**Можливі варіанти виправлення окремих недоліків та невідповідностей
правилам геральдики у сучасних гербах міст Півдня України
(на прикладах гербів Голої Пристані, Дніпрорудного та Молочанська⁶)**

Г.1. Гола Пристань, Херсонська область.

1.1. Герб Голої Пристані, 1998 р.

1.2. Пропонований проект

Проект герба: у синьому полі золота квітка водяної лілії зі срібними пелюстками, хвиляста основа золота.

Щит увінчано срібною мурованою короною з трьома зубцями.

Пояснення. Проект герба виконано відповідно до чинних рекомендацій Комісії державних нагород та геральдики для символіки місцевих громад. На малюнку проект зображений у спрощеному поданні, що включає тільки головні елементи гербової композиції – гербовий щит та корону гідності. Дана композиція може бути доповнена декоративним картушем із нанесенням на нього дати заснування

⁶ Дані міста були обрані для прикладу виправлення окремих недоліків сучасного герботворення з наступних причин: герби названих міст є новотворами, створені після проголошення незалежності України і не спираються на історичну геральдику, оскільки дані міста не мали історичних гербів.

міста: «1709» та стрічкою із його назвою: «Гола Пристань». Лаконічна композиція та відсутність дрібних елементів дозволяє відтворювати герб у різних формах: у друкованій продукції, на бланках, печатках, на архітектурних спорудах, сувенірах тощо.

Тлумачення. Квітка водяної лілії (латаття) позначає багатство та красу природи краю, курортно-оздоровчу галузь та озеро Соляне. Золота хвиляста основа, не обтяжена фігурами, вказує на походження назви міста («гола», тобто порожня пристань). Обидві частини, поєднані разом, символічно вказують на історичний розвиток міста та працю людей, що на місці голої пристані створили квітуче місто. Водночас поєднання синього та золотого вказує на державні кольори України. Мурована корона позначає статус – самоврядної міської громади.

Пропонований варіант герба міста базується на покращенні роботи Петра Івановича Козубського, проект якого був затверджений у якості герба Голої Пристані. Чинний герб Голої Пристані містить порушення правил геральдики щодо використання кольорів та металів (червоний колір накладається на синій колір, срібно-золота квітка лілія накладається на золоте поле), що загалом потребує виправлення. Окрім того у чинному варіанті герба міста не зовсім коректно передані закладені ідеї. Так, в описі герба зазначено наступне:

«Герб міста Голої Пристані складається з трьох основних частин:

1. Квітка лілії (основа герба – головна частина)
2. Міський мур – пристань
3. Фон (географічне положення міста)

Квітка лілія символізує красу міста та природно-оздоровчу галузь, завдяки вдалому природному розташуванню міста і цілощому озеру. Саме цілощому озеру місто завдячує доброю славою. Тому, саме квітка лілія, невибаглива, природна і цілюща символізує одночасно і силу озера, і красу міста, і вже сама собою є герб і корона. Усі інші деталі допоміжні.

Міський мур з червоної цегли – це норма закону гербописання та геральдики. Мур символізує місто, а малий мур – мале місто. У контури муру досить символічно, однією лінією, вписується пристань міста, її позначення».

Відповідно, за задумом автора основним символом міста має бути саме квітка лілії, а іншими елементами – як допоміжними – можна знехтувати на користь надання гербові більшої виразності та лаконічності. Слід відзначити майстерну геральдизацію автором герба Голої Пристані зображення квітки водяної лілії. Проте, у чинному варіанті герба найбільш помітним (отже й основним) елементом видається саме мур-пристань, оскільки він розташований фактично у центрі композиції та чітко виділяється завдяки червоному кольору. Потрібно відзначити, що у поясненні до опису герба міститься не зовсім коректне твердження, що зображення міських укріплень є нормою для герба міста, оскільки символізує його міський статус. Наявність мурів гарантувала середньовічним містам захист та можливість бути самоврядними, що часто й обумовлювало їх внесення до герба. Водночас, у гербі Голої Пристані мур не є відображенням міської пам'ятки архітектури (місто не було фортецею та не мало таких укріплень), і несе виключно символічне значення – на позначення міського статусу поселення. У даному випадку його перебування у гербовому щиті необов'язкове і символічно дану фігуру цілком коректно замінити позащитовим елементом – срібною мурованою короною, що буде чітко вказувати на статус міста, зробить композицію герба лаконічнішою та виразнішою, а також відповідатиме рекомендаціям Комісії державних нагород та геральдики щодо способу відображення у гербах статусу місцевих громад.

У підсумку, даний проект передає природні та географічні особливості розташування міста, розвиває та увиразнює закладені у чинний герб ідеї, проте з точки зору лаконічності символіки та дотримання основних правил геральдики.

Г.2. Дніпрорудне, Запорізька область.

2.1. Герб Дніпрорудного, 2001 р.

2.2. Пропонований проект

Проект герба: щит хвилясто пересічений; у верхньому зеленому полі золота робітничка каска з налобним ліхтарем, у нижньому срібному – синій пояс та хвиляста чорна понижена основа.

Щит увінчано срібною мурованою короною з трьома зубцями.

Пояснення. Проект герба виконано відповідно до чинних рекомендацій Комісії державних нагород та геральдики для символіки місцевих громад. На малюнку проект зображений у спрощеному поданні, що включає тільки головні елементи гербової композиції – гербовий щит та корону гідності. Дана композиція може бути доповнена декоративним картушем із нанесенням на нього дати заснування: «1961» та стрічкою із назвою міста: «Дніпрорудне». Лаконічна композиція та відсутність дрібних елементів дозволяє легко відтворювати герб у різних формах: у друкованій продукції, на бланках, печатках, на архітектурних спорудах, сувенірах тощо.

Тлумачення. Робітничка каска узагальнено вказує на промисловість (видобуток залізної руди та її переробку на Запорізькому металургійному комбінаті), як на основу господарського життя та причину до заснування самого міста

Дніпрорудного. Вибір даної фігури обумовлений тим, що робітничка каска здатна позначати усі види промислових робіт, але на відміну від фігур шестерень та молотів використовується порівняно рідко, що дозволить зробити герб Дніпрорудного помітнішим з-поміж гербів інших промислових міст України. Верхнє зелене поле позначає степовий край, у якому розташоване Дніпрорудне. Нижнє срібне поле із синьою смугою – позначає води Дніпра та Каховського водосховища зокрема, на березі якого місто розміщене. Понижена чорна основа має подвійну символіку – з одного боку, вказує на запаси природних копалин, видобуток яких здійснюється у місті, з іншого – розміщення чорної основи під срібно-синіми смугами символізує таким чином Каховське водосховище, поява якого призвела до затоплення частини земель краю, зокрема й Великого Лугу. Таким чином, символіка герба коротко передає основні особливості географічного розташування міста, історії його заснування та господарського життя. Водночас, проект спирається на потребу виправлення недоліків та порушень правил геральдики, що наявні у чинному гербі міста Дніпрорудного; використовує ті ж кольори, що застосовані у ньому та розвиває закладені у чинний герб ідеї, проте з точки зору дотримання основних правил геральдики.

Г.3. Молочанськ, Запорізька область.

3.1. Герб Молочанська, 2011 р.

3.2. Пропонований проект

Проект герба: щит розсічений, у 1-му синьому полі срібна восьмипроменева зірка над хвилястою основою того ж металу, у 2-му зеленому – виникаюча із лінії поділу червона зі срібними елементами будівля.

Щит увінчує срібна мурована корона з трьома зубцями.

Пояснення: Проект герба виконано відповідно до чинних рекомендацій Комісії державних нагород та геральдики для символіки місцевих громад. На малюнку проект зображений у спрощеному поданні, що включає тільки головні елементи гербової композиції – гербовий щит та корону гідності. Дана композиція може бути доповнена декоративним картушем із нанесенням на нього дати заснування: «1806» та стрічкою із назвою міста: «Молочанськ». Лаконічна композиція та відсутність дрібних елементів дозволяє відтворювати герб у різних формах: у друкованій продукції, на бланках, печатках, архітектурних спорудах, сувенірах тощо.

Тлумачення: Чинний герб Молочанська створений зі значними порушеннями правил геральдики та слабо відображає закладений у нього символічний сенс. Основними недоліками чинного герба міста є надмірне спрощення у наповненні гербового щита та перевантаження його позащитових елементів, що використовуються без врахування правил геральдики. У зв'язку з цим, пропонується проект враховує деякі ідеї закладені у чинний герб, але не може використовувати його у якості своєї основи. Проект герба базується на відображенні географічного розташування, природних особливостей краю та сучасної й історичної назв міста. Поділ гербового щита на два поля позначає історичний розвиток Молочанська та відображає історичну та сучасну назви міста. У 1-ій частині символічно відображено сучасну назву міста: Молочанськ. Срібна хвиляста основа позначає річку Молочну, на якій місто розташоване і від якої походить його сучасна назва. Восьмипроменева зірка, як символ високих прагнень та ідей, позначає засновників-менонітів, що переселитись до Приазов'я та створили квітуче місто над водами ріки Молочної (зірка з вісьмома променями також є символом, тотожним хресту, тому здатна символічно позначати переселенців-менонітів), а також саме місто створене ними. Зелене поле 2-ої частини позначає степовий край, у якому розташований Молочанськ. Стилізоване зображення половини будинку, яка виникає з лінії поділу, натякає на історичну назву міста – Гальбштадт, яку буквально з німецької можна перекласти як «напів-місто». Водночас дана фігура слугує для зображення у гербі пам'ятки архітектури міста – історичної будівлі німецької школи. Для спрощення зображення, що покращить його відтворення, фігуру будівлі школи можливо зображати лише срібним металом (цілком), без нанесення червоного кольору на частину цієї фігури.

Таким чином, даний проект герба володіє виразністю символіки та лаконічністю композиції, позначає природні особливості краю, географічне розташування міста, та пов'язаний з його сучасною та історичною назвами.